لوڕ كورده یا لوڕه؟

خوسرەو جاف

لوڕ کوردە یا لوڕە؟

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
هەولێر – هەرێمی کوردستانی عێراق

هەموو مافێك هاتووەتە پاراستن ©
دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
شەقامی گوڵان – هەولێر
هەرێمی کوردستانی عێراق
هەگبەی ئەلیکترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspress.com
تەلەفۆن: 35 49 224 66 (0) 00964
دەزگای ئاراس لە ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووەتە دامەزران

خوسرەو جاف
لوڕ کوردە یا لوڕە؟
کتێبی ئاراس ژمارە: ١١٦٥
چاپی دووەم ٢٠١١
تیرێژ: ٦٠٠ دانە
چاپخانەی ئاراس – هەولێر
ژمارەی سپاردن لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ٦٢٢ – ٢٠١١
نەخشاندنی ناوەوە: کارزان عەبدولحەمید
ڕازاندنەوەی بەرگ: ئاراس ئەکرەم
پیت لێدان: سەیران عەبدوڵڵا
هەڵەگری: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل. بۆکان نووری

ئەو ڕۆژە

لـە سالّـی یـەکـەمـی کـۆلێـجـی هـونـەرە جـوانـەکـانـی زانـکـۆی تـارانـا بـووم (ڕشتـەی میعمـاری) یەشتـا چـاو و گوێم بە بـاشی نەدریبوویەوە لەگەڵ قوتابییەکەدا بە نـاوی (سیـاوەش) بووینـە هـاوڕێ، کورە لـە شاری ئەسفەهـاندا هـاتبووە دنیـاوە، بەڕەگەز لـە تیرەی (سەگەوەند)ی برا لوڕەکانمـان بوو.

سەرم دەنـایە سەری و گاڵتەم بەنێوی تیرەکەی دەکرد کە ئەم سەگەوانییەیـان لـە کوێنەوە بۆ مـاوەتەوە ئەویش جارەوبـار ئـاڵۆز و ئـاشوفتە دەبوو دەیوت:

وەرە بمکوژە و مـانـای (جـاف)م پـێ بلّـێ.. ئیتر زۆربـەی کـات پێکـەوە بـووین.. لـە سەرەتـاوە سوور بوو لەسەر ئەوەی لوڕ بۆ خۆی لوڕە و بەس.. منیش بەلاقرتییەوە دەموت:

ڕاستـەکـەیت ئـێـوە دۆمـەڵانـن بـێ ڕەگـوڕیشە لـەو نـاوەڕاسـتـە هـەڵقـولاونـەوە و توپزانەتەوە.

ئەو لـە ڕووی نەزانین و بێ ئاگاداریییەوە دەیوت (لوڕ لوڕە) چەند چـاوگە و بەڵگەیەکم خستە بەرچاوی سەرئەنجام سەلماندی کە نـاکرێ و نـاگونجێ لوڕ کورد نـەبـێ. وردەوردەش بـیـر و ڕای کـوردایـەتـیـە (حـەیـاتـەکـە)شم ئـاخـنـیـیـە ئـاوەز و بیروڕایەوە.

دوای چـەنـد سـاڵـێك لـەگـەڵ یـەك دووانـێك لـە خـەوانـیـنـی بـنـەمـاڵـەی غـەزنـەفـەرییـەکـانـا ئـاشنـایـەتیم پـەیدا کرد و بـوومـە هـاوڕێ، ئـەو بـنـەمـاڵـەیە بـە پـاشمـاوەی ئومـەرا و دەسەڵاتدارانی کۆنی (لوڕ) دەنـاسران.

خوا هـەقـە ئەوان بێ یەك و دوو سوور بوون لەسەر کوردبوونی (لوڕ) و هـۆی بیروڕای (لوڕ لوڕە)شیـان بـە وردی دەزانی، بەڵام نەدەکۆشان بـاسەکە بشڵەقێنن.

وردەکـارانـە دەدوان، سڵـوکـاوانـە هـەنـگـاویـان دەنـا.. دەیـانـزانـی لـەو حـەڵـەدا شەڵـەقـانـدنـی ئـاوا بـاسێك دەبـێتـە مـایـە و هـەوێنی لـە یـەك ترازانی زۆر شت و بەرژەوەندییان دەکەوێتە مەترسییەوە.

ساڵ هات و چوو.. گوزەرم کەوتە شاری لەندەن لە هەلومەرجێکی پڕ لە پێچ و گرێدا دەژیام. بڕیارم دابوو بۆ هەردەم لەنگەری تێدا بخەم و بازووی کاروباری تێدا هەڵماڵم.. بەهۆی چەند هۆیەکی زەقی تایبەت و تیکڕایەوە ناچاری گەڕانەوە کرام و خۆمم پێ ڕانەگیرا و ساڵی ١٩٩٣ گەڕامەوە شاری بەغدا «بێگومان ڕۆژێ لە ڕۆژان ئەو هەڵەفانە شل و شی دەکەمەوە و بەوردی دەیخەمە بەردەستی خوێندەواران سا بە گونجاندنی نێو ڕۆمان بێ یا وەك یاداشت و بیرەوەری».

لەو دوو ساڵەدا بە نووسینی ڕۆمانی گەماڵەوە خەریك بووم ڕۆژان دەڕۆیشتمە قاوەخـانـەیـەك بـە نـاوی «قـاوەخـانـەی شیراز» هـی کـوڕێکـی (لـوڕ) بـوو بـەنـاوی دوکتۆر ئیرەج.

بەندە لەگەڵ دوکتۆر «ئیرەج»دا بەهۆی هاوڕێ و دۆستی دێرینم «مەزهەری خالقی»یەوە ئاشنا بووبووین.. ئیرەج دوکتۆراکەی لە «شانۆیی»دا وەرگرتبوو تاریشی بەجوانی لێ دەدا گەلێك مەجلیس ئارا بوو. قاوەخانەکەی هەوارگەی هونەرمەندانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوایش بوو.. لە زۆر ڕووەوە دەدواین سەر ئەنجام باسە کۆن و هەمیشەیەکە «لوڕ لوڕە یان کوردە..؟» زۆری نەخایاند «ئیرەج» ناوی قاوەخانەکەی لە «شیراز»ەوە گۆڕی بە «چایخانەی کوردستان» ئەویش لەگەڵ کوردایەتییە حەیاتەکەدا جۆشا و پێوەندی خواردەوە.

بەپێی تاقیکردنەوە برایانی لوڕمان ئەگەر بیاندوێنی ئەگەر هەستی نەتەوایەتییان ببزوێنی بەئاسانی دان بە کوردبوونی خۆیاندا دەنێن و پان ئێرانیسم و دەمارگرژی شیعەگەری تووڕ دەدەنە ئەولاوە و تێکەڵی ڕووباری خروشاوی گەلی کورد دەبنەوە و ئیتر پابەندی برا گەورەیی هەزاران ساڵەی فارس نابن.. دەگەنە ئەو باوەڕە کە ئەم برا گەورەیە ئەزەلییە جگە لە بەدبەختی و کوێرەوەری و نەخوێندەواری و بیروڕای پڕوپووچ نەبێ هیچی پێ نەبەخشیون. لەوەی دڵنیام لەو دە بیست ساڵی داهاتوودا ئەژدیهای خەوتووی لوڕ لە چیا سەر

بە ئاسمان کێشاوەکانی لوڕستانا لە خەوی هەزاران ساڵەی ڕادەپەڕی و زۆر هەڵە و هەڵەشەیی هەڵدەوەشێنێتەوە.. تووڕ دەدانە ئەولاوە.

زەمانێکە بە تەمای نووسینی ئاوا کتاوێکم و بۆم هەڵنەدەکەوت ڕەنگە ئەم کتاوە دەرگە لێدانێك بێ و ئاوڕی نووسەرانی کورد بەرەو لای برا لوڕەکان بچەرخێنێتەوە تا هەرچی زووتر ئەو ئەژدیها خەوتووە لە خوماری و خەون و خەیاڵی هەر ئاوا ژیان وەدەر بهێنێ و نەوای ئەفسووناوی و ئازادی و ژیانی ڕاستەقینە و هوشیاری و خوێندەواری بگەیەننە کون و قوژبنی سەرتاسەری لوڕستان... بە ئومێدی ئەو ڕۆژە.

خەوسرەو جاف

٢٠٠٠/٣/٢١

ئاری

وشەی ئاری لە «ئار» و «ەی» پێك هاتووە، بە زمانی کوردی و تەواوی لەهجەکان.. هەتا وەکو زمانی پارسی کۆنیش وشەی «ئار» لە یەکەوە نزیکن و بە یەك چاو دەژمێردرێن. تەنانەت بە زمانی فارسیی ئێستاش کە «ئاتەش» دەگوترێ لە لەهجەکانی کوردییەوە نزیکن: (ئایر، ئاور، ئاهر، ئاتر، ئاگر) کە هەر هەموو بەئاگر دەگوترێ.

لە زمانی فارسیی کۆندا جگە لە «ئاتش» (هار، هیر، ئازەر، ئاتر، و ئاگر)یان بەکار بردووە، زۆر ناو و وشەی، جۆر بەجۆری تری وەك (هارا[1] هارید، هیربد، ئاربد، نەوزەر، ئازەر، ئاباد، ئازەر، ئابادیان، ئازەر ئابادگان، ئاگرداد، ئەوروبا..) سەرئەنجام (ئاخگەر، ئاستیر، ئاستارە و ئاهور) هەر هەموو ئەمانە لە وشەی «ئار» وەرگیراون.

کەواتە «ئاری» واتا ئاگرین یا ئاگرپەرست، وە «ئاریان» واتا ئاگرپەرستەکان یان ئەوانەی سەروکاریان لەگەڵ ئاگر و ئاگرپەرستیدا هەیە. ئەوساکە وڵاتی ئەفغانستانیان بە «ئاریا» نێو دەبرد و بێگومان خەڵکەکەشی ئاگرپەرست بوونە، هەتاوەکو ناوی «هرا» و «هرات» کە لە «هیر»ەوە وەرگیراوە کە مانای ئاگرە. وشەی «ئەهریمەن»یش هەر لە «ئەهر» و «مان» پێك هاتووە، «ئاهورا»یش هەر لە ئاگرەوە وەرگیراوە، بەڵام ئاهورا کاری چاك و خاوێنی لێ دەوەشێتەوە و ئەهریمەنیش کاری ناڕەوا و ناپەسند.

ئەوەی ڕوونە وشەی «ئاری» بە غەیری سامی و غەیری حامی دەگوترێ کە ئاگر و هەتاویان لا پیرۆز بووە. هەندێکی تر پێیان وایە لەبەرئەوەی ڕۆژهەڵاتین و لە ڕۆژهەڵاتەوە هاتوون بۆیە بە «ئاریان» ناوبراون هەتاوەکو لە زمانی فەرانساویدا وشەی «ئارین» واتا ڕۆژهەڵات، ئەمە لەگەڵ وردەکاریدا ناگونجێ ڕەنگە ئەم باوەڕە لەبارەی وڵاتی «ئێران» گونجاو بێ بەڵام لەبارەی میللەتە ئارياييیەکانی

(١) هارا: لە کتاوی ئاڤێستادا بە چیای دەماوەند دەگوترێ کە بورکان بووە.

تر نەگونجاو دێتە چاو، ئەو ئاریاییانەی بەرەو هیندستان و ڕووسیا و ژاپۆن ڕۆیشتوون ئەی ئەوان چی؟.. خۆ ئەوان لە ڕۆژهەڵاتەوە نەهاتوون و نیشتەجێی ئەوێ بوون، بەلای تەواوی مێژوونووسانەوە یان زانایانی ئەنترۆپۆلۆجی ئەو میللەتانەش ئاریایین .. ڕەنگە وشەی «مەشرق» لەبەر تیشك و پرشنگی هەتاو کە وەك تۆپێکی ئاگرینە بۆیە ناوی «ئارین»ی لێ نرابێ.

هەندێکی تر دەڵێن لە زمانی سانسکریت و ئاڤێستادا وشەی «ئاری» واتا خۆش ڕەفتار و جوان کردار و نەجیب. هەتا وەکو لە کتاوی ئاینی هیندۆکاندا بە ناوی (منوشاستەر) . وڵاتی هیندوستان بە ناوی «ئاریاورت» ناوبراوە بە مانا وڵات و جێگە و شوێنی کەسانی شەریف و نەجیب، ئەمەش لەگەڵ عەقڵ و لێکدانەوە ناگونجێ، و مانای ئەوە نییە ئەوەی لە هیندوستاندا نەژی نانەجیب و دوور لە شەرافەتە. بەهەرحاڵ بەوردی یەشتا دەرنەکەوتووە ئایا لە ناوەڕاستی ئاسیاوە کۆچیان کردووە یان لە کەنارەکانی دەریای باڵتیکەوە هاتوون. بەڵام ئەوەی ئاشکرایە زانایان دانیان بەوەدا ناوە کە ئاریاییەکان ٣٤٠٠ ساڵ پێش مەسیح بەهۆی ڕووداوێکی نادیارەوە کۆچیان کردووە و ملیان بەرەو وڵاتانی تر ناوە، ڕێچکەی کۆچەکەشیان لەوە دەڕوات برێکیان بەرەو دۆڵی «پەنجاب» داکشابن و لەگەڵ خەڵکی ئەو وڵاتەدا تێکەڵاو بوون و ڕێچکەی تریان بەرەو وڵاتی یۆنان و ڕۆم و ماکدۆنیا ڕۆیشتوون، بەشێکی تریشیان بەرەو ڕۆژاوا وەڕێ کەوتوون کە وڵاتی خوراسان و مازیندەران و ئازربایجان و لورستان و ئەرمەنستان و کوردستانی گرتووەتە بەر، کە میللەتانی کورد و دەیلەم و ئەرمەنی و چەرکەس و ئەلبانی لە نەتەوەی ئەم کۆچەن وە ئەفغان و بلووچ و گورجی و پارسەکانیش هەر لەم کۆچ و بارە لە قەڵەم دەدرێن.

من لێرەدا نامەوێ بڕۆمە نێو دوور و درێژی و ڕێچکە و وردی ئەو کۆچ و هەوارگە و بەزینەوە دەرنەکەوتووە و یەشتا زانایان بەدوای بەڵگەی دیاریتر و باوەڕپێکراوتردا دەگەڕێن، بەڵام ئەوەی بەلای منەوە گرینگ بێ نێوەی میللەتە ئاریاییەکانە کە تا بە ئەمڕۆ زانایان نێویان لێ نابێ:

١– ئەندوان: هیند و خەڵکی وڵاتی «سەند» و «پەنجاب» سیك و کشمیر.

٢– لاتین: خەڵكی وڵاتی فەڕەنسا و ئیسپانیا و پرتوگال و ئیتالیا و ڕۆمانیا.

٣– ژیرمەن: ئەلمانیا، ئینگلتەرە، ئەسکەندەنافیا.

٤– سلاف: ڕووس، پۆلەندە، سربستان و چیکۆسلاڤاکیا.

٥– سەلت: میللەتە کۆنەکانی وڵاتی ئەوروپا.

٦– های: ئەرمەنی کە بە ئاراراتیش ناودەبرێن.

٧– بلاژ: بەلجیکا، بولگاریا.

٨– جغزی: بەشێك لە میللەتانی ڕووسیا و سەقلەبییەکان (صەقالبە) واتا ئەوانەی وا سەر و موویان سوورە کە لە سەمەرقەندەوە کۆچیان کردووە.

٩– ئایا دیان: چەرکەسەکانی قەفقازیا.

١٠– ئەجامیان: کە (ئەجامان)یشیان پێ گوتراوە، عەرەب کردوویانەتە (عەجەم) کە دەگەڕێنەوە سەر تیرەی گولشاهیان، لەبەرئەوەی سەر زنجیرەی (پێشدادییەکان) لە نەتەوەی (کەیومەرث)ن وە بنچەکیان (یاسان ئاجام)ە، هەر لەبەرئەوەشە بە پێشدادییەکان دەگوترێت (ئاجامیان).

١١– مادایان: میللەتی کورد بە لوڕییەوە خەڵکی ناوچەی گێلان و دیالەمە و خەزران بە «مادایان» لە کۆنا ناسراون. وشەی (ماد) لەم دوادوایەدا بە کورد گوتراوە یانی لە سەدەی نۆیەمی پێش زاینەوە.

هیرۆدۆت دەڵێ:

«مادەکان لە ڕەگەزی ئارین و لە دوایدا نێویان بووە بە ماد» (مێژووی پیرنا–لاپەڕەی ٤٩)

یەکەمین هەوارگە لە لوڕستاندا

وا دیارە کۆنترین هەوارگەی دەوری (زارزی) لە چیاکانی لوڕستاندا بووبێ کە نۆ هەزار ساڵ لە پێش زایندا بووە، تا ئێستا هیچ جێگە و هەوارگەیەکی تری مرۆڤی ئەو دەورە لە هەوارگەی لوڕستان کۆنتر بێ نەدۆزراوەتەوە.

لە دۆڵی خوڕەم ئابادا بەتایبەت لە ئەشکەوتی «کنجی» و «گومری»دا کە شەش هەزار یان پێنج هەزار و هەشسەد ساڵ پێش زاین بۆ زانایان دەرکەوتووە، بەڵام یەشتا نەیانتوانیوە دێیەك، ئاواییەك کە خەڵکی تێدا ژیابێ بدۆزنەوە.

لە ئەشکەوتی «گنجی» و «گومری» دا لە ژێر توێژی خۆڵەکەدا، یان خۆڵە کەوەی ئاگردانـدا پـیشە و پـەڵا و گـۆزە و کـووپـەکـە بـە چـەرمـی گـامـێش داپـۆشراون دۆزراوەتەوە هی شەش هەزار ساڵ پێش زاینە.

(مرتن سن)ی دانای گەورە ساڵی ١٩٦٤ز لە تەپۆلکەکانی گۆرانی لوڕستاندا چەندین شتومەکی دۆزییەوە کە هی ٦٥٠٠ ساڵ پێش زاینە. چەندین خانووی لە دار دروستکراو کە خەڵکی تێدا ژیاوە و تا ساڵی ٥٠٠٠ی پێش زاین خانووەکانی هەر دار بووە و لە ٥٠٠٠دا کراوەتە بەرد و کەرپووچ.

وا دەردەکەوێ لە دەشتی تەرهان و ڕومشکانی لوڕستاندا ئەو حەلە مرۆڤ نەیتوانیوە بەئاسانی تێیدا بژی لەبەر بێ ئاوی، مرۆڤ بەناچاری پەنای بردووەتە نێو دۆڵ و دەربەند و ئەشکەوتەکانی نێو چیاکان و وردە وردە گەڕاونەتەوە نێو دەشتی «کۆهدەشت» و لە هەندێك جێگەی ئەو دەشتەدا خانووبەرەیان دروست کردووە و لەبارەی ئاو لە زەحمەتدا نەبوونە بەتایبەت دۆڵ و دەشتێك کەوتووبێتە نێوان چیاکانەوە.

دوکتور «سپیس Speth» لە ئەشکەوتی «کنجی»دا کە لە پێش ئەودا دوکتور «فرانك هوڵ» قووڵاییی خۆڵی نێو ئەشکەوتەکەی داتاشیبوو و بەشێوەیەکی ورد و لـەسەرخـۆ دووبـارە لـەو ئـەشکـەوتـەدا دەستی بـەکار کردووە و گەلێك نیشانە و شتومەکی سەردەمی «موستری» و «زارزی» تێدا دۆزیتەوە، وە پیشە و پەڵای مرۆڤ

کە چاڵ کراوە یان دەفر و گۆزە و کووپە و دەوریی بەردینی جۆراوجۆر. لە ڕووی مێژووەوە ڕەنگە ئەو گۆڕانە هی سەردەمی «ئوروك» بێ یان سەرەتای سەردەمی «برونزی لوڕستان». دوا کۆمەڵ و دەستەی کەلەپوورناسان کە چوونەتە ئەوێ ئەشکەوتەکانیان هەڵکەندووە و پشکنییە لە سەردەمی «پەهلەوی»دا بووە بە سەرۆکایەتیی پرۆفیسۆر ماك بورنیی مامۆستای زانکۆی کەمبریدج بووە کە لەو گەشتەدا زۆر لە وێنە هەڵکەنراوەکانی سەر تاشەبەردی ساغ کردووەتەوە و بەوردی نیشانەی سەردەمی «پالئولتیك و نئولتیك»ی دۆزیوەتەوە.

لە خاوێکی مسین هەزار ساڵ پێش زایین

سەرەتای کورد

گومان لەوەدا نییە کە میللەتی کورد ڕەگەزێکی ئاریاییيە و بە هیند و ئەوروپایی دراون لە قەڵەم و لە سەردەمێکی نادیاریدا یانی لە چەند هەزار ساڵ پێش زاینی مەسیحەوە بەرەو کوردستانی ئێستا سەراژێر و نیشتەجێ بوونە، ئەوەش بە باشی دەرکەوتووە کە شەپۆڵ شەپۆڵ هاتوون و لە کوردستاندا گلێر بوونەتەوە، بەڵام تا ئەمڕۆ بەوردی ڕوون نەبووەتەوە کە لە کوێڕا سەرەتای کۆچکردنەکەیان دەستی پێ کردووە، هەندێك دەڵێن گوایە لە کەنارەکانی دەریای باڵتیکەوە بەرەو ئەرمینیا و قەفقازیا سەراژێر بوونە بەرەو زنجیرەی چیاکانی ئارارات و چیای (جودی) هەندێکی تر پێیان وایە کە لە ئاسیای ناوەڕاستەوە هاتوون و بەرەو کەناری دەریای خەزەر (قەزوین) وردە وردە بە درێژاییی چیای زاگرۆسدا هاتوونەتە خوارەوە و پەخش و بڵاو بوونەتەوە وە هەندێکیان لە دەوروبەری گۆمی «وان»دا نیشتەجێ بوونە داوودەزگایەکی دەسەڵاتداریيان پێك هێناوە. پرۆفیسۆر مینورسکی دەڵێ: زۆر لەوە دەچێ کورد لە ڕۆژهەڵاتەوە بەرەو کوردستان هاتووبن و تێکەڵاوی هێزی «کاردو» وە یان نیشتەجێیەکانی کوردستان بووبن و میللەتی تێکڕای کوردیان لێ پێك هاتوبێ. بێگومان سنووری سروشتی و دەسەڵاتی تر و میللەتانی تر نەیانهێڵاوە لە چوارچێوەی دەریای خەزەر و چیای ئارارات و کەنداو و دەسەڵاتی عیلام و لە ڕۆژئاواشدا دەسەڵاتی سومێر و ئەکاد. ئەوەش ڕوون بووەتەوە کە میللەتی کورد و دەسەڵاتی کورد گەلێك لە مێژووی کلدە و ئاشوور و پێشدادییەکان کۆنترە. هۆزەکانی لولو، گوتی، کاسی و هوری کە بە تێکەڵەی میللەتە زاگرۆسییەکان ناسراون هاودەم و هاوشەڕی کلدە و ئاشوورییەکان بوونە.

بەهەرحاڵ کورد لە باکورەوە یان لە ڕۆژهەڵاتەوە هاتووبن بوونەتە دوو بەشەوە ؛ بەشێکیان تا ڕووباری فورات و سوریا و شامات ڕۆیشتوون، بەشێکی تریان بە درێژاییی زنجیرەی چیای زاگرۆسدا بڵاو بوونەتەوە بە درێژاییی

ڕووباری دیجلە تا سەر کەنداو.

بەشەکەی تر کە لە ڕۆژهەڵاتەوە هاتوون لە ناوچەکانی ئازربایجان و ئەسپەهان و هەمەدان و کرماشان و لوڕستاندا نیشتەجێ بوونە. بەشی یەکەم بە «گوتی» یا «گودی» بەنێوی چیای جودییەوە ناوبراون کە هەمان چیای ئاراراتە. بەشی دووەمیان «کورتی» یان کوردی ناو دەبرێن وەك هیرۆدۆت وتوویەتی کە لە سەدەی نۆیەمی پێش زایندا ناوی خۆیان گۆڕیوە و بە «ماد» ناسراون. بۆیە زۆربەی زۆری مێژوونووسان کوردیان کردووەتە دوو بەشەوە کە یەکەمیان «کوردی ڕۆژاوا» کە بە کوردی ئاراراتی ناسراون، بەشی دووەم بە «کوردی ڕۆژهەڵات» کە مادەکان بن.. ئەمەش یەشتا ڕۆشن نەبووەتەوە کامیان زووتر یان درەنگتر هاتوونەتە کوردستانەوە. هەر چۆنێك بێ بەڵگە بەدەستەوەیە کە لە دەسەڵاتی «نرامسین»ەوە تا پەیدابوونی کەیقوبادی کورد کە سەرەتای دەسەڵاتی مادەکانە کە ئەو حەلە پارسەکانیش هەر لەسەر ماد ژمێردراون.

سێیەمین دەورە لە نێوان سالانی (٨٥٢ تا ٥٥٠)ی پێش زایندایە، واتا سەردەمی دەسەڵاتی «ماد» تا پەیدابوونی کەیخوسرەوی گەورە «سیروسی گەورە» کە دەوڵەتی ئێرانی دروست کردووە و مادەکانیش لەو حەلەوە لەسەر ئێران ژمێردراون.

زێوە ئالاتی دۆزراوەی دوو هەزار ساڵ پێش زایین

دەورەی چوارەمین لە ساڵی ٥٥٠ی پێش زاینەوە دەست پێ دەکا تا سەردەمی ئیسلام کە بەدەورەی پەرت و بڵاوی میللەتی کورد ناسراوە و جارجارێك نەبێ ئەویش بەشێوەیەکی شێواو و لاواز هەر فەرمان بەردار بوونە.

بابگەڕێینەوە سەر باس و چۆنیەتی دەورانی کۆنی کورد کە لە ٣٦٠٠ ساڵ پیش زایندا دەست پێ دەکات. لە سەردەمی سەرجونی ئەکەدیدا هێندە ناوی کورد نەبینراوە و نەهاتووە تا لە تاتە بەردە نووسراوەکان و دەفتەرە گڵێنەکەیدا «نرامسین» سەر و کار و بگرەوبەردەی لەگەڵ کوردە لولوەکاندا دەست پێ دەکات و لە چەند شەڕێکدا شپرزەیان دەکات و ناچاری کشانەوە و تەفروتوونابوون دەبن، زۆر ناخایەنێ هەر هەمان شاو کە بکاتە «نرامسین» لەگەڵ گۆتییەکاندا تێ هەڵدەچێت و شەڕێکی خوێناوی دەکەوێتە نێوانیانەوە و نرامسین شەڕ و شار و تەخت و بەختی دەدۆڕێنێ و شاری بابل دەکەوێتە چنگی گوتییەکانەوە کە لە ڕەگەزی کوردن و داوودەزگایەکی بە دەسەڵات پێك دێنن بەجۆریکی وا لە سەردەمی «گوتنا» کە یەکێك لە شاکانی دەسەڵاتی گوتییەکانە دەسەڵات و وڵاتی عیلامییەکانیش دەبنە باجدەری هێز و دەسەڵاتی گوتییەکان.. ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە میللەتی کورد و هێز و توانای گەلی کورد لە پێش (نرامسین)یشدا هەر بوونە، بەڵام بگرەوبەردەی گەورەیان لەگەڵ دەسەڵاتی سومەر و ئەکادا نەبووە تا ناویان لێ ببرێ، وەك لە کتاوی مێژووی ڕۆژهەڵاتدا لە لاپەڕەی ١٨٦دا دەڵێ کە هۆزی «لولو» لە سەردەمی سەرجونی یەکەمدا بۆ خۆیان دەسەڵات و سەربەخۆیی خۆیان هەبووە و پاشایەکی بەناوبانگیان هەبووە بە ناوی «لاسیراب»»، پرۆفیسۆر «سپایزەر»یش لە کتاوی (میللەتانی میزوپوتامی)دا لە لاپەڕەی ٩٩ دا هەمان باوەڕ دەردەخا.

ساڵی ٢٨٠٠ی پ.ز سەرجونی دووەم دێتە کایەوە و تەخت و بەختی باپیرانی وەردەگرێتەوە و دەسەڵاتی گوتییەکان لە «بابل» لەناو دەبا و ناچاریان دەکات بەرەو چیاکانی زاگرۆس بگەڕێنەوە و هێرشەکەی بەجۆرێك توندوتیژ دەبێ تا وڵاتی مادەکانیش ڕادەماڵێ.. بۆ ماوەی سێسەد ساڵ ماد دەبێتە باجدەر و فەرمانبەری دەسەڵاتی سۆمەر و ئەکاد. ئەمەش ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە مادەکان

لە دوو هەزار و هەشتسەد ساڵ پێش زایندا هەر لە وڵاتی کوردستانا هەبوونە و ژیاون.

لە ساڵی ٢٥٠٠ی پ. ز دەسەڵاتی کلدە لە ئەوپەڕی توانا و هێزی خۆیدا بووە، ساڵی ٢٤٥٠ پ. ز «دونگی» شای سومەر پەلاماری وڵاتی عیلام و ناوچەکانی لولو دەدا و دەیخاتە ژێر چنگی خۆیەوە لە ساڵی ٢٣٥٨ پ. ز کە سەرەتای پێکهاتنی دەسەڵاتی ئاشوورییەکانە تا ساڵی ٢١٩١ پ. ز هیچ ناوێك لە کورد و دەسەڵاتی ڕەگەزی کورد نابینرێ. ساڵی ٢٣٤١ پ. ز کەیومەرتی پێشدادی دەسەڵاتی پێشدادییەکان پێك دێنێ و پایتەختی دەسەڵاتەکەی دەباتە دەماوەند، لە ساڵی ٢٦٠٠ پ. ز زوحاك لە بابلەوە سوپا و لەشکرێکی گەورە و گران پێك دێنێ و هێرش دەباتە سەر دەسەڵاتی پێشدادی و لە ناوچەی ئیستەخری پارسدا لەگەڵ جەمشید شای پێشدادیدا ڕووبەڕوو دەبن و شەڕ بەسوودی زوحاك تەواو دەبێ و دەسەڵاتی پێشدادییەکان لەناو دەڕوا.

سەرەنجام ساڵی ٢١٩٢ پ. ز فەرەیدوونی پێشدادی بە یارمەتی ڕاپەڕینە بەناوبانگەکەی کاوەی ئاسنگەر کە کوردێکی خەڵکی ناوچەی ئەسپەهان بووە شۆڕشێکی تێکڕایی پێك دەهێنێ و دەسەڵاتی زوحاك و پەیڕەوانی لەناو دەبا و دیسانەوە دەسەڵاتی پێشدادییەکان پێك دێنێتەوە و فەرەیدوونیش دەکاتە شا. ئەم ڕاپەڕینە لە کاتێکدا دەبێ کە «کودور ناخونتا»ی یەکەم شای عیلام دەوڵەتی بابلی بەتەواوی ماندوو کردبوو، ئەم گیروگرفتەش بوو بەهۆی ئازادیی کوردان و سەرکەوتنی کاوەی ئاسنگەر بەسەر زوحاکییەکاندا.

لە ساڵی ٢٠١٨ پ. ز «تینە» شای ئاشوور و کلدە هێرش دەباتە سەر وڵاتی ماد، شای ماد دەستگیر دەکا و هەڵی دەواسێ و ڕوو دەنا بەرەو قەڵا و شاری بەلخ و ناتوانێت وەچەنگی بهێنێ. لە سەدەی هەژدە و نۆزدەی پێش زایندا هۆزێك لە لێواری دەریای ڕەشەوە بەرەو وڵاتی کوردستان دادەکشێ و لە ناوچەی خابووری ئەمڕۆدا دەگیرسێنەوە و دەسەڵاتێك پێك دێنن بە ناوی دەسەڵاتی «میتانی» کە بەپێی بیروڕای تەواوی مێژوونووسەکان ڕەگەز و ڕەفتاریان لەسەر کوردان ژمێردراون.

دەوروبەری ساڵی ١٧٦٠ پ. ز کوردە کاسییەکان لەگەڵ کوڕە مامەکانیاندا- هۆزی لولو و گوتی بە سەرۆکایەتی خاندیژ شای کاسییەکان هێرش دەبەنە سەر وڵاتی کلدە و وەچەنگی دەهێنن و لە شاری لاکاش دەسەڵاتێکی بەهێز و توانا پێك دێنن بە ناوی دەسەڵاتی کاردنیا و بۆ ماوەی شەشسەد ساڵ بەردەوام دەبێ. لەم کاتەدا وڵاتی ماد لە ژێر فەرمانی دەسەڵاتی ئاشووردا دەبێ.

لە سەدەی ١٦ی پ. ز هۆزی ماتیانی یان مایتانی یان میتانی دەتوانێ ببێتە فەرمانڕەوای سەرتاسەری کوردستان و تا ئەرابخا واتا کەرکووکی ئێستا.

لە شاری کەرکوك چەندین تەختە گڵی نووسراو وەچەنگ هاتووە کە تێیدا دەڵێ: خەڵکی کوردستانی ڕۆژهەڵات کە ئەو حەلە باجدەر و فەرمانبەرداری دەسەڵاتی کلدە و ئاشوور بوونە دوو دەستەگی و هەر کەسێ بۆ خۆی لە ناویانا حوکمڕان بووە، تەنیا لە ئاین و ئاداب و نەریتیدا یەکگرتوو بوونە، بەڵام لە ڕوویێکی ترەوە هەموو کات دەست بە خەنجەر لە یەك ڕاست بوونەتەوە. (کەواتە ئێمەی کورد وا خۆخۆر و دوژمنی یەکتر و یەکگرتوو نین ئیرسێکی چەندین هەزار ساڵەیە بۆمان ماوەتەوە. ئومێدەوارم لە هەزارەی سێیەمی زایندا کە دوازدە ڕۆژی ماوە پێی تێ بخەین تەماشاکەری یەکگرتنی سەرتاسەری میللەتەکەم بم.)

ئاداد نێراری شای ئاشوورییەکان (١٣١٠-١٢٨١)پ. ز لە یەکێك لە تاتە بەردە نووسراوەکاندا دەڵێ: لەشکری کاسی، گوتی، لولو و سوباریم ڕاونا و تەفروتوونام کردن.

سەلما نەزاری یەکەم (١٢٨٠پ. ز) پاشای ئاشوورییەکان لەگەڵ گوتییەکاندا بەشەڕهاتووە و ڕاویانی ناوە وەك خۆی دەڵێ: کوشتارێکی گەلێك فراوانم لێ کردن. دوای هێرشی یەك بەدوای یەکی عیلامییەکان بۆ سەر بابل و بەربڵاویی دەسەڵاتی ئاشوورییەکان وردە وردە دەوڵەتی کاردونیای کورد بەرەو لاوازی و شپرزەیی دەڕۆیشت و سەرئەنجام لە زەمانی پاشایەتیی (تیگلانی تین) پاشای بەدەسەڵاتی ئاشوورییان لە ساڵی ١٧٧١پ. ز بە تەواوی دەوڵەتی کاردونیای چەند سەد ساڵەی کورد لەناو چوو و کوردە کاسییەکان بەرەو چیاکانی لوڕستان گەڕانەوە.

له ساڵی ۱۱۰۰پ. ز تیگلات پالازار پاشای ملهوڕ و شەڕکەری ئاشوور هێرشی بردە سەر وڵاتی ماد و پارس دوای چەندین شەڕی خوێناوی ملی پێ دانواندنەوە و کردیاننە باجدەری دەسەڵاتی ئاشوور. لە سەدەی نۆیەمی پێش زایندا ئاسور نازیربال پاشای ئاشوورییان چەندین جار هێرش دەباتە سەر کوردەکانی زاگرۆس و بەدەستی خاڵی دەگەڕێتەوە، سەرەنجام بە فەرماندەیی کوڕەکەی سوپایەکی گەورە و گرانی پێك دێنێ دیسانەوە پەلاماری کوردەکان دەدا و چەندین شاریان تالان و چەپاو دەکا، لە دواییدا بەناچاری لەگەڵیاندا پەیمانی ئاشتی دەبەستێ. هەر هەمان سەلمازار لەدوادوای سەدەی نۆیەمی پێش زایندا بە سوپایەکی گەورەوە هێرش دەباتە سەر وڵاتی ماد و پارس کە ناویانی بە «پارسوا» و «ئامادا» بردووە، لە ساڵی ۸٥۹ پ. ز هێرشی بردووەتە سەر ناوچەی «زاموا» کە دەوروبەری چیای تاسڵووجە و گڵەزەردەی ئێستا دەکات و لە ساڵی ۸٤٤ پ. ز هێرش دەباتە سەر ناوچەی پشدەر و سەردەشت.

کورد لە نێوان ٨٥٣-٥٥٠ پ. ز دا

ساڵی ٨٥٣ پ. ز کەیقوباد کە یەکێك بووە لە دەسەڵاتدارانی کورد، یۆنانییەکان بە «ئاریاس» ناویان هێناوە- دووبارە دەوڵەتی «ماد» دروست دەکاتەوە و کورد و فارس لە ژێردەستەیی ڕزگار دەکات و هنگمدان- هەمەدانی ئێستا دەکاتە پایتەخت و دەیڕازێنێتەوە. یۆنانییەکان پێیان وایە کە ئەم شایە شاری نەینەوا داگیر دەکا و دەسەڵاتی ئاشوورییەکانی تەفروتوونا کردووە. کتاوی (میللەتە ڕۆژهەڵاتییە کۆنەکان) لاپەڕەی ١٥٩-١٦٣، یان کتاوی ئاوێنەی سکەندەری لاپەڕە، ١٤٥. بەڵام چاوگەی مێژووی تر پێی وایە کە «کواکسار»، یان کەیاکسار، یان هواکساتار، یان هۆخشتەر دەوڵەتی ئاشووری لەناو بردووە (پیرنیا-لاپەڕەی٥٣، مێژووی ئەمین زەکی بەگ ل ٣٦٦-٣٩٩).

لە ساڵی ٢٤٤ پ. ز تیگلات بالازاری دووەم هێرش دەباتە سەر وڵاتی ماد و شەست هەزار کەسیان لێ بە دیل دەگرێ و سارگونی سێیەم شای ئاشوورییان دوو جار پەلاماری مادستان- کوردستان دەدا و شاکەیان کە ناوی (دخو) یان (دیاکۆ) یان بە زمانی فیردەوسیی شاعیر (دغو) بووە لە شەڕدا دەستگیر و لەگەڵ چوار هەزار و هەشتسەد و بیست کەسی لە ناودارانی کورد دوور دەخاتەوە بۆ وڵاتی سووریا. بۆ جاری دووەمیش کە هێرش دەباتەوە سەر کوردستان چل و پێنج کەس لە ناودارانی کورد ناچار دەکات بڕۆن بۆ دەربارەکەی و دان بە گەورەیی و مەزنیدا بنێن و خاوەو باجی ساڵانەی پێ بدەن. لە سەدەی حەوتەمی پێش زایندا یەکێك لە دەسەڵاتدارانی کاردونیا هێرش دەباتە سەر کلدە و داگیری دەکا و سەرەنجام سەنحاریبی کوڕی سەرجون شەڕێکی خوێناوی لەگەڵدا دەکات و ناچاری کشانەوە دەبێ، بابلیش چەپاو و تاڵان و خەڵکەکەشی بە دیلی دەبات.

لە سەردەمی ئاسەر حەدونی کوڕی سەنحاریب دا دەوڵەتی ئاشوور لەوپەڕی دەسەڵات و توانای خۆیدا دەبێ و دەوڵەتی ماد و پارس بە ناچاری دەبنە باجدەر و ملکەچی ئاشوورییان، دوای ئاسەر حەدون شا ئاشوور بانی بال دەبێتە شا،

بـەدوای ئـەودا «ساراکـوس»ی کـوڕی جـێگـەی دەگـرێتـەوە. لـە سەردەمـی ئـەودا سوپـایـەکـی هـۆزی «سەکـا یـا سیت» پـەلامـاری نـاوچـەکـانـی ژێر دەسەڵاتـی ئاشوورییەکان دەدات و زۆر جێگە و شوێن دەبێتە ژێر سمی ئەسپی هێرشیانەوە، لـەم کـاتـەدا فـریـبـەرز– فـراهـورت ٦٥٥ پ. ز دەبـێتـە شای مـاد و لـەو کـاتـەدا پارسەکانیش لە ژێر فەرمانی مادڎا بوونە. (پیرنیا–ل٥٢).

ساڵـی ٦٢٥ پ. ز فـریـبـەرز لـە شەڕێکـی خـوێنـاویـدا لـەگـەڵ ئـاشوورییـەکـاندا دەکـوژرێ و کـواکسار «هـوخشتر»ی کـوڕی لـە تـۆڵـەی بـاوکیدا دوای پێکـهێنـانـی سوپایەکی ڕازاوە و زۆر و دامەزراو لەگەڵ ئاشوورییەکاندا بەشەڕ دێ و ناچاریان دەکا پەنا ببەنە نێو شاری نەینەواوە، شاری نەینەوا لەلایەن لەشکری مادەوە گەمارۆ دەدرێ، لە کاتی گەمارۆدا هۆزی سەکایەکان هێرش دەبەنە سەر وڵاتی ماد و هۆخشتەر ناچاری کشانەوە دەبێ. بۆ ماوەیەکی زۆر دەپلکێتە شەڕێکی دوور و درێژەوە تا لە هەلێکدا تەواوی هۆزی سەکایەکان دەستگیر دەکات و دەیانکوژێ، وڵاتی ماد لە فەرتەنەیان رزگار دەبێ، بەڵام تۆڵە و خوێنخوازیی کوشتنی باوکی لە دەروونیا پێوەستە لە بڵێسە سەندندا بووە، بۆیە لەگەڵ شای شاری بابل– کە فەرمانبەرداری شای ئاشوور بووە– پەیمانی دۆستایەتی دەبەستێ و ئامیتیسی کچیشی دا بە کوڕەکەی (بختنصر) یان (بوکود نەزەر)، بە سوپایەکی زۆرەوە کە لە ماد و پارس و عیلام و بابل پێك هاتبوو هێرش دەباتە سەر شاری نەینەوا و داگیری دەکات. ساراکوسی شای ئاشوور کە دەبینی وا دوژمن ڕژاونەتە ناو شار خۆی و خێزانەکەی دەسووتێنێ تا لە دەردی کۆیلاتی ڕزگاریان بێ. جا دەسەڵاتی ئاشوور لە نێوان شای ماد و بابلدا دابەش دەکرێ. (پیرنیا– ل٥٣).

مستەر هول دانەری مێژووی ڕۆژهەڵاتی کۆن لە لاپەڕەی ٥١١ دا دەڵێ «ئاشوور بانیبال» پاشای گەورەی ئاشوور توانی خەڵکی وڵاتی «مانی» ملکەچ بکا، بەڵام نەیتوانی کوردە ئازاکان ببەزێنێ (پیرنیا– ل٤٩) لە هەمان کاتیشدا دەوڵەتی ماد توانی بەئاسانی وڵاتی ئەرمینیا و کابو دو کیەش بخاتە ژێر ڕکێفییەوە بەوەشەوە ڕانەوەستا و پەلاماری دەوڵەتی «لیدی»یشی دا و شەڕ لە نێوانیاندا زۆرتر لە شەش ساڵی خایاند، لەو کاتەشدا هەتاو بە یەکجاری دەگیرێت، ئەو گیرانە دەبێتە هۆی

ئەوەی دەست لە شەڕ هەڵگرن و بە نیشانەی تووڕەبوونی خوای بزانن، شای «لیدی» کچەکەی کە ناوی «ئارتی ئاس» بووە لە ئازدیاکی کوڕی کواگسار پاشای ماد مارە دەکا. شای ماد ساڵی ٥٨٤ پ. ز دەمرێ و بوخت نەسریش ساڵی ٥٦١ پ. ز دەمرێ.

کورد لە٥٥٠- تا سەردەمی ئیسلام

کەیخوسرەوی گەورە کە بکاتە «کۆرشی گەورە» لە ساڵی ٥٥٨ پ. ز بوو بە فەرمانڕەوای وڵاتی پارس کە بۆ خۆی بە کچەزای شای وڵاتی مادیش دەژمێردرا و بەئاسانی توانی وڵات و دەسەڵاتی عیلام بخاتە ژێر فەرمانییەوە، لەبەر بڵاوبوونەوەی زوڵم و زۆری دەربارییانی ماد و دەسەڵاتدارانی وابەستە بە دەربارەوە خەڵکە زۆرەکەی «ماد» لە دەوڵەت و شاکەیان گەلێك دڵگران و زویر و بەگومان بوون. (ئەزدیاك–ئیختویگو) شای ماد بە یەکجاری لە گەل و سوودی تێکرای میللەتەوە دوور کەوتبوویەوە و ئەو دوورکەوتنە بوو بەهۆی لاوازبوونی هەستی ململانێ و شەڕەنگێزی. دوژمنانی دەوڵەتی ماد ئەو دووری و ساردییەی نێوان شا و میللەتیان قۆزایەوە و کەوتنە کەڵکەڵەی پەلاماردانی دەوڵەتی ماد. لەلایەکی تریشەوە چاوساقان و شازادەکانی دەوروبەری دەربار کەوتنە پێوەندیکردن لەگەڵ دوژمنانی ماد و شازادەی پارسدا کە کۆرش بێت.

کۆرش بە سوپا و سان و لەشکرێکی گەورەوە پەلاماری وڵاتی مادی دا و لە شەڕدا سەر نەکەوت و گەڕایەوە، بەڵام پێوەندیی سەرەك وەزیرانی شای ماد بە کۆرشەوە و هاندانی بۆ هێرشێکی تازەی تر وای کرد کۆرش دووبارە لەشکر پێك بهێنێ و پەلاماری ماد بدا و سەرئەنجام پایتەختی ماد «هنگمدان، ئەکباتان، هەمەدان» بگرێ و تەخت و بەختی باپیری (باوکی دایکی) لە ڕەگەزەوە هەڵکەنێ و خۆی ناو بنێ شای ماد و پارس. لەم مێژووە ناوی ئێران هاتووەتە کایەوە، هەتا وەکو کە جەژنی دوو هەزار و پێنجسەد ساڵەی شاهەنشاهی ئاریامیهری کە لە شەستەکاندا گێڕا لە سەرەتای فەرمانڕەوایی کۆرشەوە ژمێراوە، واتا دەسەڵاتی ماد و شاکانی مادیان لەسەر خۆیان حەلیو نەکرد. ئەگەرچی تا سەد ساڵیش دوای نەمانی دەسەڵاتی «ماد» هەر مادیان لە جیاتی ئێران بەکار بردووە، هەتا وەکو شەڕەکانی نێوان ئێران و یۆنان بە شەڕەکانی ماد ناسراوە (پیرنیا–٥٨).

لە پێش داگیرکردنی پایتەختی ماد لەلایەن کۆرشەوە، بۆ خۆی کۆرش بە

ئەمیری پارس یان عیلام ناسراو بوو وەك هیرۆدۆت وتوویەتی، پیرنیاش لە لاپەڕەی ٦٠دا دەڵێ کە ئەمیری عیلام بووە. و ڕەنگە هەردوو بۆچوونەکە ڕاست بێت، چونکە پێش ئەوەی هەمەدان داگیر بکا وڵاتی عیلامی وەدەست هێنابوو.

کۆرش ساڵی ٥٤٦ پ. ز وڵاتی «لیدی»شی داگیر کردووە، تا ساڵی ٥٤٥ پ. ز سەرتاسەری ئاسیای بچووکی داگیر کردووە وە لە تەواوی لەشکرکێشی و شەڕەکانیدا بەشی ڕاستی سوپاکەی لە کوردە مادەکان پێك هاتبوو، لە ساڵی ٥٣٨ پ. ز کۆرش هێرش دەباتە سەر بابل و نابونائیدی شای بابل دەستگیر دەکا، بابلیش دەخاتە ژێر فەرمانییەوە وردە وردە بەرەو فەڵەستین و فینیقیەش مل دەنا و ئەوانیش دەکاتە باجدەر و فەرمانبەرداری، لە ساڵی ٥٢٩ پ. ز کە ساڵی مرنی کۆرشە بۆ ماوەی دووسەد ساڵ وڵاتی ماد و گۆتی لە ژێر فەرمانی دەسەڵاتی هەخامەنشیدا دەبن واتا تا هێرشی ئەسکەندەری ماکادونی بۆ سەر ئێران. ساڵی ٤١٠ پ. ز کەیخوسرەو والی کیا دو کیا برای ئەردەشێری دووەم کە شای ئێران بووە سیازدە هەزار یۆنانی بەکرێ دەگرێ و بەرەو ئێران وەڕێ دەکەون تا تەختی شاهی لە براکەی وەربگرێ. بەرەو شاری بابل دادەکشێن و لە لای شاری ئەسکندەریا هەردوو لەشکر لووتیان دەتەقێتە یەکدا و شەڕێکی خوێناوی دەست پێ دەکا ئەگەرچی لەو شەڕەدا کەیخوسرەو سەر دەکەوێ، بەڵام لەبەرئەوەی بۆ خۆی تیا دەکوژرێ و سەرکەوتن دەبێتە بەشی ئەردەشێر و پاشماوەی سوپای یۆنانی بە فەرماندەریی «گزنفون» بە ناوی وڵات و چیاکانی کوردستاندا دەگەڕێنەوە، لەلای شاری زاخۆ دا کوردان ڕێیان پێ دەگرن و کوشتارێکی زۆریان لێ دەکەن، بەوەشەوە ڕاناوەستن تا لای ترابزون بەدوایان دەکەون. ئەم گەڕانەوە بەناوبانگە بە (کشانەوەی دە هەزار چەکداری یۆنانی بە نێو وڵاتی کوردستاندا، کە لەلایەن حەسەن فەهمی جافەوە کراوەتە کوردی). گزنەفۆن لە کتاوەکەیدا کە گەڕانەوەکەیەتی دەڵێ:

«ئەم کاردۆشییانە هەرگیز فەرمانبەرداری شاکانی ئێران نەبوونە، هەتاوەکو یەکێك لە شاکانی ئێران بە سوپایەکی ١٢٠ هەزار کەسییەوە پەلاماریان دەدا و کوشتارێکی وای لێ دەکرێ بە پەلەقاژێ لە دەستیان ڕزگاری دەبێ و بەپێی

بیرورِای گزنفون (کاردوك) كه باپیره گەورەكانی ئێمەی كورد بوونه هەرگیز له ژێر فەرمانی ئەردەشێردا نەبوونە. بێگومان دوای لەناو رۆیشتنی دەوڵەتی هەخامەنیشی، ماد و پارس هەردوو كەوتنه ژێر دەسەڵاتی ماكادۆنییەوە. دوای مردنی ئەسكەندەر لە شاری بابل، ئەو وڵاتە دەبێتە بەشی سلوكس كە یەكێك لە سەردارانی ئەسكەندەر بووە (٣٢٣ پ. ز) وە بۆ ماوەی سەد ساڵ فەرمانرەوایی كردووە. لە سەرتای سەدەی دووەمی پێش زایندا بەشی باكوری كوردستان بەیارمەتیی مهردادی ئەشكانی دەكەوێتە ژێر فەرمانی دەوڵەتی ئەرمەنەوە و وردە وردە بەشەكانی تریشی داگیر دەكرێ.

ئیسترابۆن مێژوونووسی بەناوبانگ لەبارەی دەوڵەتی ئەرمەنی دەڵێ: كۆمەڵێ كورد زۆربەیان پیشەساز و هەندەسەزان بوونە و پاشای ئەرمەن «تیگران» هەردەم لەم رووانەوە سوودی لێ وەرگرتوون.

ساڵی ٣٦ پ. ز كوردستان كەوتە ژێر چنگی ئەنتوانی سەرداری رۆم و لە شەرِی «پارت/ئەشكانی– رۆم»دا سوپای رۆم فیریا و سوپای ئەشكانی سەركەوت و گەلێك دەسكەوتی وە چنگ هێنا و فەرمانرەوای مادی بچووك لەسەر دابەشكردنی دەسكەوت زویر دەبێ و لە ژێرەوە پێوەندی لەگەڵ مارك ئەنتوانی رۆمیدا دەكا و هانی شەرِێكی تری دەدا، وەك مارك ئەنتوان هێرش دەباتە سەر ئەرمەنستان كە بەشێك بووە لە فەرمانرەوایی ئەشكانی، كاتێك فەرهادی چوارەم ئەم هەواڵەی پێ دەگا بەسوپایەكی گەورە و گرانەوە پەلاماری مادی بچووك و ئەرمەنستان دەدا و رۆمەكان راو دەنێ و فەرمانرەوای مادی بچووكیش بەدیل دەگرێ. یەك ساڵ بەر لە زاین فەرهادی پێنجەم پەیمانی دۆستایەتی لەگەڵ رۆمدا دەبەستێ و لەو پەیمانەدا كوردستان و ئەرمەنستان دەكەوتە ژێر دەسەڵاتی رۆمییەكانەوە.

ساڵی ١٦١ز پلاشی یەكەم ئەرمەنستان لە رۆمەكان وەردەگرێتەوە، بەڵام زۆر ناخایەنێ لەگەڵ سەرداری سوپای رۆمدا «كاسپوس» بەشەر دێ و راو دەنرێ و دووبارە كوردستان و ئەرمێنیا دەكەونەوە ژێر دەستی رۆمەكانەوە.

ساڵی ٢٤٤ز سوپای كورد و پارس لەگەڵ سوپای رۆمدا بە سەرۆكایەتی شاكەیان (ڤالریان) بەشەر دێن و دەستگیری دەكەن.

ساڵی ٢٩٧ز نرسی حەوتەم لەگەڵ لەشکری ڕۆمدا دەکەوێتە شەڕەوە لە شەڕدا ڕاو دەنرێ و بەشێکی زۆری کوردستان دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی ڕۆماوە.

ساڵی ٣٣٨ز (تیرداد) فەرمانڕەوای ئەرمەنستان دەبێتە پەیڕەوی ئاینی مەسیحی و کوردە زەردەشتییەکان ئەمەیان بەلاوە گران دەبێ و لەم مێژووە بەم لاوە ئاینی مەسیحیەت لە کوردستانا شان بەشانی زەردەشتی دەکەوێتە ململانەوە.

ساڵی ٥٦٢ ز ئەنەوشێرەوانی عادیل بۆ داپلۆساندنی هۆزە تالانکەرەکانی حەزەر بەناو کوردستاندا گوزەر دەکا، کوردەکان باوەشی گەرمی میوانداریی بۆ دەکەنەوە.

ساڵی ٦٢٤ز سوپای کورد لەگەڵ لەشکری ئێرانا لەگەڵ هیراکلیوس «هیرەقل»ی قەیسەری ڕۆما دەکەونە شەڕەوە، بەرانبەر قەیسەر شەڕ دەدۆڕێنن و ڕاو دەنرێن. بۆ جاری دووەم قەیسەر لەشکر دێنێتە سەر ئێران و کوردستان دەکەوێتە ژێر سمی ئەسپی سوپاکەوە، زۆربەی زۆری شار و دێهاتی کوردستان دەسووتێنێ. (ئینسکلوپیدیای ئیسلامی- بەرگی دووەم، لاپەڕەی ١٠٣٤)

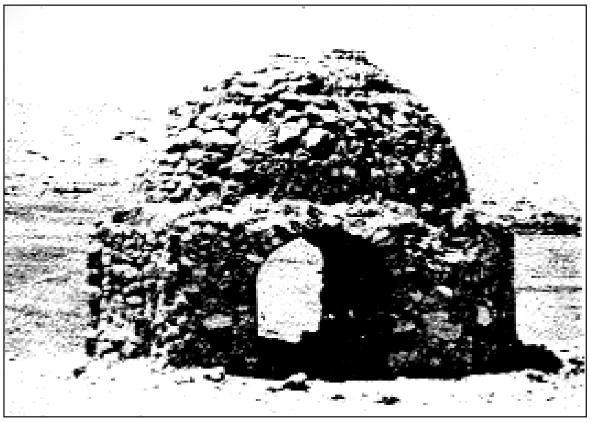

ئاگردانێکی سەردەمی ساسانییەکان

ساڵی ٦٣٤– ٦٣٨– ٦٤٠ كە بكاتە ساڵی (١٦، ١٨، ٢١)ی كۆچەری دیسانەوە كوردستان دەبێتە هەوارگەی شەڕی نێوان ئێران و ئیسلام، ساڵی ٣٢٠ی كۆچەری دەوڵەتی دەیلەمییەكان «ئالی بووەیهی» لە شیراز و شاری بەغدادا پێك دێت و تا ساڵی ٤٦٦ك بەردەوام دەبێ.

ساڵی ٣٥٨ك دەوڵەتی ئیخشیدی لە شامدا دروست دەبێ و بۆ ماوەی دوو سەدە بەردەوام دەبێ.

ساڵی ٣٥٨ك دەوڵەتی شوانكارە لە ناوچەی فارسدا دروست دەبێ و نزیكەی دووسەد ساڵ درێژە دەخایەنێ.

ساڵی ٤٩٥ك دەسەڵاتی ئەتابەكەكانی كورد دەست پێ دەكا كە بریتی بوون لە پێنج دەوڵەت:

١– دەوڵەتی ئەرتەكیە.

٢– دەوڵەتی شاهـ ئەرمەن.

٣– دەوڵەتی زەنگی.

٤– دەوڵەتی ئەتابەكەكانی ئازربایجان

٥– دەوڵەتی ئەتابەكانی لوڕستان.

سەرەنجام دەوڵەت و دەسەڵاتی ئەیووبی كە فەرمانڕەوای چەندین وڵات بوو سەرتاسەری كوردستان، سووریا، میسر، جەزائیر، ئەرمینیا، یەمەن.

ساڵی ٦٢١ك دەسەڵاتی بنەماڵەی (خورشید) لە لوڕی بچووك پێك هات و تا ساڵی ٦٩٣ك بەردەوام بوو.

جگە لەمانە میللەتی كورد ٤٦ ئیمارەتی جۆراوجۆریان هەبووە كە زۆربەیان هەوا و هەناسەی سەربەخۆیی تێدا دەبینرا.

هۆزی کاسی

هەر کاتێك باسی لوڕستان بکرێ و مێژووی هەڵدرێتەوە باسی هۆزی (کاسی) نەکرێ ئەو باسە بە ناتەواو دادەنرێ. هۆزی کاسی لە نێوان هۆزەکانی ماد و ئیلامدا دەژیان کە بکاتە دەشتودەر و چیاکانی لوڕستانی ئێستا.

ئەم هۆزە لە ئالات و زیوەر دروستکردندا وردەکار و زەبردەست بوونە و بە ئازاترین و شەڕەنگێزترین هۆزەکانی چیای زاگرۆس ناسراون.

هۆزی کاسی هەموو کات لە چیادا ژیاون تا داگیرکردنی کوردستان و ئێران لەلایەن سوپای یۆنانەوە هۆزی کاسییان وەك ئەکەدییەکان دەڵێن (کاشی) هەر لە چیا و ناوچەکانی لوڕستاندا ژیاون. بە بیروڕای زانای ڕووس (دیاکونوڤ) کاسییەکان هۆزێکی ئاژێل بەخێوکەر بوونە و پێوەستە لە چیاکاندا ژیاون و خزمایەتییەکی پتەویان لەگەڵ هۆزە ئیلامییەکاندا هەبووە، بێگومان لە سێ هەزار ساڵ پێش زاینەوە هۆزی کاسی لە لوڕستانا بوونە و ژیاون زۆر لەوە دەڕوا برا لوڕەکانمان نەتەوەی هەمان هۆزی کاسی بن کە ئەوانیش بۆ خۆیان خزم و خوێشاوەندی هۆز و تیرەکانی ماد و ئیلام بوونە.

لە دوو هەزار ساڵ پێش زایندا بەشێك لە هۆزی کاسی بەرەو دۆڵی سیروان «دیالە» دادەکشێنە خوارەوە و جارەوبار پەلاماری شار و ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی بابل دەدەن، وە لەبەر باوی ماڵیکردنی (ئەسپ) هێرش و کشانەوەکانیان گەلێك گورجوگۆڵ بووە. کۆنترین چاوگەیەك کە باسی هۆزی کاسی تێدا کرابێ لە پێش سەدەی بیست و چوارەمی پێش زاینە لە سەردەمی (پوزور ئانیشو شیناك)ە، بیر و باوەڕی هەندێك (کانداش) بە یەکەمین ئەمیر و دامەزرێنەری دەسەڵاتی کاسییەکان ناسراوە کە هاودەورانی سامسوئیلونی کوڕی حەمورابیی شای بابل بووە.

لە ساڵی نۆیەمی شایەتیی سامسوئیلونی (١٧٤١ پ. ز) شەڕێکی گەورە و خوێناوی لە نێوان سوپای کاسی و بابلدا ڕووی دا. لە پەرستگای «انلیل»ی بابلدا

نـیـزەیـەك دۆزراوەتـەوە نـاوی (کـانداش)ی لـەسەر بـووە ئـەمـە ئـەوە دەگـەیـەنـێ کـە کانداش لەو شار و پەرستگایەدا بووە. بەپێی پشکنینی «دیاکونوڤ» و لێکدانەوە و بەراوردی فەرمانڕەوایی کاسییەکان بەم جۆرە بووە (وەك لە کتاوی مێژووی مـاددا لاپـەڕەی ١٦٥، ١٦٦دا هـاتووە):

١– کانداش: ١٧٤١ تـا ١٧٢٦پ. ز

٢– ئاگومی گەورە: ١٧٢٥ تـا ١٧٠٤پ. ز

٣– کاشی تی لیاشی یەکەم: ١٧٠٤ تـا ١٦٨٣پ. ز

٤– ئوشی: ١٦٨١ تـا ١٦٧٤پ. ز

٥– ئـابی ڕاتـاش: لە نـاوەڕاستی سەدەی حەڤدەمی پێش زایندا.

٦– ئورشی گوروماش: پـایـانی سەدەی حەڤدەم.

جگە لە کاسییەکان عیلامییەکانیش پێش ئەوان لە لوڕستان و خوزستاندا ژیاون. شووش، ماداکنو، خایدالو، بە گەورەترین شارەکانیان دەژمێردرێ. لەو سەردەمـەدا فـەرهـەنـگـی عـیـلامـیـیـەکـان لـە فـەرهـەنـگـی سۆمـەری و ئـەکـەدی دواکەوتووتر بووە. لە بـارودۆخی مێژووییـنەوە دەسەڵاتی عیلامییەکان دەکرێتە سێ بەش و سەردەمەوە:

– لە سەرەتاوە لەگەڵ سۆمەری ئەکادییەکاندا لە شەڕوشۆڕ و ململاندا بوون، سەرئەنجام زۆر لە وڵاتەکەیان داگیر دەکا.

– دەمی دووەمی عیلامییەکان ئەو کاتەیە کە لەگەڵ دەسەڵاتی بابلدا دەکەوێتە ململان و سەرئەنجام کاسییەکانی ئامۆزایان بابل داگیر دەکەن.

– دەمـی سێیـەم مـلـمـلانـێی دەسەڵاتـی ئـاشوور لـەگـەڵ عـیـلامـیـیـەکـانـدا وە لەناوچوونی دەسەڵاتی کاسییەکانی داگیرکەری بابل. دوای شەڕێکی خوێنین لە نێوان ئاشووری و کاسیدا و کشانەوەی ئاشووری بێ سەرکەوتن، دووبارە هێرشی سوپـای ئـاشووری و داگـیـرکـردنـی شاری شووش لـەلایـەن ئـاشوورییـەکـانـەوە و کشانەوەی کاسییەکان بۆ ناو چیاکانی لوڕستان.. وە نیشتەجێبوونی دەسەڵاتی کاسی لە شاری «ماداکتو» و لەبەر بەفر و بارانی زۆر و ناچاری کشانەوەی

سوپای ئاشووری، سوپای کاسی دژ بە شاکەیان ڕاپەڕین و کوودەتایان دەست پێ کرد و سەر ئەنجام لەبەر بێ ئورزەکی و بوودەڵەیی کوشتیان.

ئیحسان نووری دەڵێ: دەسەڵاتی کاسییەکان بەبۆنەی کدور ناخونتاوە لەناو دەڕوا و بەدوای ئەودا شیلهاك ئەنیشو شیناك جێی دەگرێتەوە. هەروەها دەڵێ نێوی شیلهاك وردە وردە بووە بە زوهاك کە هەمان زوحاکی ئەفسانەییە. زۆر لە زانایانی مێژوو پێیان وایە هۆزی لوڕ نەتەوەی رزگاربووانی دوو ماری سەر شانی زوحاکن، سەرئەنجام بە سەرۆکایەتی کاوەی ئاسنگەر ڕاپەڕینیان دەست پێ کردووە. دوای ئەوەی شەڕێکی خوێناوی ناوەخۆیی لەناو کاسییەکاندا ڕوو دەدات و زۆر لە ناسراوان و سەردارانی تێدا دەکوژرێ ئاشوورییەکان ئەو بگرەوبەردە ناوەخۆیە بە هەل دەزانن و هەڵدەکوتنە سەر وڵاتی کاسی و شارەکانیان داگیر و تاڵان دەکەن و هەرچی پیشە و پەڵای گۆڕی شاکانیان هەیە لە گۆڕ وەدەر دێنن و دەینێرن بۆ شاری نەینەوا.

ئاشوور بانیبال لە یەکێك لە تاتە گڵینەکانیدا دەڵێ:

«شاری شووش و ماداکتو و شارەکانی تری وڵاتی عیلامم سەرتاسەر خاپوور کرد، ئەو وڵاتەم لە بەخاوەنبوونی ئاژێڵ و نەوای مۆسیقا بێ بەش کرد و کردمە جێگە و شوێنی مار و موور و دڕندەکان».

وڵاتی عیلام کە لوڕستان بەشێکی بووە لە پێش عیلامییەکانیشدا بەدەست گوتییەکانەوە بووە (٣٥٠٠پ. ز) ئاننا توم بە یەکەمین شایان ناسراوە.

مێژوونووسی کورد محەمەد ئەمین زەکی بەگ لە مێژووی کورد و کوردستاندا دەڵێ:

«هۆزی گۆتی لە چیاکانی لوڕستاندا دەژیان وردە وردە توانا و دەسەڵاتیان لە دەست دەدەن و هۆزی کاسی کە لەوان هوشیارتر و کارامەتر بوونە جێگەیان دەگرنەوە. کاسی یان کاسیت یان کاشی کە وەك لافاو لە هێرشدا بوون لە وڵات و ناوچەکانی قەفقاسیاوە کۆچیان کردووە و لە سەرەتاوە لە ناوچەی (ئالتش)ی نزیکی دەریای خەزەر (مازەندەران)دا دەگیرسێنەوە و سەرئەنجام دەکشێنە نێو چیاکانی زاگرۆسەوە، وە لەبەرئەوەی توانای داگیرکردنی دەوڵەتی عیلامیان لە

خۆدا نەدەدی چاوی تەماحیان بڕییە بابل، دوای شەڕوشۆڕ و بیگرەوبەردەیەکی دوور و درێژ کە نزیکەی ٣٠٠ ساڵ درێژەی کێشاوە سەر ئەنجام «بابل» داگیر دەکەن و دەسەڵات دەگرن بە دەستەوە دەوڵەتی کاسی دادەمەزرێنن (١٧٦١–١١٨٥پ، ز) واتا نزیکەی شەشسەد ساڵ حوکمڕانی دەکەن، شەش شا لەو شارەدا شەهریاری دەکەن.. بەناوبانگترینیان (ئاگۆم کاکەریم) بووە. هەتا وەکو لە دەسەڵاتی مادەکانیشدا هەر بوون و توانایان هەبووە، کاتێك سوپای هاخەمەنشییان لەناو وڵاتەکەیاندا بگوزەرابا دەبوا خاوەی پێ بدەن ئەگەر نا بێ شەڕ و خوێن ڕزگارییان نەدەبوو.

ئەسکەندەری ماکەدونی کاتێك هێرشی هێنایە سەر کوردستان و ئێران زانی کە هۆزی کاسی بێ شەڕ و زۆر دانامرکێن جا پەلاماری ناوچەکانیانی دا و دوای چل ڕۆژ شەڕ سەرئەنجام ملکەچی کردن. دوای مردنی ئەسکەندەر دووبارە ئازادیی خۆیان بە دەست هێنایەوە.

پرد و ئاسەواری زۆر و فراوان لە ناوچەی لوڕستاندا نیشانەی گرینگیی لوڕستانە بە درێژاییی مێژوو و لە بیر و تێفکرینی دەسەڵاتدارانی ڕابردووا..لە سەردەمی دەسەڵاتی ساسانییەکاندا فەرمانڕەوایەك لەلایەن شای ساسانییەوە هەڵدەبژێردرا و دەنێردرا بۆ وڵاتی لوڕستان. تا سەردەمی دوای شەڕی قادسییە لە نێوان سوپای ئیسلام و ئێراندا فەرمانڕەواییی لوڕستان بەدەست بنەماڵەی (فەیرووزان)ەوە بووە کە لەلایەن دەرباری ساسانییەوە هەڵبژێراو بووە. بەپێی بەڵگە مێژووینەکان دارایی و دەسەڵات هەموو کات فەرهەنگی پێك هێناوە و سەرئەنجام مەرجی ژیانی پڕ لە ئاسایش و ڕابواردن و زەرافەتکاری و جوانپەرستی و هەمان خۆشگوزەرانی و دەوڵەمەندییش سەرئەنجام پایە و بنەڕەتی دەوڵەت و دەسەڵاتی لە بن کەندووە و بووەتە هۆی تیاچوون.

بەم شێوەیە بۆمان دەردەکەوێ کاسییەکان بە کۆنترین دەسەڵات دەژمێردرێن لە وڵاتی لوڕستاندا تا لەناوچوونی دەوڵەتی هەخامەنشییەکانیش هەر بوونە و خاوەن فەرامینی خۆیان بوونە و هونەر و چۆنیەتیی دەسەڵات و ژیانی (کاسی)بە باشی و بەوردی لە دەسەڵاتی ماد و هەخامەنشیدا وەدەر دەکەوێ.

چۆنیەتیی پێکهاتنی دەوڵەتی ماد

لەم ڕووەوە زۆر لە مێژوونووسان جیاواز تێ دەفکرن، بڕێکیان پێیان وایە کەوا کەیقوباد دامەزرێنەری دەوڵەتی ماد بووە.. «کەیقوباد– ئارباس». بڕێکی تر لایان وایە کە (کواکسار، کواکشاتار، خواخشتر) دامەزرێنەرە. کۆمەڵێکی تریان لە باوەڕێکدان کە (دخو، دیاخو، دیاکۆ)یە. بڕێکی تریان ناوی (توس، تیوس، دیۆکس)یان هێناوە. جا هەرچی و هەر کامیان بێ گومان لەوەدا نییە کە دەوڵەت و دەسەڵاتی ماد لە سەدەی بیست و یەکەمی پێش زایندا هەبووە لەگەڵ دوژمنانیدا لە ململاندا بووە.

زۆربەی چاوگە مێژووینەکان (میللەتە ڕۆژهەڵاتییە کۆنەکان– مێژووی هەورامان– جاماسنامە) و مێژووی کورد و ئاشوور و یۆنان تەواوی ئەو چاوگانە دانیان بەوەدا ناوە کە (نینە) شای ئاشوور کلدە هێرشی بردووەتە سەر دەوڵەتی ماد و شای مادی دەستگیر کردووە و هەڵی واسیوە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە دەوڵەت و دەسەڵاتی ماد لە پێش فەرمانڕەوایی (توس) و (کواکسار) و (دەخو) و (کەیقوباد)یشا هەر هەبووە و سەربەخۆیی خۆیشی پاراستووە. گومان ناهێڵێتەوە کە دەوڵەتی ماد لە پێش سەدەی ٢١ی پێش زایندا هەبووە و هاوشەڕ و ململانکەر و مەیدانداری شەڕ بووە لەگەڵ دەسەڵاتی ئاشوور و کلدەدا، بەڵام جارێك ئەوەمان بۆ ڕوون نەبووەتەوە لە چ کاتێکدا و بە فەرمانڕەوایی چ ناودارێکی ماد ئەو دەسەڵاتە پێك هاتووە، ئەگەر بەوردی و ڕیزەکارییەوە مێژووی سەردەمی (سەرجون) بپشکنین و هەڵدەینەوە بە جوانی دەردەکەوێ ماد و وڵاتی ماد و دەسەڵاتی ماد هەبووە و ناویشی زۆر دێتە بەرچاو و ئەم بوونە بۆمان دەردەخا کە ماد لە پێش دەسەڵاتی سەرجوندا واتا سەدەی ٢٨پ. ز لە مادستاندا ژیاون. ئەو ناوانە دەتوانرێ بە دووبارە پایەگوزار و دەسەڵاتداری ماد بناسرێن نەك بە یەکەمین دامەزرێنەر و بونیانگوزار.

توس یان توسە کە یۆنانییەکان بە (دیوکس) ناوی دەبەن لە سەردەمی

پاشماوەی پردی گاومیشان

دەسەڵاتی (تیگلات نین) شای ئاشوور ١٢٢٨پ. ز فەرمانڕەوای ناوچەی بەڵخ و بە ئەمیری بڕێك لە هۆزەکانی ماد ناسراوە و ناوچەکانی تری ماد باجدەر و فەرمانبەرداری دەسەڵاتی ئاشوورییەکان بوونە، نەك هەر ئەوان بگرە عیلام و کوردەکانی زاگرۆس و ئاراراتیش هەر هەمووان لە ژێر فەرمانی ئاشوورییەکاندا بەشەڕ هاتووە و شەڕەکەی دۆڕاندووە و دەستگیر کراوە و دوور خراوەتەوە بۆ شام و سووریا، ناکرێ ئەو بە دامەزرێنەری دەوڵەتی ماد بناسین.

دەمێنێتەوە سەر (کواکسار و کەیقوباد) کە یەکێك لەم دووانە دەبێ بە دامەزرێنەری تازەی دەوڵەتی ماد بناسین ئەگەرچی کواکسار و نابو بولاسەر پێکەوە بە لەناوبردنی دەوڵەتی ئاشوور دەناسرێن، ناگونجێت کە بەکتوپڕی ئەم دەوڵەتی ئاشوورە لەناو بڕوا و هەر بەو تیژییە دەوڵەتی ماد دووبارە دروست بێتەوە ئەگەر لە پێشدا بۆ خۆی دەسەڵات و سوپا و سان و لەشکری زۆر و مەزنی نەبووبێ، هەڵکوتانە سەر پایتەختی دەسەڵاتێکی وەك ئاشوور ئاسان نەبووە، زۆر بەڵگەی مێژوویی هەیە کە لە پێش کواکساردا (کیومەرت)ی باوکی دەسەڵات و لەشکر و وڵاتی بە دەستەوە بووە.

لەوەدا گومان نامێنێ کە کەیقوباد یەکێکە لە دووبارە دامەزرێنەرەکانی

دەسەڵاتی ماد.

مێژوونووسی بەناوبانگی یۆنانی (ئیکتز یاس) ناوی فەرمانڕەوایانی مادی بەم شێوە هێناوە:

١- ئاریاس- کەیقوباد ٢- ئاستی باراس ٣- هشتی بورش ٤- ماندوشی ٥- منجیك ٦- سوسارمس ٧- ئسپادا ٨- ئارتیکا ٩- ئەشکەپوش ١٠- ئاربیان ١١- ئارمیس ١٢- ئارتوس ١٣- پارسوند ١٤- ئارتینی ١٥- ئارژەنگ.

ئاو و هەوای لوڕستان

لوڕستان هێندە پانوپۆڕ و بەربڵاوە وڵاتێکە بۆ خۆی بەتەواوی مەرجی زیندەگانی بە جوانییەکانیەوە: بەچیای بەرز و سەر بەئاسمان کێشاوییەوە، بە باران و بەفر و دۆڵ و دەوەن و چاوگە و تاڤگە و زۆمییەوە، بە دار و درەخت و میوە و گوڵ و گوڵزاری دەشت و نزاری ناوچە جۆراوجۆرەکانییەوە.. پڕە لە هاوینە هەوار، پڕە لە مایەی ژیان، پڕە لە خێر و بەرەکەت و کان. دوژمنانی میللەتی کورد زیرەکانە هەنگاویان ناوە و بەوردی لێکیان داوەتەوە و بۆی کۆشاون هەزاران داویان ناوەتەوە، هەزاران گۆبەند و تەشقەڵەیان گێڕاوە، هەزاران بەزموڕەزمیان سازاندووە تا لە کوردستانی دابپچڕن. تا لە دامێنە خوێناوییەکەی میللەتەکەمان دابدڕن. سەدان ساڵ بە زەبر و زورەوە کۆشاون (لوڕ) لە کورد جوێ بکەنەوە– دوای پێکهاتنی دەسەڵاتی خوێنخوار و داپڵۆسێنەری سەفەوی و هێزی قزڵباشی چەپاوکەری یا فەرامین و هێرشی سوپا و سەلاتینی لە خوا بێ خەبەری ئەو حەلانە.

ئەوەی دەسەڵاتی سەفەوی لەبارەی کوردستان و میللەتی کوردی کردووە لە مێژووی میللەتەکەماندا لە قووڵاییی مێژووەوە تا بە ئەمڕۆ نەبینراوە، جگە لە داگیرکردن و کوشتن و بڕین و شمشێر لە گەردن، وڵاتی کوردستانیان کردبووە گۆڕەپانێکی بەربڵاوی هێرشی خوێناوی هەمیشەگی. کشتوکاڵ، وشك و کاڵ لە ژێر سمی قزڵباش و یەنگی چەریی عوسمانیدا پڵیشاوەتەوە. دێ وێران، مەڕومالات تالان، دووکەڵ و گڕی ئاگر لە هەرچوار لای کوردستانەوە بای زوڵم و زۆرداری دەگەیاندە کەپووی زۆردارانی بە خوێن تینوو شکاوی دوور و نزیك، لەولاشەوە ئاخوندگەلی تەڵەکەباز و دەخەڵ و دز و درۆزنیان هاوڕای تیژیی شمشێر خستبووە نێو کوردە بێ دەسەڵاتەکەوە بەتایبەت لە کوردستانی ئێرانا: موکریان و کرماشان و لوڕستان و بەختیاری (یا پەیڕەویکردن یان مردن) بەم جۆرە توانییان لوڕستان و کرماشان و زۆر لە ناوچەکانی تری کوردستان بخەنە ژێر ڕکێفیانەوە و ئەوەی ویستوویانە بیسەلمێنن.

چـوارسەد ساڵ دوورخستـنـەوە لـە فـەرهـەنگ و خـوێندەواری و ڕۆشنـبـیـری، چوارسەد ساڵ لە دوورخستنەوە لە باوەشی تێکڕای میللەتی کورد و بەشەکانی تـری کـوردستـان، چـوارسەد ساڵ تـەقـەلا بـۆ پـتـەوکردنی دەمـارگرژی ئـاینـی و شیعەگەری، چوارسەد ساڵ خنکاندنی هەستی نەتەوەیی و پێوەند. سەیر لەوەدایە دەسەڵاتەکانی دوای سەفەویش هەمان ڕەوشت و شێوەیان بەکار بردووە. پێوەستە کـۆشاون بـە لـوڕەکـانـی بسەلمێنـن کـە (لـوڕ.. لـوڕە) لـەبـەر هـەژاری و نـیـاز و نەخوێندەواری دژوارییەکی ئەوتۆیان وەپێش نەهاتووە. جارەوبـار نەبێ تیرەیەك بێ بەرنامە و بێ بیر لێکردنەوە دەستەپاچانە دژ بە زوڵم و زۆری داگیرکەران دەستـی داوەتـە چـەك و شەڕی سەرومـاڵـی کـردووە، سەرەنجامـیش بـە فـێڵـوفڕ و نامەردانە لە ناویان بردوون.

لوڕستان بەهەشتێکی ڕازاوەیە، بەهارەکەی سحر ئامێزە، زستانەکەی سپیپۆشە، هاوینەکەی پڕە لە هاوینەهەواری خوادایی وەحشی و سروشتی. جوگرافیازانان و وڵاتی لوڕستانیان کردووەتە چەندین بەشەوە:

١– ناوچە کەژاوییەکان: پڕ لە چیای بڵند لە ٢٠٠٠م تا٥٠٠٠م بەرزی، زۆربەی ڕۆژانی ساڵ بەفریان لێ ناڕەوێتەوە، لە زستاندا بەفرێکی زۆری لێ دەبارێ، هـاویـنـان بـە کوێستـان و هـاوینـەهـەوار نـاودەبرێ. بـارانی وەرزی فراوان، چیاکان بە تارای سەوزی سروشتی داپۆشراون.

٢– دۆڵ و دەشت و دەربـەنـد لـە لـوڕستـانـدا فـراوانـە، دەشتـەکـانـی بـەتـایـبـەت ناوچەکانی خوارەوەی لە هاویندا گەرم و وشك و پڕ هاڵاون. بەرزیی چیای «ئیشتەران» بەری بای باکوری گرتووە، هەتاوەکو لە زستانیشدا هەست بە بای باکور ناکرێ. دوای توانەوەی بەفری سەر چیاکان گەرما بەتوندوتیژی خێرا دەست پێ دەکا، گوڵ و گوڵزار و دەشتودەر دادەپۆشێ، لەبەر نەبوونیی بای باکور گوڵ و گوڵزار خێرا پەژموردە دەبن و هەوای گەرمی هاوین جگە لە بـڵـنـدیـی چـیـاکـان نـەبـێ هـەمـوو جێیـەك دەگـرێتـەوە، لـە مـانگ و نـیوێکدا نیشانەیەك لە بەهار نابینرێ.

٣– ناوچە دارستانییەکان: کەوتوونەتە چیا و دەربەند و دۆڵ و لاپاڵی ناوچەی

سیمرەوە، لەبەر زۆریی دار و درەخت و چڕی جەنگەڵ لە هاویندا ئاو و هەوایەکی دڵگیر و سازگاریان هەیە.

٤- ناوچەی گەرمیان: لە زستاندا دەبێتە هەوارگەی زۆربەی زۆری خێڵە کۆچەرەکانی لوڕستان. هەواشی گەرم و وشکە.

نووسەری کتاوی «تحفة العالم» کە دوای مردنی کەریم خانی زەند، لە سەردەمی سمایل خانی والیی لوڕستاندا ڕێی بە لوڕستان کەوتووە دەڵێ:

«وڵاتێکی ئاوەدانە. ئاو و هەوایەکی سەفا بەخشی هەیە، دێهات و شار و شارۆچکەی فراوانی تێدایە. شازدە ڕۆژە ڕێ پانی و بەربڵاوییەتی. لە بەهاردا سەرتاسەری بە گوڵ و گوڵزار دادەپۆشرێ.»

ئیبن حەوقەل لە کتێبی (مسالك الممالك)دا دەڵێ:

«ئاو و هەوای گەرمە، پڕ لە میوەی جۆراوجۆر و دارخورمایە، ئاو و کانیاوی زۆر تێدایە.»

(مسعود میرزا ظل السلطان) دەڵێ:

«وڵاتێکی جوان و دڵگیرە و شکارگای فراوانی تێدایە.»

سەیر لەوەدایە چەند مێژوونووسێك باسی دارخورما دەکا کە لە خوڕەم ئابادی لوڕستاندا وەدیی کردووە. من نازانم ئەو چاوگانە لە یەك چاوگە وەریان گرتووە یان بۆ خۆیان درەختی خورمایان لە لوڕستاندا دیوە..؟ ئەوەی ئاشکرایە لە سەرتاسەری لوڕستاندا بە بەشی گەرمیانەکەشییەوە بۆ نموونە دارخورمایەك وەدی ناکرێ، کەسێکی تریش وەبیری نایەتەوە کە لە لوڕستاندا داری خورما هەبووبێ.

ڕووبارەکانی لوڕستان

بە تێکڕا لوڕستان ولاتێکی چیایی و ئاو و هەوا خۆشە و پڕە لە لێلاخ و قشلاخی جۆراوجۆر، جگە لە بەشی خوارەوەی کە لە دامێنی چیا سەر بە ئاسمان کشاوەکانییەوە دەست پێ دەکات تا بەرەو خوارتر بڕوات ئاو و هەوای دەگۆڕێ و گەرمیانێکی وشك و برنگ لە هەلاو و هەناسەی هەست پێ دەکرێ.

لوڕستان بریتییە لە چەندین زنجیرەی چیای پێکەوە پێوەنددراو. کانیاوی جۆراوجۆر، بارانی فراوان، بەفر لەسەر ترۆپکی هەندێك لە چیاکان بە درێژایی ساڵ ناڕەوێتەوە. سەیر لەوەدایە چوار دەوری لوڕستان بە گەرمیان دەژمێردرێ و لە هاویندا پلەی گەرما لە چوار تەنیشتی لوڕستاندا دەگاتە چل.. جارەوبار زۆرتریش، کانیی جۆراوجۆر لە چیاکانی هەڵدەقوڵێ و دەبنە جۆگەڵە و دەبنە ڕووباری گەورە و بچووك. زۆربەی زۆری ڕووبارەکانی لوڕستان هەر لە چیاکانی خۆیدا پێك هاتوون. گرینگترین ڕووبارەکانی لوڕستان ئەمانەی خوارەوەن:

١- ڕووباری دز:

ئەم ڕووبارە بە سنووری نێوان لوڕ و بەختیاری دادەنرێ، با وەك هەردووکیان یەك میللەتن و تەواوی چاوگە مێژووییەکان دانیان بەکوردبوونیاندا ناوە، بەلام دوژمنانی میللەتی کورد سنووریان هەتاوەکو لە نێوان لوڕ و بەختیاریشدا داناوە تا هێز و توانای ململانیان بێ هێز و بێ دەسەلاتتر بکات.

پەڵێك لەو ڕووبارە لە چیاکانی بەختیارییەوە دادەکشێ و لە نزیك (دوو ڕوود)ەوە دەڕژێتە نێو ڕووباری (دز)ەوە.

پەلی (دەم دەم) کە نزیك دێی (مازو) دەست پێ دەکا ئەویش دەڕژێتە ڕووباری دزەوە.

لە تەنگەبەرێکی خوارەوەی چیاکانی لوڕستاندا بەسەر ڕووباری دزەوە ئاوبەستێکی گەورەیان دروست کردووە بەناوی (ئاوبەستی دز) کە بە ناوی ئاوبەستی محەمەد ڕەزا شاهـ بەناوبانگ بوو ئێستا چ ناوێکی لێ نراوە..؟ خۆ نازانم.

٢- ڕووباری کەشکان یان (کشکۆ):

سەرچاوەکەی بە ناوی گۆمە سەوز ناو دەبرێ. ئەم ڕووبارە بە ناوچەکانی ئەلیشتەر و چەقڵەوەندا دەگوزەرێ، لە ناوچەی ئەلیشتەردا ناوێکی تری لێ دەبەن بەناوی ڕووباری (کاکە ڕەزا) دەناسرێ و چەندین ڕووباری گچکە و گەورەی تێ دەڕژێ. گەورەکانیان ناسراون بە ڕووباری ئەلیشتەر تیزاو. ڕووباری خورەم ئاباديش لە دەربەندێکدا بەناوی (تەنگ تیر) دەڕژێتە کەشکان.. هەروەها ڕووباری غەزالیش لە نزیکی دێی ئافەریندا تاڤگەیەکی ٢٠ مەتری پێك دێنێ، دیمەنەکەی پڕە لە جوانی و زەرافەت. لە ناوچەی (خوارەزم) ڕووباری کشکۆ تێکەڵی ڕووباری سیمرە دەبێ و تەنیا سیمرەی پێ دەڵێن.

٣- ڕووباری سیمرە:

ئەم ڕووبارە گەورەترین ڕووباری لوڕستانە و لە هەمان کاتدا بە گەورەترین ڕووباری ڕۆژاوای ئێران لە قەڵەم دەدرێ سەرچاوەکەی لە ناوچەی (گری)یەوە هەڵدەقوڵێ و بەرەو شاری نەهاوەند دەڕوا. زۆربەی ئاوی ڕووباری سیمرە لە گاماسپەوە دێت. وشەی گاماساپ بە لەهجەی لوڕی (گا) هەر گایە و (ماساب) بە زمانی سانسکریتی واتا ماسی کە هەردوو وتەکە بە یەکەوە دەبنە (گاماسی).

لە خوارەوەی شاری کرماشانەوە ڕووباری (قەرەسو) کە لە چیاکانی بێستوونەوە سەرچاوەکانی پێك هاتووە، دەڕژێتە سیمرەوە. هەرچی ڕووباری بچکۆلە و کانیاوی ناوچەی ئیلام هەیە هەر هەموویان دەڕژێنە ڕووباری سیمرەوە، کاتێکیش دەگاتە دۆڵ و دەربەندی چیاکانی (مانشێت) ڕووباری (کۆلم)یشی تێ دەڕژێ و بەرەو وڵاتی خوزستان دادەکشێت و لەوێڕا بە ناوی ڕووباری (کەرخە) ناو دەبرێ.

چیاکانی لوڕستان

١- چیاکانی باشوور:

أ- چیای کەوەر Kavar:

کە زۆرتر بە کەبیرکۆ بە ناوبانگترە درێژی ١٢٠کیلۆمەتر دەبێ، لە هەندێك جێدا پانتاییەکەی دەگاتە ٢٠ کیلۆمەتر. لە باشووری ڕۆژاوای لوڕستانەوە دەست پێ دەکات و دادەکشێ بەرەو باشووری ڕۆژهەلات، پڕە لە دۆڵ و دەربەندی دابڕاوی بەرز و بوڵەندی هەزار بەهەزار، بەرزترین لووتکەکەی ٣٠٠٠مەترە وەك دیوارێکی هەرە بەرز چووە بە ئاسماندا و ولاتی لوڕستانی کردووەتە دوو بەشەوە: پێش کۆهـ، پاش کۆهـ. هەندێك لووتکە بە درێژاییی ساڵ بەفری لێ ناڕوێتەوە، پڕە لە کانی و چاوگە لەبەر دابڕاوی و قووڵیی دۆڵەکانی سوودێکی ئەوتۆی بۆ کشتوکاڵ لێ وەرناگیرێ. لە زۆر جێ و شوێنی چیای کەوەردا ئاسەواری کۆن کۆن وەدی دەکرێ. دارستانێکی پڕ و چڕ زۆربەی چیاکانی داپۆشیوە بە داری بەڕوو، بستە، بادەم، مازوو، قەزوان و زۆر جۆری تر.

(وێنە هەیە ل٥٥)

قەلای چوپینە

ب- زنجیرە چیای دالیچ Dalich:

هەندێ لە جوگرافیانووسەکان بە چیای دەهلیز ناوی دەبەن.

ج- چیای کیالو:

درێژاییی ٧٨ کیلۆمەترە بە پانتاییی١٠ کیلۆمەتر لە نزیکی ڕووباری کەشکانەوە دەست پێ دەکات و بەرەو ڕۆژهەلات دادەکشێ تا دەگاتە ڕووباری «زاڵ» تا کەناری ڕووباری سیمرەش دەڕوا. دەربەندی (فەنی) لەم زنجیرە چیایە دایە.

د- **چیای مله** Mala:

ڕاستەوخۆ لە بێستوونەوە دەست پێ دەکات تا دەگاتە ڕووباری کاروون، چیاکانی (ئستـرانـکـو) بـە پـێوەنـدیـی چـیـای مـلـە دەنـاسرێ، درێژایـیـەکـەی زۆرتـر لـە ١٨٠کیلۆمەترە، بەرزترین لووتکەکانی بەناوبانگە بە لووتکەی (چل مێردمندالّ).. دەڵـێن دوای شەڕی جـەلـەولا لـە نـێوان سوپـای ئـیسلام و کـۆمـەڵـەی لـەشکری ساسانییەکاندا و تێکشکانی دووبارەی ساسانییەکان، چل مێردمندالّ دەکەونە ڕێ و دەیانەوێ خۆیان بگەیەننە لوڕستان بەسەر ئەو چیایەوە تووشی لەشکرێکی ئیسلام دەبن و هەموویان دەکوژن.. گۆڕەکانیان بەلای یەکەوەیە و تا بە ئەمڕۆ ماون. ئەو لووتکەیە یەکێکە لە بەرزترین چیاکانی لوڕستان، بلّندیی دەگاتە ٤٥٠٠م. لە گەرمیان و کوێستانی تیرەکانی لوڕستاندا ئەم چیایە بە هەوارگەی تیرەی حەسنەوەند و یوسفوەند ناسراوە. ڕووباری ئەلیشتەر و دلّقان لە دۆلّ و کانیاوی ئەم چیایە پێك دێن.

هـ- **چیای پینە** Pina:

بە لەهجەی لوڕی پینە واتا «پونگە». بەرزی ئەم چیایە لە بەرزی چل مێردمندالّ کەمترە.

٢- زنجیرە چیاکانی ناوەندی:

أ- **سفیدکۆ، کەژە سپی**:

لە خورەم ئابادەوە دەست پێ دەکات بەرەو باکوری ڕۆژاوا مل دەنێ. درێژاییەکەی دەوروبەری ٥٦ کیلۆمەترە، دەربەندی «گاو شمار»ی بەناوبانگ لەم زنجیرە چیایە دایە.

ب- **چیای مەپل** Mapel:

لە ڕۆژاوای چکنییەوە دەست پێ دەکا بەرەو باشووری ڕۆژاوا داکشاوە.

ج- **چیای وەراز** Varaz.

د- چیای هەمیان Hamyan.

٣- زنجیره چیای ڕۆژهەڵاتی ناوەندی:

أ- چیای یامته:

لە نزیکی شاری خوڕەم ئابادەوەیە، تروپکەکەی شکڵ و شێوەیەکی سەیر و دیدەنی هەیە و زۆر ئەفسانەیان پێوە هەڵبەستووە.

ب- کەژی هەشتا بەهلو:

هەشتا لاپاڵ لە باشووری شاری خوڕەم ئابادەوە دەست پێ دەکا بەرەو ڕووباری (دز) دەڕوا دامێنی خوارەوەی بە داد ئاباد ناو دەبرێ.

ج- چیای چوونی Choweini:

گەلێك ڕەقەڵان و سەخت و دژوارە.

د- چیای تاف:

بەرزترین لووتکەی بە کۆکەلا Kokela مەشهوورە.

ڕێگە مێژووییەکانی نێو لوڕستان

لە بارودۆخی سەربازیگەری و هیرش و بەزموڕەزمەوە وڵاتی لوڕستان بەلای میللەتە کۆنەکانەوە بە وڵاتێکی ستراتیجی و گرینگ دراوە لە قەڵەم. بۆ خۆی پردێکە لە نێوان ڕۆژاوا و ڕۆژهەڵاتدا هەر لەشکر و سوپا و فەرماندەرێك ناوچەی لوڕستان و ڕێگە و بانەکانی و چیا و دۆڵ و دەربەندەکانی لوڕستانی بە دەستەوە بووبێ توانای سەربازی چەندین بەرانبەر بووە و تیژ و تینی هێرشەکانی زۆرتر بووە. بۆیە زۆربەی زۆری دەسەڵاتدارانی مێژوو کۆشاون لوڕستان وەچنگ بهێنن.

چەند ڕێگەیەکی ستراتیجی بە لوڕستاندا دەگوزەرێ تا بە ئەمڕۆوە لەو سەردەمەش گرینگی خۆی لە دەست نەداوە. هێشتا پردی جۆراوجۆری گەورە و بچووکی سەردەمی ساسانییەکان تاق و گوڵتەکانی ماونەتەوە، ئەگەرچی بەدوای ئەواندا دووبارەسازی کراونەتەوە، بەڵام درێژیی زمان و بە سەرنەکردنەوەیان وەك ئاسەوارێك سەیر دەکرێن و سوودیان لێ وەرناگیرێ.

جوگرافیاناسانی ئیسلام باسی بازێك لەو ڕێگەوبانە گرینگانە دەکەن، لەمانە وەکو ئیستەخری و ئیبن حەوقەل شاری هەمەدانیان کردووەتە نیشانە و لەوێڕا بە فەرسەق بە ڕێگە و بانەکاندا دەڕۆن و دەیپێون. ئەمانەش:

١- ڕێگەی باکور بەرەو باشوور:

ئیستەخری لە کتاوی مسالك و ممالك دا لە لاپەڕە ١٦٣دا دووریی شارەکانی (بلاد الجبل) کە عەرەبەکان بە لوڕستانیان وتووە لەبارەی دووریی نێوان هەمەدان و خوزستان دەڵێ:

لە هەمەدانەوە تا ڕودئاوەر حەوت فەرسەخە، لە ڕود ئاوەرەوە تا نەهاوەند نۆ فەرسەخە، لە نەهاوەندەوە تا لاشتەر دە فەرسەخە، لە لاشتەرەوە تا شاپورخواست دوازدە فەرسەخە، لە شاپورخواستەوە تا (لوڕ) سی فەرسەخە و هیچ ئاوەدانییەکی تێدا وەدی ناکرێ. لە لوڕەوە تا ئەندیشك دوو فەرسەخە و لەوێڕا تا جوندی شاپوور

دوو فەرسەخە.

ئیبن حەوقەلیش دەڵێ:

لە هەمەدانەوە تا ڕودئاوەر حەوت فەرسەخە، لە ڕودئاوەرەوە تا نەهاوەند حەوت فەرسەخە، لە نەهاوەندەوە تا لاشتەر یا ئالیشتەر دە فەرسەخە، لە لاشتەرەوە تا شاپورخواست دوازدە فەرسەخە، لەوێڕا تا لوڕ سێ فەرسەخە، لە نێوان شاپورخواست و لوڕدا هیچ جۆرە ئاوەدانییەك بەرچاو ناكەوێ، لە لوڕەوە تا شاری ئەندیشك دوو فەرسەخە و لەوێڕا تا جوندی شاپور دوو فەرسەخە.

ئەمەو ئەو ڕێیانەی وا ئیستەخری و ئیبن حەوقەل باسی دەكەن بە ناوجەرگەی چیاكانی لوڕستاندا دەگوزەرێت.

لە نەهاوەندەوە ڕێگەیەكی تر دەست پێ دەكا بەرەو گاماساب لە چل مێردمنداڵەوە دەبێتە دووڕێیان، یەكێكیان بەرەو دلفان دەڕوات، ئەوی تریش دوای ئەوەی بە دەربەندی (دەرەئاش)دا تێ دەپەڕێ و دەگاتە دەشتی ئەلیشتەر، ئەم ڕێگەیە بەسەر ڕووباری كشكاندا دەگوزەرێ كە بۆ خۆی لە دەوری دەسەڵاتی ساسانیدا لە ناوچەی كاكە ڕەزادا پردێكیان بەسەر ڕووباری كشكاندا دروست كردووە كە تا بە ئەمڕۆش ماوە.

لە سەردەمی سەفەویدا هەر قۆناغێكی پێنج فەرسەخی كاروانسەرایەكیان بەسەر ڕێگەكەوە دروست كردووە كە ئەوانیش تا بە ئیستا هەر ماون: ١- كاروانسەرای گوشە ٢- جمشك ٣- قەڵا نەصیر ٤- ئاوسەر ٥- مێشەوەن ٦- ڕزە ٧- كاروانسەرای چارتا.

لە شاپورخواستەوە ڕێگەیەك جوێ دەبێتەوە بەرەو شاری بروجورد و ئەسفەهان دەڕوا و بە دۆڵ و دەربەندێكی گەلێك سەخت و دژواردا كە لەناو چیای پینە و ملەتەخت دایە، ئەم ڕێگەو دەربەندە هەمان ڕێگەیە كە (لسترنج) لە كتاوی مێژووی گوزیدەدا باسی دەكات و دەڵێ:

«لە نزیكی بروجوردەوە ڕێگەیەكە لە نەهاوەندەوە بەرەو ئەسفەهان دەڕوا و لەوێڕا دەبێتە دووڕییان، ئەوەی لای ڕاست ڕوو دەكاتە شاری شاپورخواست، ئەوی

چەپیان بەرەو ڕۆژهەڵات».

ڕێگەیەکی تر کە لە باکورەوە بەرەو ڕۆژاوای لوڕستان داکشاوە (ئیستەخری) لەبارەی دەڵێ: «لە هەمەدانەوە تا دینەوەر بیست فەرسەخە، لە دینەوەرەوە تا سیمرە پێنج قۆناخە، لە دینەوەرەوە تا سیروان (ئەم سیروانە سیروانی کوردستانی عیراق نییە، بگرە شارێکە لە شارەکانی لوڕستان)، لە سیروانەوە تا سیمرە ڕۆژە ڕێیەکە».

(ئیبن حەوقەل) نووسیویەتی: لە دینەوەرەوە تا سیمرە پێنج فەرسەخە، لە سیمرەوە تا سیروان چوار فەرسەخە و لە سیروانەوە تا سیمرە یەك ڕۆژە ڕێیە.

٢- ڕێگەی ڕۆژاوا بەرەو ڕۆژهەڵات

ئەم ڕێگەوبانە گەلێك کۆنە و ڕێچکەی هۆزە کۆنەکانی پێش زاین بەم ڕێگەدا لە هاتوچۆدا بوونە، بەتایبەت هۆزەکانی کاسی و عیلامی پارتەکان و ساسانییەکان.. لەم دواییەشدا سوپا و دەسەڵاتی ئیسلام هەر بەم ڕێگە و بانانەدا لە هاتوچۆدا بوونە.

کە ناخونتای پاشای عیلامییەکان کاتێك لە ترسی سوپای ئاشوورییەکان کشایەوە نێو چیاکانی لوڕستان بەم ڕێگەیەدا ڕۆیشتووە. لە سەردەمی دەسەڵاتی ساسانییەکاندا ئەم ڕێگەیە پردی زۆری بەسەرەوە دروست کراوە و بەردەڕێژی دوور و درێژیان تەخت کردووە بۆ هاتوچۆی گالیسگە و زەواری خەڵك و سوپا و سوپاگەری.

ئەم ڕێگەیە لە ناوچەی ماسبزاندا دەبێتە دووفلیقانە و ئەو ڕێیەی بەرەو باکور دەڕوا دەگاتە حەلوان. ڕێگەی ڕۆژهەڵات لە شاری شیرواندا تەواو دەبێ، لە شاری شیرواندا دیسانەوە دوو ڕێگەی تری لێ وەدەر دەڕوا یەکێکیان بەرەو شاری «مهر جان قزق» و ئەوی تریان بەرەو چیای کەوەر و دەگاتە دەشتی خوزستان بەسەر ئەم ڕێگەوە دوو پردی گەورەیان بەسەر ڕووباری سیمرە و کشکاندا سازاندووە کە یەکێکیان لە ناوچەی گامیشانە و ئەوی تریان نزیکەی دەربەندی (جایدەر)ە کە هێشتا پاشماوەکانیان ماوەتەوە.

ڕێیەکی تری لە سیمرەوە وەدەردێ بەرەو باکور مل دەنێ تا دەگاتە (تەرهان) لە سەردەمی ساسانیدا بەسەر ڕووباری سیمرەدا دوو پردیان دروست کردووە یەشتا ماون و لە کاتی دەسەڵاتی ئیسلامدا ئەو دوو پردەیان دووبارە ساز کردووەتەوە. ئەبودەلەف بە سەر ئەو دوو پردەدا تێ پەڕیوە و لەبارەیان دەڵێ:

«هەر یەکەیان درێژییەکەی دوو چەندانی پردەکەی نێو شاری خانەقینە.. ئەم ڕێگەیە دوای ئەوەی لە دەربەندی (ملەدار) کە لە چیای ملە دایە تێ دەپەڕێ دەگاتە دەشتی (ڕوشکان)ی تەرهان».

ئەبودەلەف لە ساڵی ٣٤١ی کۆچەریدا لە حەلوانەوە وەدەردێ و بەو ڕێگەدا دەڕوا کە لە سەفەرنامەکەیدا لە لاپەڕەی ٦٠و ٦١دا لەم ڕووەوە دەڵێ:

«لە تەرزەوە بەدەستی ڕاستدا دەڕۆن بۆ شاری میهرەجان قزق و ماسبزان، لەو ڕێگەدا شاری جۆراوجۆر وەدی دەکرێن وەك شاری (ئەریوجان)، لەوێڕا بەرەو (براو) چەند فەرسەخێك ڕێگەیە و دەگاتە سیروان و دەگاتە سیمرە لە نێوان سیمرە و تەرخاندا پردێکی گەورەیان لێ دروست کردووە کە دوو ئەوەندەی پردەکەی شاری خانەقینە، ئەنجا بەرەو شاری قورمسین "کرماشان" دەڕوات».

ڕێیەکی تر لە شیروانەوە بەرەو تەرهان دەڕوا ئەم ڕێگەیە لە جەرداویلەوە یان (بیژەنوەند) پردێکی چوار تاقیان بەسەر ڕووباری سیمرەوە دروست کردووە شێوەی کارەکە وا دەردەخا کە لە سەردەمی ساسانییەکانەوە مابێتەوە، ئەمڕۆش بە پردی «سێ پلە» ناودارە.

ئاین

دوای لەناوچوونی دەسەڵاتی ساسانییەکان سوپا و سانی ئیسلام وردە وردە سەرتاسەری ئێرانی داگیر کرد، لوڕستانیش یەکێك بوو لەو ناوچە داگیرکراوانە، سا بە زۆر یان ڕەزا ڕۆیشتنە ڕیزی ئاینی پیرۆزی ئیسلامەوە. وەك ئاشکرایە دوای وەفاتی پێغەمبەر (د.خ) یاخیبوون و ملهوڕی و هەڵگەڕانەوە لە ئیسلام لە زۆر گۆشە و کەناردا دەستی پێ کرد، سەرئەنجام دووبەرەکی و ململانی دەسەڵات لە نێو دەسەڵاتدارانی ئیسلامدا وردە وردە ڕەنگ و ڕووی بە خۆیەوە گرت و بەرە بەرەش نارێکی لە نێواندا بەربڵاوتر دەبوو.

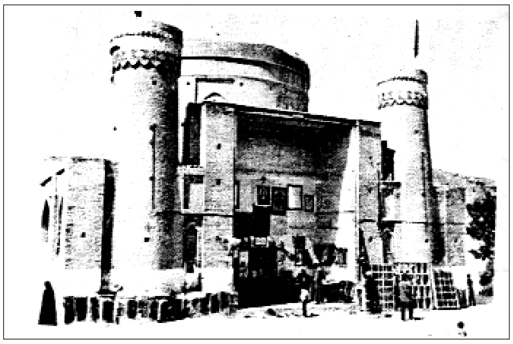

نمای مەزاری شاهزادە محەمەد

ناوچەکانی لوڕستان لەلایەن کاروباری بەڕێوەبردنەوە سەر بە ئیمارەتی (کووفە) و هەرچی پیتاك و واریدات و ئازووقە و خەراج هەیە دەنێردرا بۆ کووفە. لەبەرئەوەیش شاری کووفە و دەوروبەرەکەی زۆرتر بە پەیڕەوانی حەزرەتی عەلی دەناسران و لوڕستانیش لە کووفەوە نزیك بوو و لە ڕووی بەڕێوەبردنەوە پێوندییان بە کووفەوە[1] بوو بەعیشق و عەلاقەیەکی تایبەتییان لەگەڵ حەزرەتی

(١) تاریخ جغرافیا خوزستان ل١٣٩.

عەلی و بنەماڵەکەیدا پەیدا کردووە.

هاتنە سەر کاری ئالی بوەیهـ و لایەنگیریی لە مەزهەبی تەشەیوع تا ڕادەیەك لە لوڕستاندا تەشەیوع لایەنگیرانێکی زۆرتری وەدەست هێنا، ئەگەرچی زۆربەی میرەکانی لوڕ پەیڕەوی مەزهەبی (سونی) بوون و لە ژێر فەرمانی دەسەڵاتی عەباسییەکاندا کاروباری ناوچەکانی لوڕستانیان بەڕێوە دەبرد و شێوە تا هێرشی وێرانکەری مەغۆل بەردەوام بوو.

دوای لەناوچوونی دەسەڵاتی بنەماڵەی خوێنڕێژی جەنگیزخان خەڵکی ناوچەکانی لوڕستان و بەختیاری و خوزستان لەلایەن بنەماڵەی ئەمیر نەجمەدین تامولییەوە کە زاوای عیزولدەولە شوشتەری سەیدی گەورە ڕۆشتە ڕیزی مەزهەبی شیعەوە و ئەو پێوەندییە بوو بەهۆی بەهێزیی شیعەگەری لە ناوچەکانی لوڕستاندا و لەو ڕووەوە ڕۆژ بەڕۆژ دەمارگرژتر دەبوون، لە سەدەی هەشتەم و نۆیەمی کۆچەریدا چەند بیروڕایەکی تازە بابەتی ئاینی لە ناوێنا هاتە کایەوە، وەك کۆمەڵگەی (حرووفی)یەکان.

حرووفییەکان

لە سەدەی هەشتەمی کۆچەریدا (فضل الله) ناوێك لەسەر بناغە و سێکوچکەی شیعەگەری بیروڕایەکی ئاینی تازەی پێك هێنا بە (حرووفییە) ناسرا، کەوا ئەو قورئانی پیرۆزی بەشێوەیەکی تایبەت لێکدایەوە و وتەکانی پەیامبەریش بە ڕەنگێکی تر و بە هەوەس و هەناسەی خۆی هەڵسەنگاند و شی کردەوە، هونەری گەورەی ئەو پیاوە یاری بە پیت و وشە و واژە لەیەکدانەوە بوو، ئەو پێی وابوو کە کەس وەك ئەو لە مانا و لەیەکدانەوەی ئایاتی قورئان نەگەیشتووە.

لایەنگیرانی «فضل الله» لە باوەڕێکدا بوون کە پیرەکەیان بەوردی و بە باشی توانیویە لە مانا و کاکڵەی ئایەتەکانی قورئان بگا و بە ئاسانیش بۆیان لەیەکداتەوە.

(فضل الله) لە ساڵی حەوتسەد و چلی کۆچەریدا لە دایك بووە و بە کەوا دوورین دەژیا، لە ڕووی ڕەوشت و هەڵسان و کاروبار و ڕەفتارەوە بە باشی ناوبرابووە و ناسراوە بە (فضل الله)ی حەلاڵخۆر، لە ساڵی حەوتسەد و هەشتا و هەشتدا بیروڕای ئاینی خۆی ئاشکرا و دەستی بە بڵاوکردنەوەی کرد و کەوتە تەقالا. لە ساڵی حەوتسەد و نەوەد و هەشتدا کە خەریکی دانانی کتاوێك بوو بە ناوی

گومەتی ابو الوفا

«جاویدان نامە»، بە فەرمانی میرانشای کوڕی تەیمووری لەنگ پارچە پارچە کرا.

بە دوای مردنی (فضل الله)دا بیروڕاکەی لە زۆر جێگە و ناوچەی ئێراندا بڵاو بوویەوە و خەلیفەکانی لە ترسی دەستگای دەوڵەتی ئەو حەلەدا پەنایان بردە وڵاتی عوسمانی و لە خانەقاکانی (بەکداشی)یەکاندا گیرسانەوە و زۆریشی نەخایاند توانییان بیروڕای خۆیان بە پەیڕەوانی بەکداشییان بسەلمێنن.

لە ئێراندا کوشتاری حرووفییەکان وەك کارێکی ڕۆژانەی لێ هاتبوو، لە ساڵی هەشتسەد و سێی کۆچیدا لە مزگەوتی شاری (هیرات)دا کابرایەکی فەرەنجی لەبەر، بەناوی (ئەحمەد لوڕ) نامەیەك دەگرێ بەدەستەوە و بەرەو شاهروخ شا دەڕوا و خەنجەرێك لە شا دەدا و شا بەو خەنجەرە نامرێ و ئەحمەد لوڕ هەر لەوێڕا دەکوژرێ. چاوساقان لە کوشتنی پەشیمان دەبنەوە کاتێك تەرمەکەی دەپشکنن کلیلێك لە گیرفانیدا دەدۆزنەوە و بۆیان دەردەکەوێ کە کلیلی یەکێك لە خانەکانی شاری هیراتە و سەرئەنجام لایان ئاشکرا دەبێ کە (ئەحمەد لوڕ) یەکێك بووە لە پەیڕەوانی کۆمەڵەی حرووفییەکان، دووبارە کوشتارێکی تێکڕای حرووفییەکان دەست پێ دەکا.

دوکتۆر سادق کیا بە زمانی (محەمەد توسی) ناوێکەوە لە کۆواری کۆلێجی ئەدەبیاتی زانکۆی تاراندا لە ژمارەی ٤٨ی ساڵی دووەمدا دەڵێ: ئەحمەد پەروەردەی لوڕستان و ناوچەی شیروانی بووە و بەرەو (دار الملکی) خوراسان دەڕوا تا تیشکی هەتاوی خەلافەت نەهێڵێت و فەرمانڕەوایی لەناو ببات.

تا ئێستا بەوردی نەزانراوە بۆچی بیروڕای حرووفییەکان لە لوڕستاندا بەو شێوە بڵاو بووەتەوە و پەیڕەوانێکی زۆری لە دەور گلێر بووەتەوە. بەشێوەیەکی وا کە دەمارگرژ و خۆبەختکەرێکی وەك ئەحمەد لوڕی تێدا هەڵکەوێ.

(فضل الله) بە ئەسترابادیش ناو دەبرا.. دەڵێ: وەك زانراوە دوای ئەوەی محەمەد (د.خ) بە دوا پێغەمبەر ناسراوە و بەم شێوە دەرگەی وەحی دەبەسترێت، بەڵام بۆ کەسانێکی وەك ئەو خەونی باش و بیر و ئەندێشەی چاك هەموو کات لە گۆڕدایە و ئەو دەیبینێ و دێتە بیریا لە کتاوێکیدا بە ناو (خەونامە) نووسیویەتی و لەو خەونامەدا باسی شاری بروجورد دەکا کە لە ساڵی ٧٨٦ی کۆچەریدا لە باخی

سوفیاندا ڕۆیشتووەتە حاڵەوە.

لە کتاوەکانی حرووفییەکاندا باسی دەروێش (حسام الدین) بروجوردی دەکا کە یەکێك بووە لە پەیڕەوانی (فضل الله)، بەمە بەوردی دەردەکەوێ کە لە نیوەی دووەمی سەدەی هەشتەمی کۆچەریدا لە شاری بروجورد و ناوچەکانی دلفانی سلسەی لوڕستاندا خەڵکێکی زۆر پەیڕەوییان لە کۆمەڵەی حرووفییەکان کردووە.

مەلا پەرێشان کە بە شاعیرێکی لوڕی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆیەمی کۆچەری دەژمێردرێ، ئەمەش نموونەیەکە لە شیعرەکانی:

ئەوەلین حرفی نبووەت نوونن
ملفوظش سێ حرف، ئەوەلیش مکنونن
واو خود کینایە ژ ولایەتن
نەمن یە وتم نەصّی ئایەتن
ئەوەلین حەرفی ولایەت واون
او نیز ملفوظش و سێ حەرف واون
ئەوسەطی ئەلفا ژ اولوهییەت
مونکیر ئینکار کرد ژ بلوهییەت

مەلا پەرێشان وشەی (نبووەت)ی لێك داوەتەوە. (واوی) بە بەڵگەی ویلایەتی حەزرەتی عەلی ژماردووە و (ئەلفی) وشەی (ولایەت)ی بە خواوەندگای داناوە و دەڵێ ئەوەی ئینکاری دەکا گەوج و گێلە.

هەمان مانا و لێکدانەوە لە کتاوی (محرم نامە)ی سەید ئیسحاقدا ڕۆشنتر و گۆیاتر دەردەکەوێ. شان بەشانی حرووفییەکان لە ئێرانا بەتایبەتی لە لوڕستاندا کۆمەڵەیەکی تر بەناوی (نوقتەوییەکان) پەیدا بوو کە ئەوانیش لە ژێر چەقۆ و شمشێری دەسەڵاتدارانی ئەو حەلەدا پەرێشان کراون، هەروەك مەلا پەرێشان لە یەکێك لە شیعرەکانیدا لەو ڕووەوە دەناڵێنێ لە هەمان کاتدا گاڵتە و لاقرتێ و جەفەنگ بە بیروڕای نوقتەوییان دەکا. بەداخەوە زۆربەی شیعرەکانی مەلا پەرێشان لە ڕووی دەمارگرژیی ئومەرای لوڕەوە لەناو چووە، لە یەکێك لەو

دیاردانەی کە لە حرووفییەکانەوە لەناو تیرەکانی لوڕدا ماوەتەوە کڵاوە قوتەکەی سەریانە و فەرەنجییە تایبەتییەکەی بەریانە.

کۆمەڵەی نوقتەوییەکان خۆیان بە میراتگری حرووفییەکان دادەنێن. لە جیاتی (حەرف–پیت) خاڵی سەر حەرفەکانیان کردووەتە دەق و ئەلگۆی لێکدانەوەی ئایاتی پیرۆزی قورئان و وتەکانی پێغەمبەری خوا (د.خ). پێشەواکەیان یەکێك لە قوتابیانی (فضل) بووە.

عەلییو ڵلاهی

لەنێو تیرەکانی لوڕ گەلێك لە پەیڕەوانی مەزهەبی عەلییوڵلاهی وەدی دەکرێ. شێوەی دەروێشەکانیان زۆرتر ژڵێژاو و سەر و زوڵف ئاڵۆز و سمێڵدارن. جارەوبار کاری سەرسام ئاوەڕیان لێ دەوەشێتەوە. لەلایەکی ترەوە بە پەیڕەوانی موشەعشەعیەکانیش ناو دەبرێن. کە سەید محەمەدی موشەعشەع بە دامەزرێنەری بیروڕای موشەعشەعیەکیان دەدرێ لە قەڵەم. بیروڕای کۆمەڵەی عەلییوڵلاهیی لوڕستان تا ڕادەیەك لەگەڵ عەلییوڵلاهی ئوستانی کرماشان و ناوچەکانی داڵەهۆ و کرند و گاوارە جیاوازە چ لە چۆنیەتیی بیروڕای ئاینەوە یان هەڵسان و زیندەگی ڕۆژانەوە.

لەبارەی جووڵانەوەی موشەعشەعیەکان و بیروڕایان دانای گەورەی خوا لێخۆشبوو (کەسرەوی) لە کتاوی مێژووی پێنجسەد ساڵەی خوزستاندا بە درێژا باسی کردووە و لێی دواوە.

سەید محەمەد کوڕی سەید فەلاح ناوێکی خەڵکی ناوچەی (واسط)ی ئەوسا کە کووتی ئیستا دەکات. هەر لە شاری (واسط) دەست بە خوێندن دەکا و لەوێڕا باوکی دەینێرێتە شاری (حیللە) و دەیخەنە لای زانایەکی ئاینی ناسراوی ئەو کاتە بەناوی شێخ ئەحمەد. لەو حەلەدا جووڵانەوەی شیعەگەری لە بریسکە و بریسکەیەکی بەربڵاودا بوو. کۆڕی دەرس وتنەوەی شێخ ئەحمەد گوڕ و گەرمییەکی بەناوبانگی هەبوو لە هەموو لایەکەوە قوتابییان بۆ دەنارد. سەیر لەوەدایە دوو کەس لە قوتابییانی شێخ ئەحمەد چوونە ئەو باوەڕەوە کە پەیامهێنەرێکی ئاینین و دەبێ خەڵکی پەیرەوییان لێ بکا و بە فەرامینیان بجووڵێتەوە. ئەم دووانەش سەید محەمەد نوربەخش و سەید محەمەد موشەعشەع بوون، هەر یەکە بە مانا و بیروڕایەکی تایبەت بە خۆوە دەجووڵانەوە.

محەمەد نووربەخش بار و بنەی لێ بەست و بەرەو ناوچەکانی تورکمانستان لێی دا و ڕۆیشت. لەوێڕا هیچی بەهیچ نەکرد و بانگەوازەکەی لە بێشکەدا خنکا.

بەڵام سەید محەمەدی موشەعشیع لە داوا و بیر و ڕایدا لە تەقەلادا بوو، ئەو جووڵانەوە و وتووێژانە بوو بەهۆی ئاڵۆزی و ئاشوفتەگی مامۆستاکەی و وەدەری نا.. داوا و بیروڕاکانی گەیشتە حزووری ئەمیری شاری (واسط)، پەلەکێشیان کرد و بردیانە حزووری، کە گەیشتە بارەگای ئەمیر قورئانێکی لە باخەڵی دەرهێنا و سوێندی پێ خوارد کە هەرچییان وتووە دەست هەڵبەستە و لە ڕاستەوە دوورە و کاری بەم قسانەوە نەبووە و نیشە. بەو چەشنە لە مردن خۆی ڕزگار کرد و بۆی دەرچوو.

لە ساڵی هەشتسەد و چلی کۆچەریدا لەنێو خێڵە عەرەبە کۆچەرەکاندا گیرسایەوە و دووبارە کەوتەوە تەقەلا و بڵاوکردنەوەی بیروڕای ئاینەکەی. کۆڕی زیکری بۆ پێك دەهێنان، فێری وێرد و زیکرێکی تایبەتی کردن کە حاڵیان لێ دەهات و کەفیان دەچەراند بە شمشێر سکی خۆیان ڕا دەدا و هەستیان بە ئێش و ژان نەدەکرد. ئەو کارانە بوو بەهۆی ناوباوێکی گەورە و پتەوی ئاینی. ڕۆژانە کۆمەڵ کۆمەڵ خەڵکی لێ گلێر دەبوویەوە، پەیڕەوانی بەچاوی پەیامبەر و (مەهدەویەت) تێیان دەنواڕی. وردە وردە پەڕ و باڵی دەرهانی و کەوتە ڕێکخستنی هێز و تفاق و سوپا و سان. ئیتر ئەوەی هەیان بوو فرۆشتیان دایان بە چەك و پێویستەکانی شەڕ و بەربەرەکانی. بۆ یەکەمین جار فەرمانی هێرشی دەرکرد و پەلاماری (حەویزە)یان دا، کوشت و کوشتارێکی فراوانیان کرد و حەویزەیان وەدەست هێنا. شەڕی نێوان سەردەمدارانی دەسەڵاتی تەیموورییەکان و سەید لە زۆر گۆشە و کەناردا ڕۆژانە ڕووی دەدا، فەرمانی دا تا هێرش ببەنە سەر شاری (واسط). ئەوە بوو لە سەرەتاوە شارەکەی وەدەست هێنا، بەڵام سەرئەنجام نەیتوانی لە شەڕەکەدا بەردەوام بێ و کشایەوە. لەبەر ئەو کشانەوەیە بڕێك لە پەیڕەوانی خۆی سەر بڕی و لەناوی بردن. مەولا عەلیی کوڕە گەورەی سەید بوو، تا بڵێی ئازا و شەڕکەر و نەترس بوو، ئازایەتی و ملهوڕی مەلا عەلی هەموو جێگەی گرتبوویەوە.

لەو سەردەمەدا شاهروخ میرزای کوڕی تەیمووری لەنگ سەرتاسەری ئێرانی لە ژێر فەرماندا بوو بۆ خۆیشی تا ڕادەیەك شیعەگەریی نەوازش دەکرد و

دەیلاواندەوە. ئەو نەرمی و نیانی و لاواندنەوە بوو بەهۆی بەربڵاویی دەسەڵاتی موشەعشیعەکان و چەندین جار هێرشیان بردە سەر (واسط) و شاری بەسرە، بەڵام لە هێرشەکانیاندا سەرنەدەکەوتن.

بەشێکی زۆری لەشکرەکەی سەید بریتی بوو لە سوارەی تیرەکانی لوڕستان زۆربەی زۆری خەڵکی لوڕستان شیفتەی کار و کردەوە و گفتارەکانی سەید بووبوون، بۆ بەربڵاویی بیروڕای سەید بەئاسانی خۆیان بەخت دەکرد و کوێر کوێرانە فەرامینی مەولا عەلیی کوڕی سەیدیان جێبەجێ دەکرد، تا وای لێ هات (سەید) خرایە کەنارەوە و تەواوی کاروبار و بیگرەوبەردە هەر هەمووی کەوتە ژێر فەرمانی مەولا عەلییەوە.

بیروڕای سەید لەسەر بناغە و بنەڕەتی بۆچوونەکانی (باطنی)یەکان دامەزرابوو. ئەو تەنیا بە مەهدەوییەت ڕازی بووبوو، بەڵام مەولا عەلی کە هێز و توانای لە دەستی باوکی فڕاند و نیشتە سەر زینی دەسەڵاتەوە، هەنگاویکی گەلێك بڵاوتری نا و خۆی بە خوا دانا[1] شاری واستی گرت و کوشتارێکی خوێناوی تێدا ئەنجام دا و بەهێز و لەشکرەوە هێرشی بردە سەر شاری نەجەف و بارەگای حەزرەتی عەلیی وێران کرد و سووتاندی. ئەو دەیگوت عەلی خواوەند بووە، خوایش نامرێ و هەتا هەتایە. پاشان بەرەو شاری بەغدا کشا، دەستی بە کوشت و بڕینی کاروان و زەوار و هاتوچۆکەران کرد. تا بە هەڕەشەی جیهانشای قەرەقۆینلو شاری بەغدای چۆڵ کرد و گەڕایەوە حەویزە. سەرەنجام بە فەرمانی پیربوداقی کوڕی جیهانشا[2] لە کاتێکدا لە ڕووباردا مەلەی دەکرد بە تیر پێکایان و کوشتیان. دوای مردنی مەولا عەلی باوکی دووبارە جڵەوی کاروباری گرتەوە دەست، دووبارە درۆ و دووڕوویی دەست پێ کردەوە، ئەو پێوەستە دەیگوت:

خواوەند هەر زەمانێك بەئیرادەی خۆی لە لەشێکدا خۆی نمایان دەکا و ئیمامی یەکەمی شیعەکان یەکێك لەوانەیە کە پەروەردگار لەناو تەن لەش و کار و گوفتاریدا بوو. کوڕەکەی پێی وابوو کە پەروەردگار هاتووەتە نێو لەشییەوە. سەیر

(١) مێژووی پێنجسەد ساڵەی خوزستان. ل٢١.

(٢) هەمان سەرچاوەی پێشوو ل٢١ .

لەوەدایە دوای کوشتنی مەولا عەلی، باوکی دوعای دەکرد و لە پەروەردگار دەپاڕایەوە کە لە تاوانەکانی ببەخشێ و ڕوحی سەرفەراز بێ. سەید تا ساڵی هەشتسەد و حەفتای کۆچەری کە ساڵی لە دنیا دەرچوونیەتی پێوەستە لە جووڵانەوە و باس و وتووێژدا بوو لەگەڵ زانایانی ئاینی ئەو دەمەدا.

لە دوادوای دەسەڵاتی سەفەوییەکاندا ئەمیر شا قاسم ناوێك کە لە بنەچەکدا لە بنەماڵەی موشەعشیعان دەژمێردرا و لە وڵاتی عوسمانییەوە هاتبوو و لە ئوستانی کرماشاندا نیشتەجێ بوو، گەڕانەوەی ئەو پیاوە بوو بەهۆی دووبارە بڵاوبوونەوەی بیروڕای عەلییولڵاهی بەشێوەیەکی تۆزەکێك جیاواز لە عەلییولڵاهیانی ناوچەکانی لوڕستان.

مورشیدی ئەم کۆمەڵە دەبێ لە بنەماڵەی سەیدەکان بێ، گرینگ پیری یان گەنجی نییە، یان زانیاری یان نەزانی. بەشێوەیەکی جادووئامێز سەرسوپردەگی لە مورشیدەکە دەکرێ و فەرامینی جێبەجێ دەکرێ. بۆ ڕێز لێگرتن لە مورشید هەرچی نێرینەی ئاژێڵ لەساڵدا پەیدا دەبێ دەبێتە موڵکی مورشید و بە دیاری بۆی دەبرێ. شەراب و خواردنەوەیان لا یاساخ نییە، لە جەژن و شاییدا دەیخۆنەوە. تێکڕا ڕەفتار و ئاداب و نەریتێکی تایبەت بە خۆیان هەیە و بۆ نموونە (پێوەندیی برا و خوشکی).

پیاوێك خەون دەبینێ کەوا پێوەندیی برا و خوشکی لەگەڵ فلان ئافرەت یان کچێکدا بەستووە، ئەو خەونە بە سبەینێدا ئەنجام دەدرێ و ئەو پێوەند و پەیمانە بڵاو دەبێتەوە، بەڵام کەم ڕووی داوە کە ئەو پێوەند و پەیمانە لەگەڵ پیرەژنێکدا یان ئافرەتێکی ناشرین و بێزاویدا ببەسترێ.

لە ناوچەکانی لوڕستاندا بەتایبەت ناوچەی (دلفان) چەند تیرەیەك هەن کە سەرتاسەریان پەیڕەوی ئاینی عەلییولڵاهین وەك: هۆزی ماڵ مومە، میربیك، چاواری، نوور عەلی، سنجابی، لە ناوچەی تەرهاندا هۆزەکانی ڕەئیسوەند، یاری بەگ، وەلی بەگ، نوور عەلی و بلووورانی. بەڵام ئەمڕۆ لە لوڕستاندا پەیڕەوانی حرووفی و نوقتەوییان وەدی ناکرێن. ئەوەی مابێتەوە لایەنگرانی عەلییولڵاهین. سەیر لەوەدایە لە دۆڵ و دەربەند و سەر لووتکەکانی چیاکانی لوڕستاندا گومەت و

مەزارگەی فراوان وەدی دەکرێ زۆربەیان هی دەسەڵاتدارانی سەردەمی کۆن بووە و بەگوێرەی زەمان بوونەتە مەزارگا و ئیمام زادە و ئەو مەزارانە بەلایانەوە جێگەی ڕێز و حورمەتە.. خێڵەکان لە گەرمیان و کوێستاندا هەندێك لە شتومەکیان بەلای مەزارەکانەوە جێ دەهێڵن و دوای چەندین مانگ دێنەوە سەری نە دز و نە جەردە و ڕێگر زاتی دەستدرێژییان بۆی نییە. تێکڕا لوڕەکان زۆرتر ڕێز و حورمەت و تەقدیسیان بۆ حەزرەتی عەلی و ئیمام عەباس هەیە تا ئیمامەکانی تر.

ئەهلی حەق

ئەم باوەڕە لە کوردستانی گەورەدا بەربڵاوە و پەیڕەوانێکی زۆری هەیە بەنێوی جۆراوجۆر نێو دەبرێن وەك: ئەهلی حەق، ئەهلی سڕ، یارسان، نەسیری، ئەهلی تایفە، تایفەسان و عەلییوڵلاهی. تێکرا بیروڕایەکی توندوتیژیان هەیە لەبارەی حەزرەتی عەلی، وا تێ دەفکرێن کە پەروەردگار جاروبار بەشێوەی کەسێك خۆی وەدەر دەخاو (عەلی) یەکێك بووە لەو کەسانە.

ئەگەرچی ئەهلی حەق خۆیان بەشیعە و موسڵمان دادەنێن بەڵام لە ڕاستیدا بیروڕا و بۆچوونەکانیان تا ڕادەیەکی زۆر لە ئاینی پیرۆزی ئیسلام لای داوە و کەناری گرتووە و بریتییە لە کۆمەڵێك بیر و ئاینی زەردەشتی، مەسیحی، مانەوی و توندوتیژیی برکە و کۆمەڵە تیژڕەوەکانی شیعە.

مینۆرسکی دەڵێ: ئاینی ئەهلی حەق لەسەر بنەڕەت و بیروڕای شیعەگەری دامەزراوە و تێکەڵی بیروڕای (تەناسوخ) و سۆفیگەری کراوە. بەڵام ئەوەی ڕوونە زۆربەی بیروڕاکان لەسەر سێکوچکەیەکی سەرەکی بنیات نراوە کە پابەندی (ڕەفتاری چاك و کرداری چاك و گوفتاری چاك)ە، بەرۆشنی لە کتاوەکەیاندا بە ناوی (سەرئەنجام) کە بە کوردی هەورامی (گۆران) نووسراوە کە لەم ڕووەوە بە وردی دواوە کە دەڵێ:

یاری چوار چیوەن باوەڕی وەجا

پـــاکی وە ڕاستی نیستی وە ڕەدا

یاری چوار شتە ئەگەر ئەنجامی دەیت.. گەورەکانی ئەهلی حەق لەبارەی پارێزکردن لە درۆودەلەسە زۆریان وتووە لە فەرهەنگی ئەهلی حەقا مەبەست لە (یاری) ئەو کەسانەیە کە پابەند و پەیڕەوی مەزهەبی ئەهلی حەقن، مەبەست لە (پاکی) دووری و خۆپاراستنە لە هەوا و هەناسە و حەز و ئارەزووی ناجۆر و ناپەسند و پابەندبوونی حەق و حەقیقەت. بەڵام ئەوەی کە لەگەڵ بیروڕا و بۆچوونی شیعەدا تێکەڵاویان کردووە، زاتی حەزرەتی عەلییە.

بیروڕای تریان کە مەکتەبی (تناسخ)ە و لە فەلسەفە و بۆچوونی حوکەما و فەلاسفەی هیندوستانەوە وەریان گرتووە. ئەهلی حەق لەبارەی خولقەت وەك ئاین و مەزهەبێکی تر بۆچوونی تایبەت بەخۆیان هەیە و بیروڕاکانیان قابیلی لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنە.

کتاوی (سەرئەنجام)ی ئەهلی حەق وەك سروودەکانی ئاڤێستا بەشیعر نووسراوە. سەیر لەوەدایە بە لایانەوە سمێڵ تاشین کارێکی ناڕەوا و ناپەسەند دێتە چاو پێیان وایە (حەزرەتی عەلی)یش سمێڵی بەرداوەتەوە.

وا دەردەکەوێ ئەم جۆرە ئاینانە لە دوای ئیسلامەوە هاتوونە کایەوە، بەو چەشنە ویستوویانە ململانێکی ئاشکرا و دزی دژ بەئیسلام و هێزی سوپای ئیسلام بکەن کە بە داگیرکەری وڵاتەکەیان زانیوە. لە هەمان کاتیشدا زۆر لە بیروڕای ئەهلی حەق هەمان بیروڕایە کە باووباپیرانمان پابەندی بوونە و پەیڕەوییان لێ کردووە، بەتایبەت لەلایەن بارودۆخی کۆمەڵایەتی و هەندێك لە مەتنەکانی ئاڤێستا.

باوەڕ بە سەرداریی ڕۆشنایی و سەرداریی تاریکی هەمان بیر و بۆچوونی کۆنی میللەتی کوردە، شەڕی نێوان خێر و شەڕە، چاکە و خراپەیە، شەو و ڕۆژە، حەق و ناحەقە. لایەنگیریی لە بنەماڵەی حەزرەتی عەلی و دوژمنایەتیی بنەماڵەی معاویە و ئەمەوییان لە زۆر گوفتار و کرداریاندا دیارییە.

بنکەکانی ئەهلی حەق

سەرەتـای بـیـروڕای عـەلـیـیـوڵـلاهـی و جـێگـەی دەسەڵات و بـوونـیـان تـا سەدەی چـوارەمـی زایـنـی هــەر لــە لـوڕسـتـانـدا بـووە، لـە دوایـیـدا بـنـکـەی سەرەکـی و جـووڵانـەوەیـان گـوێزراوەتـەوە کرمـاشان. ئـەوڕۆکـە تـەواوی هـۆزەکـانـی گـۆران و قەڵخانی و زۆربەی زۆری تیرەکانی سنجاوی و کەڵهوڕ و زەنگنە و عوسمانەوەند و جەلالەوەند و زۆربەی شارەکانی قەسری شیرین و سەرپیڵی زەهاو و کرند و سەحنە و هلیلان پەیڕەوی ئەهلی حەقن.

لە لوڕستانیشدا ناوچەکانی دلفان و پشتکۆهـ، لە لکستانیشدا سەگەوەندەکان پـەیـڕەوانـی ئـەهـلـی حـەق دەژمـێردرێن. لـە شارەکـانـی تـەبـریـز، مـەراغـە، قـەزویـن، تەهران و کەلاردەشت خەڵکێکی زۆری پابەندی بیروڕای ئەهلی حەقن، ئەڵبەتە هـەر هـەموویان خۆیان بەکورد دەزانن. لە کوردستانی عێراقیشدا لە ناوچەی هـەڵەبجە و خانەقین و تووز خورماتوو و تازە خورماتوو گەلێك لە تیرە و تایفەی ئەهلی حەق جێگە و شوێنی تایبەت بەخۆیان هەیە، لە کوردستانی تورکیاشدا پەیڕەوانێکی فراوان لە شار و دێهاتیدا وەدی دەکرێن.

بـەبۆچوونی ئەهلی حەق، لایان وایە بۆ ئەوەی بگەیتە حەق (خوا) مرۆڤ دەبێ چەند قۆناغێك ببڕێ، یەکەمین قۆناغ «شەریعەتە» واتا ئەنجامدانی مەرجەکانی ئاین، دووەمین قۆناغ (طەریقەتە) واتا داوونەریتی عیرفانی، سەرەنجام قۆناغی (حــەقـیـقـەت) واتـە گـەیشتن بـە پـەروەردگـار. ئـەوان پـێیـان وایـە دیـنـەکـەیـان ڕاستەقینەیەکە و هـەوێنی پێکهاتنی تەواوی گیانلەبەرانە، دینەکەیان پڕە لە نهێنی. ئەو نهێنییانەی وا خوا وتوویەتە پەیامبەرانی کە لە حەزرەتی ئادەمەوە دەستی پێ کردووە تا گەیشتووەتە پەیامبەری ئیسلام کە ئاخرین پەیامبەری خوایە. بەڵام پەیامبەری ئیسلام (نهێنیی ئیمامەت)ی وتووەتە حەزرەتی عەلی، و ئـەو نـهێنییـە بـە دوازدە ئیمـامـی شیعـە وتراوە تـا گـەیشتووەتـە (مـەهـدی). دوای گومبوونی مەهدی، ئەو (سڕ)ە وتراوەتە جێگرەکانی یەك بەدوای یەکدا.

تەناسوخ

ئەهلی حەق باوەڕیان بە فەلسەفەی تەناسوخ هەیە، واتا دوای مردن دووبارە ژیان لە لەشێکی تردا[١] واتە ڕاستەوخۆ دوای مردن ڕوحی مردوو دەڕواتە نێو لەشێکی ترەوە، ئەگەر کابرای مردوو لە پەیرەوانی خێر و چاکەی لەگەڵ خەڵکیدا کردووبێ وا روحی دەگاتە پلە و پایەیەکی بەرز و بڵند.

ئەهلی حەق بە تەناسوخ دەڵێن (دۆنادۆن) بە باوەڕی ئەوان لە ڕوح و ڕەوانی مرۆڤدا تۆزەکێك تیشك و برووسکەی خوای تێدایە. دەرکەوتنی خواوەندگار لە لەش و بەدەنی پیاوچاکاندا وەدەردەکەوێ و لە گەڕاندایە. دەڵێن ئەگەر ئەو لەشە شایستە و پایەبەرز بێ پەروەردگاری تێدا (تەجەللی) دەبێ و ڕەنگە بەو ئەندازەی کە حەق و حەقیقەت لە حەزرەتی (عەلی)دا تەجەللی کردووە لەو لەشە شایستەدا تەجەللی بکات. لەو لەشەدا ژیان وەك کراس لەبەرکردنە و ئەهلی حەق پێی دەڵێن: (دۆن)، پێیان وایە (ڕەوان) دەبێ ڕێگە و ڕێبازێکی دوور و درێژ تەی بکا تا بگاتە هەوارگەیەکی بەرز و شایستە.. ئەگەر ڕوحێك گەیشتووبێتە پلەی بەرز بۆی هەیە داوا بکا تا دووبارە بگەڕێتەوە سەر زەوی. پێیان وایە کە پەروەردگار لە لەشی عەلیدا بووە و دوای ئەویش چووەتە لەش و بەدەنی پیاوچاکانی عەلییوڵلاهییەوە.

ئەوەی ڕوونە مەزهەبی ئەهلی حەق زۆر شتی تایبەتمەندی خۆی هەیە، بەتایبەت بیر و بۆچوونیان لەبارەی (خیلقەت) شێوەیەکی فەلسەفی و ئەفسانە ئامێزی بە خۆی گرتووە. زۆر داستانی سەرتاسەر ئەفسانەیان تێکەڵ بە (واقیعیات) کردووە. ئەوان پێیان وایە کە جیهان لە دوو قۆناغدا دروست بووە: جیهانی مەعنەوی و جیهانی مادی. بەجۆرێك باس لەو دوو قۆناغە دەکەن کە سەرتاسەری ئەفسانەیە، ئەو ڕووداوە ئەفسانەییانە لە کتاوێکی شیعری بە لەهجەی هەورامی داستان سەرای کراوە و بە لایانەوە (ئاو، مرواری، سەدەف) لە بیروڕایاندا پلە و پایەیەکی ڕێزداریان هەیە.

---

(١) فەرهەنگی معین.

پەیڕەوانی ئەهلی حەق پێیان وایە کە یەکەمین تەجەللی خوا، تەجەللی بە حەزرەتی عەلیدا بووە، دووەمین تەجەللی لە سوڵتان ئیسحاق (سوهاك)دا دەبینین و لە ڕووی پلە و پایە و ڕێزەوە عەلی و سوڵتان سوهاك وەك یەك وان. لە ڕاستیدا تا سەردەمی سوڵتان سوهاك پەیڕەوانی عەلییوڵلاهی شپرزە و بەربڵاو و بێ سەرپەرشت بوون، سوهاك توانی لە ژێر دروشم و پەرچەمی بیروڕای عەلییوڵلاهیدا بەشێوەیەکی ڕێکخراو گلێریان بکاتەوە و مەرج و بەند و بیروڕایەکی تازە و نوێیان پێ بسەلمێنێ و مەرجەکانی پیر و مورشید و مورید و چۆنیەتیی ئاینەکەیان بەوردی بۆ شی بکاتەوە و مەرجی نەزر و نیاز و یاساکانی لەسەر بناغە و تەمەڵێکی تایبەتمەند و دامەزراو بە هەمووان ڕاگەیەنێ کەوا تا بە ئەمڕۆ پەیڕەوانی ئەهلی حەق بەوردی ئەنجامی دەدەن.

جوگرافیای سیاسی

مێژوونووسان و جوگرافیاناسانی سەردەمی دەسەڵاتی عەرەب لە ئێراندا، ئەوەی لە کەژ و کێوی زاگرۆسدا ژیاوە بەکوردیان زانیوە و ناویان بردووە. هەروەك تەبەری لە ڕووداوەکانی ساڵانی ۲۳و ۲۹ی کۆچیدا تەواوی ئەو هۆز و عەشایرانەی بەکورد ناو بردووە. زانایانی سەدەکانی چوارەم و پێنجەمیش بۆ یەکەمین جار وشەی لوڕ و وڵاتی لوڕیان بەکار بردووە.

مەسعوودی لە بەراورد و باس و هەڵسەنگاندنی چوار بەشی کورددا[۱] وشەی لوڕ لە (تنبیە الاشراف)دا هێناوە، داهێنەری کتاوی (تاج العروس)[۲] لوڕی بە بەشێکی سەرەکیی نەتەوەی کورد ناو بردووە. لە کتاو و پەڕاوی و فەرامینەکانی تردا وەك مستەوفی، موعینی، نەزەری، شەرەفخانی بدلیسی وشەی لوڕیان وەبەرچاو دەکەوێ. لە ساڵانی پێش سەدەی حەوتەمی کۆچەریدا هەر کاتێك ناچاربانایە ناوی ئەو ناوچانەیان بهێنابا چ لە ڕووی مێژووەوە یان جوگرافیاوە وشەی عێراقی عەجەم و وڵاتی چیایان بەکار دەبرد. کتاوی (منتخب التواریخ)[۳] ئەوەی زانیاری تێدایە زۆر لە شەرەفنامەکەی شەرەفخانی بدلیسی دەچێ[٤].

لەبارەی وشەی لوڕ لێدوانی جۆراوجۆری لەسەرە و بڕێك لە مێژوونووسان لەبارەی وشەکە دەڵێن: لە ناوچەی مایڕوود دێیەك هەیە بە ناوی گریت، لەوێڕا دەربەندێکی لێوە نزیکە بە ناوی «لوك» لەنێو ئەو دەربەندەدا دابڕانێکی تێدایە پێی دەڵێن لوڕ، دیارە سەرەتای لوڕ لەوێڕا دەستی پێ کردووە و زۆر بوونە و بڵاوبوونەتەوە و هەر بەو ناوەش ناسراون.

هەروەك چۆن خەڵکی ناوچەی فارس بە ناوی فارسی کوڕی فەهلوجی خەڵکی

---

(۱) التنبیە والاشراف ل۸۹ .

(۲) کردو پیوستگی نژاد او ل۱۱۳.

(۳) منتخب التواریخ ل۳۵ .

(٤) تاریخ جوغرافیای لوڕستان ل۷٦ .

خوراسان ناوبراوە، یان ڕووسی کوڕی کماری یان تورکی کوڕی یافت. لوڕیش بەو ناوە شۆرەتی دەرکردووە.

هەندێك پێیان وایە وشەی لوڕ لە (لورا)وە هاتووە کە شارێکە لە خوارەوەی لوڕستانی ئێستا. لۆرد گورزن دەڵێ: «لوڕ کێیە و لە کوێنەوە هاتوون؟.. ئەم مەتەڵە هێشتا هەڵنەهێنراوە. ئەم نادیارییەش نەگونجاو و نەشیاو دێتە بەرچاو، بەزەحمەت میللەتێك یان کۆمەڵێك بێ مێژوو و بێ ئەدەبیات و هونەر ئەم هەموو زەمانەی بە سەردا تێ پەڕێ و هەرواش بمێنێتەوە.»

بە سەرسامییەوە دان بەوەدا دەنێ کە ناتوانێ سەرچاوەی ڕەگەزی لوڕەکان بدۆزێتەوە، وەك وابێ دەرزیی لە دەریادا ون کردبێ و مەتەڵێکی پڕ گرێ و ئاڵۆزکاوییان لە بەردەستدا دانابێ. بەڵام ئەو مەتەڵە هەڵنەهێنراوەی لای لۆرد گورزنە بەم تێکەڵاوی و شێواوییە نییە. ئەگەر کەرە جافێك لای ئێمەی بدیایە و ڕەفتار و کردار و چۆنیەتیی ژیانی لەگەڵ زەلامێکی یەکێك لە تیرەکانی لوڕدا پێکەوە هەڵسەنگاندایە و بیانیخستایە دووتای تەرازووەوە بێگومان کتومت هەر لە یەك دەچن، یان لەکەکانی گەرمیانی کوردستانی عێراق کە سەدان ساڵە نیشتەجێی گەرمیانن، یان زەندەکانی زەند ئابات کە بە ناوچەیەکی بەربڵاوی گەرمیان دەژمێردرێ.

میللەتی بێ خاوەن و بێ زمان و بێ قەڵەم و دوور لە ڕۆشنبیری و ژێر دەستەی دەسەڵاتی دەرودراوسێ خەرمانێکی بەرەڵڵا و بێ خێو و خاوەند و دوژمن و دۆست و دەخەڵ وەك یەك چەپاو دەکا و تەواجودی نەتەوەیی ڕووتوقووتی دەکاتەوە، ئەگەر نا ڕەگەزی هۆزی لوڕ بۆچی بکرێتە مەتەڵ و جێگەی سەرسامی..؟

ڕاویلسن دەڵێ: «ئایا لوڕ تورکن یان ئێرانی..؟ بەڵام زۆر لەوە دەچێ کە کورد بن و زمانەکەشیان لە فارسییەوە نزیکە و لەگەڵ زمانی کوردیدا جیاوازییەکی ئەوتۆیان نییە.»

مستەر ڕیچ کە ساڵی ١٨٢٠ز کوردستان گەڕاوە گەشتی لە لوڕستاندا کردووە هیچ جیاوازییەك لە نێوان کورد و لوڕدا وەدی ناکا.

محەمەد ئەمین زەكی بەگ لە كتاوی كورد و كوردستاندا دەڵێ: «لە ساڵی ١٩١٦ز گوزەرم كەوتە ناوچەكانی لوڕستان خەڵكی ئەو ناوچانە هەر هەموویان بە كوردی لەگەڵم دەدوان. جیاوازییەكی ئەوتۆم لە نێوان زمانی كوردی و ئەواندا وەدی نەكرد».

مەسعوودی سەرتاسەری هۆز و تیرەكانی لوڕی بە كورد داناوە و ڕەگەزی كوردیشی گەیاندووەتە پاشا ئەفسانەییەكانی سەردەمی پێشدادییەكان وەك مەنوچەهر شا و ئیرەج شاە(١).

ئیبن قوتەیبە نووسیویەتی(٢): لوڕ لە نەتەوەی ڕزگاربووانی مارەكانی سەر شانی زوحاكن كە لە كەژ و كێودا ژیاون و سەرئەنجام زۆر بوونە و بوونەتە هۆز و تیرە. لە یەكێك لە ئەفسانەكاندا كە شەیتان سەر شانی زوحاك ماچ دەكا و دوو مار لەسەر شانی دەڕوێت و دووبارە بەشێوەی پزیشك دێتەوە لای شا و پێشنیازی پێ دەكا كە ڕۆژانە مێشكی دوو گەنج بكەنە خۆراكی مارەكان ئەگەر نا مارەكان مێشكی شا دەخۆن. تا ماوەیەك بەو چەشنە بەردەوام دەبن، سەرئەنجام (ئەربابیلی وەزیرە داناكەی زوحاك دەنوارێت وا بڕوات كوشتارەكە یەكجار زۆر دەبێ، هەر ڕۆژە یەكێك لە گەنجەكان بەرەڵلا دەكات و مێشكی كاوڕێك تێكەڵ بە مێشكی گەنجە كوژراوەكە دەكات و ئەوەی كە لە سەربڕین ڕزگاری بووە پەنا دەباتە چیاكان، لە دواییدا بە سەرۆكایەتی كاوەی ئاسنگەر هێرش دەبەنە سەر كۆشكی زوحاك و سەری پان دەكەنەوە و بۆ ئاگەداربوون لە كوژرانی زوحاك و ڕۆژی ئازادی ئاگری گەورە گەورە بە سەر ترۆپی چیاكانەوە دەكەنەوە و ئەو ڕۆژە بە نەورۆز ناسراوە.).

لە كتاوی (تاج العروس)دا لوڕ و كوردیان بە نەتەوەی (نوح) داناوە: (كرد ابن كنعان ابن كوش ابن نوح وهم قبائل كثيره لا تحصى ولكنهم يرجعون إلى اربعه قبائل: السوران والكوران والكلهر واللور. ثم انهم يتشعبون إلى شعوب وبطون وقبائل كثيره.) جێی شوكری باقیە كە دانیان بەوە داناوە كە لوڕ بەشێكە لە

(١) التنبيه والاشراف ل٨٩ .

(٢) كورد و پێوستیگی نژادی او ل١١٥ .

میللەتی کورد و پێوەندییان نەکردووە لەگەڵ میللەتێکی تردا یان لە ڕەگەز و توخماتی ئەجننە و شەیاتین نین، وەك موعینی لە کتێبی (منتخب التواریخ)دا دەڵێ: هەندێك لە مێژوونووسان لایان وایە کورد لە نەتەوە و توخماتی شەیتان و دێو و درنجن، گوایە حەزرەتی سلێمان چاوساقێکی دەنێرێتە وڵاتانی ڕۆژهەڵات تا ئافرەت و کەنیزی جوانی بۆ بکڕێ، پێی دەڵێ لە ناوچەی چیاکاندا بیرم چوو خەت بکێشم و ویردەکە بخوێنم. حەزرەتی سلێمان دێوە شەواڵ پلیتەکان دەدۆزێتەوە گۆڕە و شاریان دەدا و فەرمان دەردەکا کە کچ و کەنیزەکان بگێڕنەوە هەمان ناوچە کە تێیدا دەستدرێژییان بۆ کراوە (کە کوردستانی ئەمڕۆی ئێمە بێ) لەوێڕا کچانی لە دێو ئاوس منداڵیان دەبێ و لە سایەی سەری وردەکاریی هەندێك لە مێژوونووسانی دەمارگرژی بیر کورتەوە ئێمەی کورد دووڕەگ خوڵقاوین: لە دێو و لە مرۆڤ.

جگە لەمە ئێمەی کورد پێوەند بە زۆر لە میللەتانەوە دراوین و بە زۆر کراینەتە پاشوەندیان. سەیر لەوەدایە دوای هەزاران ساڵ ئەو میللەتانە نە دەنگیان ماوە نە ڕەنگیان کوردیش هەر وەك خۆی ماوەتەوە.

ڕەشید یاسمی دەڵێ[(١)]: «بەپێی بیروڕای زۆر لە مێژوونووسان ڕیشەی کورد و لوڕ یەکێکە و لە یەك جیاواز نین، لە نەتەوەی قارەمانێك بوونە بە ناوی (مرد با مارد) کە یەکێك بووە لە لایەنگیرانی کۆرشی هەخامەنشی».

ئەوەی ئاشکرایە میللەتی کورد لە کۆنەوە زۆربەی زۆریان کۆچەری و ڕەوەند بوونە و خاوەنی ئاژێڵ و بەدوای لەوەڕی ڕان و ئاژێڵیانا پێوەستە لە گەرمیان و کوێستاندا بوون. لە کتاوی (فەرهەنگی ڕەشید)دا لەبارەی لوڕ دەڵێ: کۆچەر و ڕەوەندن.. لە (بورهان قاطع)دا دەڵێ: کورد کۆچەر و ڕەوەندە.. سەعید نەفیسی دەڵێ[(٢)]: «لە سەردەمی دەسەڵات و ئیمپراتۆریەتی هەخامەنشیدا لە ناوچەکانی فارس (کە دەکاتە شیرازی ئێستا) بەزۆری ناوی کورد هاتووە. لە سەردەمی ساسانییەکاندا کوردەکان لە ناوەند و ناوەڕاستی ئێراندا دەژیان (ناوچەی

(١) کورد و پیوستیگی نژادی او ل١١٣ .

(٢) تاریخ إجتماعی وسیاسی إیران در دوره معاصر، مجلد أول ل١٠ .

ئەسفەهان و ئاباده) و تیره و هۆزێك كە ئێستا وەدی دەكرێن وەك تیرەی مامەسەنی، بویر ئەحمەدی، كۆكیلۆیە، شوانكاره و هاتوچۆی ئەو كورده كۆچەرانە لە نێوان ناوچەی كرمان و گۆلی نەیریز و بووشەهردا بەردەوام بووه و بە هەوارگەی گەرمیان و كوێستانی خۆیان زانیوه.. لەوەدا گومانی تێدا نییە كە ساسانییەكان لە ڕەگەزدا كوردن و دایكی دامەزرێنەری دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی ساسانی (ئەردەشێر بابەكان) كچی یەكێك لە ئومەڕای كورد بووه، بەڵگە زۆر بەدەستەوەیە كە لە زمانە كۆنە ئێرانییەكاندا وشەی كورد بە مانا كۆچەر و ئاژێڵدار هاتووه. كورد و ئاژێڵداری دوو وشەی بە یەكەوە جۆشاون و لە سەردەمی ساسانییەكان و ماوەیەك لە دەسەڵاتی ئیسلام لە ئێراندا بە كوردیان دەوت (ڕم) تا بە ئەمڕۆش لە هەندێ ناوچەی كوردستاندا بە ئاژەڵ دەوترێت (ڕمە) و ئەم وشەیە عەرەبەكانیش بەكاریان بردووه، بەڵام بەشێوەیەكی هەڵە كە (ڕم)یان كردووەتە (زم) (ڕموم)یشیان بە (زموم) نووسیوه.»

سەیر لەوەدایە لە ئێراندا ئەوانەی دەوارنشین بن و كۆچەر بە مەرجێك زمانیان توركی یان عەرەبی نەبێ بە كورد دراونە لە قەڵەم.

ئابووریی لوڕستان

داگیرکەرانی وڵاتی لوڕستان نموونەیەکی داگیرکەری و چەوساندنەوە بوونە و هەرگیز بیریان لە میللەتە ڕەشوڕووتەکەی لوڕستان نەکردووەتەوە بەتایبەت لە سەرەتای دروستبوونی دەسەڵاتی سەفەوییەکانەوە تا بە ئەمڕۆ هەر دەورە و دەسەڵاتێك هاتبێتە سەر کار و نیازی بە بەربڵاوکردنی هەرێم و دەسەڵات بووبایە لە پێش هەمووان‌دا دەکەوتە هەڵخەڵەتاندن و فریودانی میر و ئاغا و دلاوەرانی لوڕستان بۆ لەشکرسازی و سوپا و سان.

وڵاتی بەربڵاوی لوڕستان پڕە لە کانی جۆراوجۆر، زەویوزاری یەکپارچە پیت و بەرەکەتە، ڕووباری فراوانی گەورە و بچووك، چیای پڕ لە دار و درەخت، کانیاو و گۆم، چوار وەرزی ساڵ دەست دەدا بۆ کشتوکاڵ، هەر گۆشەیەکی دەتوانێ هەزاران ئاژەڵی تێدا بەخێو بکرێ، کەچی هەژاری و نەداری و بێ دەرەتانی لە سەرتاسەری لوڕستاندا تا چەند ساڵ لەمەوبەر یاسای دەرەبەگایەتی و فەرمانبەرە دز و دەخەڵەکانی دەوڵەت بە ئەوپەڕی ڕەفتاری داپڵۆسێنەرانەوە لەگەڵ خەڵك و جووتیار و وەرزێردا دواون و مامەڵەیان کردووە. نە کارخانە و نە ڕێگەوبان و نە سەنعەت و پیشەسازی لە سەرتاسەری لوڕستاندا بەشێوەیەکی ئەمڕۆیی وەدی ناکرێ، بە گوێرەی زۆری خەڵکەکەشی نەخۆشخانە و قوتابخانە و داپێویستەکانی ژیانی تێدا نییە لە کاتێکدا وڵاتەکە پڕە لە کانی جۆراوجۆری وەك: نەوت، قیر، ئاسن، خوێ، گەچ، ئاهەك، گۆگرد و بەردی زوخاڵ.

سەختی و دژواریی ناوچەکانی لوڕستان بۆ خۆی بەڵگەیەکی تری دواکەوتنەکەیە. وەزعی جوگرافیایەکەی بەوردی لە ڕەفتار و کرداری خەڵکەکەیدا نمایانە و بە ئاسانی نە ڕۆیشتنەتە ژێر فەرمانی داگیرکەرانەوە و سەیر لەوەدایە ئەو ململانەیان بە یاخیگەری و چەتەیی بۆ دراوە لە قەڵەم. ئێستاش با باسێکی کورتی ناوچەکان بکەین:

ملاوی:

ئەم ناوچەیە کەوتووەتە نێوان لوڕی گەرمیان و پاپی و کەشکانەوە، سەرەوەی یەك پارچە چیای بەرز و سەخت و دژوارە وەك چیای: کیالان، کەبووتەران، دهلیچ، غەزال و هەشتا پەهلو.

چەندین ڕووبار لەم ناوچەدا دەخولڵێ وەك ڕووباری غەزال و دەرئافرینە و فەنی و ڕووباری زاڵ. خەڵکی ئەم ناوچەیە لەبەر قووڵی و دابڕاویی ڕووبارەکان ناتوانن سوودێکی وا لە ئاویاریی کشتوکاڵەکەیان وەرگرن، داپێویستی میکانیزە و کارەباییش لەم ناوچانەدا تا ئەم سەردەمی دواییە نەبووە تا بەشێوەیەکی زانیاری سوود لەو ڕووبارە وەرگرن هەندێك لە چاوگە و کانیاوەکانیان لەبەر سوێری نەشیاوی کشتوکاڵە.

ژن و پیاوێکی لوڕ بە جلوبەرگی تایبەتەوە

ئەم ناوچە بەگەرمیان ناسراوە. دێیە گەورەکانی ئەمانەن:

باڵا گریوە: یەکێکە لە گەورە دێیەکانی لوڕستان بە دەوروبەریدا زۆرتر لە چل و هەشت دێی گەورە و بچووك پەخش و بڵاوە وەك دێی: ملاوی، پل دختر، معمولان، چۆڵ و هۆڵ و ئافرینە.. لەم ناوچەیەدا تاڤگەیەکی جوان و ڕازاوەی دەستی سروشت لە چیاوە شۆڕ دەبێتەوە بە ناوی تاڤگەی (ئافەرینە). ئەم ناوچەیە بە

هەوارگەی تیرەی بەهاروەند و قەڵاوەند و زێنی وەند و میر دەژمێردرێ. میرەکان دەچنەوە سەر ئەتابەگەکانی لوڕستان و بۆ خۆیان دەبنە هەشت پەلەوە: میر ڕوستەم خانی، میر محەمەد خانی، میر محەمەد تاهر، میر گوڵئەندامی، میر حوسەین عەلی، میر ڕەزائی، میر عالی وە میر کەریم.

زاغە:

یەکێکە لە ناوچەکانی لوڕستان، کەوتووەتە نێوان خوڕەم ئاباد و چەقڵوەندی و پاپی حومەوە. ناوچەیەکی چیایی و ساردە. کەژ و کێوی فراوانی تێدایە، بەرزترین چیاکانی ئەمانەن:

سیاه کەمەر، کنگر زەرد، سرنجە، سێ کڵاوان، ئەزگەنە. ئەم ناوچەیە کراوەتە چوار بەشەوە:

أ- سەگەوەند:

چیای شاماران، مەیان، ڕوکان، کەمەر سیاه، بلومان، کنگر زەرد بە بەرزترین چیای ئەم ناوچەیە دەژمێردرێ، بەسەریەکەوە تێکڕا ناوچەی زاغە بە ناوچەیەکی سارد و لێڵاخ دەژمێردرێ.

ئەم ناوچەیە زۆربەی دانیشتوانی لە تیرەی سەگەوەندن کە یەکێکە لە تیرەکانی عەشایەری لوڕ. لە پەرتووکە مێژووینەکاندا تا سەردەمی سەفەوی هیچ ناوێك لەم تیرە وەدی نەکراوە. ڕەزم ئارای کوژراو لە کتاوی جوگرافیای عەسکەری لوڕستاندا لاپەڕە ١٦٦ دەڵێ:

«لەبەرئەوەی باپیری گەورەی ئەم تیرە سەگەوان بووە کوڕ و کوڕەزا و نەتەوەکانی بەو ناوەوە نراون، ئەمەش بیروڕایەکی ناجۆر و ناشایستە دێتە بەر چاو. لەناو تیرە و عەشایەری کورددا (بە لوڕەوە) نەبینراوە پیشەی خێزانێك یان تیرەیەك سەگەوانی بێ. سەگ لەناو تیرە و عەشایەری کورددا جێگەی خۆی هەیە و زۆر شەڕوشۆڕی خوێناوی لەناو عەشایەردا ڕووی داوە لەسەر سەگێك و چەندین کەسی لەسەر کوژراوە، بەڵام سەگەوانی وەك پیشە و کار نەبینراوە و باو نەبووە».

دێیە گەورەکانی ئەم ناوچەیە ئەمانەن: کەریم ئاباد، بادە، دێ سپی، ئیمان ئاباد، ئەزنا، داڵەوەند، زاغەی باڵا، چقڵوەند ڕود، ڕازان، ئاب، کوت، قائد ڕەحمەت، باغ پەشم، گورگ کوش.

(دوراند) لە گەشتەکەیدا کە گوزەری کەوتووەتە نێو لوڕستان و چاوی بە مهر عەلی خان سەرۆکی تیرەی سەگەوەند کەوتووە دەڵێ: «کاتێك مهر عەلی خانمان دی ئەو و مێردەکەم کە سوارەی مهر عەلی خان دەورەیان دابوو، لەبارەی دەوروبەر دەدوان مهر عەلی خان گەلێك جوان خاس و تەڕپۆش بوو، دەیوت: تیرەی پیرانوەندەکان لە نزیکمانەوەن خەیاڵیان خراوە و دەیانەوێ تالانمان بکەن، پیرانوەندەکان نزیکەی هەشت هەزار خێزانن دوو ئەندازەی مهر عەلی خان بە هێزترن».

ب- دلفان:

ئەم ناوە بە لەهجەی لوڕی واتا (خاوە)، کەوتووەتە نێوان ڕووباری گاماسب و کێوە سوور و کەژە سپی و بگریەوە، بەربڵاوی دەگاتە هەزار و حەوتسەد کیلۆ مەتری چوار سووچە.

(وێنە هەیە ل٩٩)

بەردێکی نووسراو لە ساڵی ٥١٣ك هەڵکەنراوە

دەڵێن دلفان ناوی کابرایەکی کوردی خەڵکی نەهاوەند بووە لە شەڕێکدا دەستگیر دەکرێ و لە بەندا ڕا دەکا و لە لوڕستاندا لای ئەمیر غەزنەفەری تەرهانی دەگیرسێتەوە کە خاوەن و موڵکداری (خاوە) بووە. وردە وردە ئەو دێهاتە لە خان دەکڕێ و دابەشی دەکاتە سەر کوڕەکانیدا کە ناویان ئیتوەند، مومەوەند، پیرەوەند و کاکەوەند بوون. کە باپیرە گەورەی تیرەکانی ئەو ناوچەیە دەژمێردرێن، وا باوە کە ئەلیشتەر ناوی برای دلفان بووە ئەویش چەند کوڕێکی بە ناوی حەسەن، کولی، یوسف لێ جێ دەمێنێ و لە ڕاستیدا خەڵکی ناوچەی ئەلیشتەر و دلفان لە بنەچەکدا ئامۆزای یەکن.

ناوی دلفان لە هیچ چاوگەیەکی مێژووییدا وەدی نەکراوە، بەڵام (خاوە) لە

کتاوی عالەم ئارای عەباسیدا ناوی زۆر هاتووە. (ڕەزم ئارا) ناوی خاوە بە خاوەر زەمین دەزانیٚ، پێی وایە یەکێك لە فەرماندەکانی سەردەمی ساسانی لەم ناوچیەدا ژیاوە.

بەرزترین چیای دلفان ئەمانەن: حەسەن ئاباد، حیشمەت ئاباد، سنجابی، کفراج، شەرەف ئاباد، کەرەم لاّ، توائف، غەریب غولام، علیها، تاج دینەوەند، ئەولاقباد، باریکەوەند، نوورئاباد، دیٚ سفید، دولیسکان، سادات، قمش، ئەحمەدوەند، فازل ئاباد، سەرابگر.

ج- ویسیان:

کەوتووەتە ناوەڕاستی لوڕستانەوە، کەوتووەتە نێوان ناوچەکانی خوڕەم ئاباد و مەلاوی و ڕووباری خوڕەم ئابادەوە. بە نوچەیەکی لێلاخ و کوێستان ناسراوە، پڕە لە کانیاو و جۆگە و ڕووباری گەورە و بچووك. ئەم ناوچەیە بە هەوارگەی تیرەی جودەکی، بازگیر، میر بەهاروەند، بابائی، وەیس کەرەم، پاپی ناسراوە. بەسەریەکەوە شەست و یەك دێی گەورە و بچووکی تێدایە، بەرزترین و گەورەترین چیای ئەم ناوچەیە ئەمانەن: مدیە، ملە، شەبانان، شاهنشاهـ، تاف، نوژیان، هەشتا پەهلو.. زۆربەشیان بە داری جۆراوجۆر داپۆشراون و پڕن لە جانەوەری جۆراوجۆر. ئەگەرچی ئەم ناوچەیە پڕە لە چیا و کەژ و دۆڵ و دەشتی جۆراوجۆری سەر سەوزیشی زۆر تێدایە وەك دۆڵی سەراو وەیسیان، سەراو یاس، سەراو شاهنشاهـ، چەشمە ساڵی، سەراو تاق، سەراو سرخە.

گەورە دێیەکانی ئەم ناوچەیەش ئەمانەن: وەیسیان، شۆراب، چنارە، گرگاهـ، ماسور، بدر ئاباد، دەباتر، دەرە نەسەب، هییان، تل، چەم مورت.

لە پەرتووکە کۆنەکاندا باسی تیرەی جودەکی بەهاروەند نەکراوە، بەلاّم لە سەردەمی قاجارەکاندا ناویان لە هەندێك نووسراوەکاندا وەدی دەکریٚ. (دەرگان) لە ساڵی ۱۸۹۱ زایندا گوزەری دەکەوێتە نێو تیرەی بەهاروەند و لەبارەیان دەڵیٚ: ئەم تیرەیە هەموو کات لە گەرمیان و کوێستاندان لە هاویندا لە دامێنی چیای هەشتا پەهلو دادەبەزن، زستانیش لە دۆڵ و دەشتی سیمردا خێڵەکانیان نیشتەجیٚ

دەبن. ئەم تیرەیە لە چەتەیی و ڕێگری و تالآن و بڕۆدا بەناوبانگن، ئەگەر بیانزانیبا کە دەتوانن و بۆیان دەچێتە سەر بە باشی ڕووتیان دەکردینەوە، بەلآم لە ژمارە و پڕچەکیمان تۆقیان و زاتی ئەوەیان نەبوو.» لە کتاوی (ناسخ التواریخ) دا لەبارەی تیرەی جودەکی دواوە.

د- چقڵوەندی:

ناوچەی چقڵوەندی بە ساردترین ناوچەی لوڕستان ناسراوە، بەربلآوی لە هەزار و سەد کیلۆمەتری چوار سووچە زۆرترە کەوتووەتە نێوان کەژی شانشین و چیای گرێوگۆڵ زەرد و حوشتر مل و لە ڕۆژاواوە چیای ڕیملەو پلومان.

گەورەترین و بەناوبانگترین چیاکانی ئەم ناوچەیە ئەمانەن: چیای گری، پونە، ڕملە، سیا کەمەر، مەحمەل کوهـ، حوشتر مل.

ڕووبارەکانی چقڵوەندی:

١- ڕووباری هەور: لە ناوچەی قائد ئەحمەدەوە سەرچاوەکەی دەست پێ دەکا و وردە وردە گەورەتر دەبێ و دوو بەرئاویان بە سەرەوە کردووە لە خوارەوە نێوی دەگۆڕێ بەناو کاکە ڕەزا.

٢- ڕووباری بزهل: سەرچاوەکەی لە سەراب موورادەوە دەست پێ دەکا و جۆگە و ڕووباری بچکۆلەی تری تێ دەڕژێ وەك پوونە، گری، لە خوارەوە دەڕژێتە نێو ڕووباری سیلاخۆر.

٣- ڕووباری خوشکە: لە ملە تەختەوە سەرچاوەکەی دەست پێ دەکا و چەندین ڕووباری بچکۆلەی تێ دەڕژێ وەك ڕووباری حوشتر مل. سەر ئەنجام تێکەڵی ڕووباری (وڵم) دەبێ.

٤- ڕووباری دینار ئاباد: لە چیای پوونەوە دەست پێ دەکا و دەڕژێتە ڕووباری سیلاخۆر.

ئەم ناوچەیە کراوەتە پێنج بەشەوە:

١– سەر هەرۆ: کە بە هەوارگەی هۆزی قائد ڕەحمەتەکان ناسراوە.

٢– هەرۆی ناوەڕاست: هەوارگەی هۆزی دالوەندەکانە.

٣– هەرۆی باشوور: هەوارگەی هۆزی پیرانوەندەکانە.

٤– وەرکو: جێگە و شوێنی هۆزی سەعبان و شاهـ پیرانوەندەکانە.

٥– یار ئەحمەد: قوبادییەکانی تێدایە.

– چیا بەرزەکانی چقلوەندی ئەمانەن: چیای ڕیملە، شیشە، سرنجە، قەلعەلان، پوونە، باقلە، شاهنشین، گردکانە.

ئاواییە گەورەکانی چقڵەوەندی ئەمانەن:

ملە قوربان، چواربرجی، مختوانی، کلە چووب، کاسیان، سەراو سەوز، سەراو ئەمیر، بایالی، ماڵ ئەسەد، دەرە کبوود، دەتپە، خان ئەمیر، ئاوسەردە، تووهیشکە، ملە تەخت.

تیرەی پیرانوەند کە یەکێکە لە تیرەکانی عەشایەری لوڕ بە ئازاترین شەڕکەر و جەربەزە و نەترساو ناسراون. وا دراون لە قەڵەم کە ژمارەیان گەلێك زۆرە بەڵام هێرش و ئازاییەکەیان لە شەڕ و پەلاماردا هەردەم بەلای دوژمنانیانەوە بە هی زۆریان دانراوە، لە کاتێکدا هەرگیز بەو ژمارانە نەگەیشتوون کە بیریان لێ کراوەتەوە.

(مەسعوود میرزا زل) پێش نەوەد ساڵ لەمەو پێش ژمارەیانی بە دە هەزار خێزان داناوە، لە کاتێکدا ئەو ژمارەیە ناگونجێ لەگەڵ ژمارەی ڕاستەقینەیاندا زۆر لە مێژوونووسان باسی ئەم تیرەیان کردووە وەك مستەوفی لە کتێبی (تأریخ گزیدە) و (منتخب التواریخ) لە لاپەڕە ٦٣دا لەلایەن موعینییەوە و لۆرد گورزن و دوکتۆر فۆرییە لە سەفەرنامەکەیدا لاپەڕە ٢٧٤.

ویلسن لە یاداشتەکانیدا نووسیویەتی:

«سەرۆکی تیرەی پیرانوەند داوای لێ کردم کە داوا لە دەوڵەتی مەرکەزی ئێران بکەم تا خزمە گیراوەکانی بەرەڵڵا بکات، ئومێدەوارم کاتێك دەوڵەتی ئێران

دەسەڵات پەیدا کات بچووکترین ڕەحم بە تیرەی پیرانوەند نەکات.»

لە لاپەڕەی ٢٣٥ی کتاوی باشووری ڕۆژاوای ئێراندا ولسن نووسیویەتی:

«حوسێن خان لەلایەن خانەکانی پیرانوەندەوە پەیامێکی پڕ لە نەوازشی بۆ هێنام، ئەڵبەتە دوای ئەوەی ویستیان دەستگیرم بکەن و نەیانتوانی.»

مێژووی شاری خوڕەم ئاباد:

لە ناوەڕاستی سەرتاسەری لوڕستاندا شارێکی خنجیلانە و ڕێکوپێك لە چوارلاوە کەژ و کێوی بەرز لە ئامێزی گرتووە و ناز بە کەژی شەهانشا و تاف و مەخمەڵ کێو و یافتە دەفرۆشێ. شاری خوڕەم ئاباد هەر وەك ئافرەتێکی نازەنین و سەلار لە دۆڵێکی سەوز و خوڕەمدا ئۆقرەی گرتووە، لەبەر پێچ و پەنای دۆڵەکە بە یەکجاری سەرتاسەری شار وەدی ناکرێ. لە کتاو و پەرتووك و تۆمار و تەختە بەردە نووسراوەکانی پێش ئیسلامدا ناوی خوڕەم ئاباد بەدی ناکرێ، هەتاوەکو مێژوونووسانی یۆنانیش لەبارەی خوڕەم ئاباد هیچیان نەنووسیوە و تۆمار نەکردووە. ئەگەرچی زۆر لە ڕۆژهەڵاتناسان و چاوساقی کەلەپوور پێیان وایە کە تەپۆلکە و گردەکانی دەوروبەری شاری خوڕەم ئاباد لەمێژە دەسەڵاتدارانی مێژووی کۆنی تێدا نیشتەجێ بووە، زۆربەی زۆریان لە باوەڕێکدان شاری «خایدالو» کە لە هەندێك بەردەنووسی سەردەمی ئاشووریدا ناوبراوە هەمان گرد و تەپۆلکەکانی دەوروبەری شاری خوڕەم ئابادە. ماسپیرو لە کتاوی مێژووی میللەتە کۆنەکانی ڕۆژهەڵاتدا نووسیویەتی: «هەواڵی گەلێك ترسێنەر دەگاتە «کدور نانخوتا» و دەزانێ لە شاری (ماداکتو)دا هیچ بەربەرەکانییەکی پێ ناکرێ بە خۆی و سوپاکەیەوە پەنا دەباتە «خایدالو» کە لە هەرچوار لاوە چیای بەرز و بڵند دەوری داوە و دوژمن بە ناچاری لە دۆڵ و دەربەندێکی سەخت و دژوار دەبێ تێپەڕ ببێ تا بگاتە هەوارگەکەی.»

کەلەپوورناسان بەوردی توانیویانە گۆشە و کەناری شاری خوڕەم ئاباد لێك بدەنەوە و پەنجە بخەنە سەر زۆر شتی ڕاستەقینەی مێژوویی. گومانی تێدا نییە کە خوڕەم ئاباد پایتەختی دەسەڵاتی عیلامییەکان بووە و دوای لەناوچوونی ئەو

دەسەڵاتە ئەو شار و جێگەشە گرینگیی خۆی لەدەست داوە.

فیردەوسی تووسی پێی وایە کە شاری خوڕەم ئاباد لە سەردەمی ساسانییەکاندا شاپووری ذو الاکتاف دروستی کردووە[1]:

أز بهر أسیران یکی شهر کرد
جیهانرا أز ان بوم و بر بهر کرد
کرا خرّم آباد بد نام شهر
از ان بوم خرّم کرا بود بهر

مێژووی بنیاتی ئەو شارە لەگەڵ نەخۆشخانەی جوندی شاپووردا بەرابەر دەکاتەوە.

(مشیرالدولە)ی پیرنا و دمرگانی فەرەنسایی ئەوانیش دەڵێن[2]: «شاری خوڕەم ئاباد هەمان شاری (خایدالو)ی سەردەمی دەسەڵاتی عیلامییەکانە. بەگوێرەی قسەی فیردەوسی لە کاتی ساسانییەکاندا دووبارە ئەم شارەیان بنیات ناوەتەوە. بەدوای ئەواندا ئەتابەکەکانی لوڕستان بەسەر پاشماوەی ئەو شارە کۆنەوە شاری خوڕەم ئابادیان دروست کردووەتەوە، لە سەردەمی دەسەڵاتی ئیسلام سوپاگەریی ئەو حەلەدا ئەو شار و ناوچەیە ڕۆڵێکی گرینگی هەبووە لە سەرکەوتن و هێرش و پەلامار و ئازووقە گەیاندندا بە لەشکری دوور و نزیك. ئەگەرچی زەمانێکی زۆر ناوچەیەکی لەبیرچوو بوو، بەڵام دوای دەسەڵاتی ئەتابەکەکان کەوتەوە سەر زمان و بەرچاو، چەندین بەڵگە بە دەستەوەیە کە لە ساڵی پێنجسەد و هەشتای کۆچەریدا لە لایەن شوجاعەدین خورشیدەوە دووبارە دروست کراوە[3].

ئەگەرچی زۆر جار کەوتووەتە بەر شەپۆلی هێرشی داگیرکەرانی شاکانی سەفەوی و عوسمانی و تەیموری لەنگ قەڵای سەخت و دژواری خوڕەم ئابادیان وەدەست هێنا و وێرانیان کردووە.

---

(١) شاهنامە ل١٠٨.

(٢) ایران باستان بەرگی یەکەم ل١٣٠ .

(٣) جغرافیای نیظامی خوزستان ل١٧٨ .

حەمدلای مستەوفی لە کتاوی (نزهە القلوب)دا دەڵێ:

«شاری خورەم ئاباد شارێکی ئاوەدان و پڕ درەختی خورما بووە، بەڵام ئێستا وێرانەیە». سەیر لەوەدایە بۆ نموونە یەك داری خورما لەو شار و ناوچەدا وەدی ناکرێ و لە مێژیشەوە کەس داری خورمای لەو شارەدا نەدیوە.

دمرگان وێرانکردنی ئەو شارەی لەلایەن تەیمووری لەنگەوە ساڵی ١٣٨٣ز داناوە، حەزین نووسەرێکی تری ئێرانی کە لە دەستی هێرشی ئەفغانییەکان بەرەو لوڕستان هاتووە و گوزەری کەوتووەتە شاری خوڕەم ئاباد دەڵێ: «هاتنە شاری خوڕەم ئاباد کە بارەگای والیی فەیلی لوڕستانە، وڵاتیکی ئاوەدان و خۆش ئاو و هەوا و ڕازاوە، لە مێژەوە بە پایتەختی ئومەڕای فەیلی ناسراوە». دیارە هەر لەو کاتەدا حەزین خوڕەم ئابادی دیوە شەڕ لە نێوان عوسمانی و ئێرانییەکاندا ڕوو دەدا و شاری خوڕەم ئاباد بەچۆڵی دەبینێ، دیارە شارێکی گەورە بووە، چونکە هەر لەو حەلەدا ناوی دزفوول و شاری بروجرد گەلێك بە بچووکتر ناو دەبرێ.

ئیبن خرداذبە لە لاپەڕەی کتاوی مالك الممالك دا دەڵێ: «إن أراد أصبهان إلی الکرج ضمن الکرج الی خرماباد سبعه فراسخ».

لسترانج لە کتاوی وڵاتانی خولەفای ڕۆژهەڵاتدا دەڵێ: «گەورەترین شارەکانی دەسەڵاتی لوڕی بچووك خوڕەم ئاباد و بروجورد و شاپور خواستە». ئاشکرایە لە سەردەمی هێرشی تەیمووری لەنگدا شاری خوڕەم ئاباد شارێکی گەورە و ئاوەدان بووە. بەڵام جوغرافیانووسەکانی سەدەکانی ناوەڕاستی عەرەب بەهیچ جۆرێك ناویان نەبردووە».

دیارە لە سەردەمی ژیانی نووسەری (نزهە القلوب)دا خوڕەم ئاباد شارێکی جوان و خنجیلانە بووە، پڕی بووە لە داری خورما[١]. لە کتاوی (تحفە العالم)دا نووسراوە: «من چەند ڕۆژێکە لە شاری خوڕەم ئاباد هاتوومەتەوە. بە شارێکی خۆشی ئاو و هەوا و جوانکیلەیە و هەموو کات بە پایتەختی ئومەڕای فەیلی ناسراوە.»

---

(١) نزهە القلوب ل٧٩و ل٥٥٧.

لە سەردەمی دەسەڵاتی قاجارییەکاندا (لۆرد گورزن) هاتووەتە شاری خوڕەم ئاباد، هەروەها پێش هەزار و چەند ساڵی لەمەوبەر (مسّعر ابن مهلهل الخزرجی) گوزەری کەوتووەتە شاری خوڕەم ئاباد بەڵام ناوی نەبردووە، بەپێی بازێك لە چاوگەکان لە سەردەمی فەتح عەلی شای قاجار و محەمەد عەلی میرزای کوڕیدا قەڵای گوڵستان دروست کراوە کە یەکێکە لە قەڵاکانی لوڕستان. لە سەردەمی پاشایەتیی ناسرەدین شای قاجاردا ڕووباری ناسری(١) دروست کراوە. شاهـ عەباسی گەورە و کەریم خانی زەند و نادر شای ئەفشار و فەتح عەلی شای قاجار هەر هەموو ئەوانە چوونەتە شاری خوڕەم ئاباد. لەناو شاری خوڕەم ئابادا چەندین چاوگەی ئاوی شیرین و زەڵاڵ هەڵدەقوڵێ وەکو «گرداب سنگی» گردابی گەورەی شار، کیاو، سەراب، شائاباد ئاوی، گوڵستانە، ئاوی گەورە و مملوی بچووك. کانیاوی گوڵستانە لە ژێر تەپەکەی قەڵای (فلك الافلاك) دێتە دەرەوە، یەکێك لە ئاسەوارە بەناوبانگەکانی خوڕەم ئاباد ئەم قەڵایەیە کە لە سەردەمی ئەتابەکەکاندا دروست کراوە. ڕووباری خوڕەم ئاباد لەنێو دۆڵ و بن چیاکاندا کە پێچ و لوول دەخوا جوانی و ڕازاوەیی شارەکە چەندین بەرانبەر دەکا، پردێکی گەورە کە لە سەردەمی شا سوڵتان حوسێن سەفەویدا دروست کراوە دوو لای شار پێوەست بە یەکەوە دەدا.

لۆرد گورزون دەڵێ: «پردەکەی خوڕەم ئاباد بیست چاتمەی هەیە ئەگەر بەگورجی پێیا ڕانەگەن لە هەڕووژاندایە.»

منارەیەکی بەرزی ٢٧ مەتری بە دووریی دوو کیلۆمەتری لە شارەوە دوورە کە لە سەردەمی ئەتابەکەکاندا بۆ چاودێری و دیدەبانی دروست کراوە.

أبو دلف مسعر ابن مهلهل نووسیویەتی: (ماسبذان وه مهرجان قذف) چەندین شاری گەورەی تێدایە. لەو کاتەدا زۆربەی زۆری نیشتەجێیەکانی لوڕستان تیرە و هۆزی کوردی لای کرماشان و دەوروبەر بوونە.

---

(١) روضه الصفای ناصری بەرگی دەیەم.

ئەلشتەر (سلسلە):

کەوتووەتە سەرەوەی لوڕستانەوە، باکوری چیای (گری)یە و ڕۆژهەڵاتی ناوچەی چقڵەوەندی و ڕۆژاوای دلفانە و باشووریشی سپی کێو و ناوچەی چگنییە. بە ناوچەیەکی کوێستانی لە قەڵەم دەدرێ، لە زستاندا بەفر و بارانێکی زۆری تێدا دەبارێ و لە هاوینیشدا ئاو و هەوای دڵپەزێرە. بەربڵاو دەگاتە ٣٠٠کم٢ بە پڕ خێر و بەرەکەتترین ناوچەکانی لوڕستان ناسراوە. چیا بەناوبانگەکانی ئەم ناوچەیە چیای گری، کێوە سوور و ڕیملە، کێوە سپی و سیا کەمەر و ئەلیشتەر و هەنامە. لەو ناوچەیەدا جۆگە و ڕووباری گەورە و بچووك فراوانە وەك ڕووباری کاکە ڕەزا، دوئاو، هەنام، کەهمات. زۆرتر لە ١٥٨ دێی تێدایە کە کراوەتە چوار بەشەوە: حسنوەند، کوڵیوەند، یوسفوەند، هەنام و بستام. ئاواییە گەورەکانی: قەڵای موزەفەری، ڕەزا ئاباد، کوڵیوەند، فەیروز ئاباد، ئاو باریك، یوسفوەند، ئەکبەر ئاباد، کاوکوش، هەنام و بستام، کاکە ڕەزا، خوسرەو ئاباد، سەراب هەنام.

لەبەرئەوەی ئەم ناوچەیە کەوتووەتە سەر دووریانەوە بۆیە لە چاوگە مێژووییەکاندا زۆر ناوبراوە، جگە لەوەی لە ئاسەوارەکانیدا زۆر بەڵگە بەدەست هاتووە نیشانەی دەسەڵات و فەرمانڕەوایی کاسیتەکانە کە لەو ناوچەدا ژیاون. شاری (نیسا) کە گوایە ئەسکەندەری ماکەدۆنی لەبەر ناوبانگی ئەسپ و ماینی ئەو ناوچەیە ڕۆیشتووەتە دیدەنی[١]. یاقووت دەڵێ: «ئەلیشتەر کەوتووەتە نێوان شاری هەمەدان و نەهاوەندەوە»[٢] بەڵام لەوە دەڕوا بە هەڵەدا چووبێت و ڕەنگە مەبەستی (علیشکر)ی ناوچەی هەمەدان بێ نەك لوڕستان.

ئەستەخری لە کتاوی مسالك الممالك دا دەڵێ[٣]: لە نەهاوەندەوە تا لاشتەر دە فەرسەخە و لە لاشتەرەوە تا شاپور خواست سیازدە فەرسەخە».

(١) راهها و پایتختهای قدیمی. دکتر کریمی.

(٢) معجم البلدان ل٣٦٩.

(٣) المسالك والممالك ل١٩٧.

مستەوفی لەم ڕووەوە نووسیویەتی(١):

«لە لیشترا ئاگردانی (ئروخس) نەدەکوژایەوە»

نووسەری حدودی عالەم دەڵێ(٢):

«شاری لیشتەر ئاو و هەوای خۆشە و بادەمی باشی تێدایە.»

عالەم ئارای عەباسی(٣) کە لەبارەی لوڕی بچووك دەدوێ دەڵێ: «ئەلیشتەر شارێکی مەزنە لە لوڕستاندا.»

بەڵام لە کتاوی مرآه البلدان دەڵێ: «ئەلشتەر شارێکی وێرانە و پەرپووتە، کەوتووەتە ناوچەیەکی سەر سەوز و پڕ لە ئاو و کانیاو». مەسعوود میرزای خوێنڕێژی کوڕی ناسرەدین شای قاجار دەڵێ:

«ئەلیشتەر شارێکی وێران و بەربادە ئەم ناوچەیە هەموو کات بە دەستی فەرمانڕەوایانی کوردەوە بووە»(٤).

خەڵکی ئەو ناوچەیە زۆرتر لە تیرەی حەسنەوەند و یوسفوەند و کوڵیوەند و کەرەم عەلی و فەلەکەدینن و بە زیرەك و کارزان ناسراون و یەشتا مەیلیان بە لای بیروڕای «حرووفییە»وەیە.

کانی ئەم ناوچەیە بریتییە لە گەچ، خوێ، ئاهەك، بەردە زوخاڵ، ئاسن و مس.

بەناوبانگترین پیاوی ئەو ناوچەیە کە لە زۆر چاوگەی مێژوودا ناوبراوە خانی حەسنەوەندە، ئەم خانە یەکێك بووە لە چەك هەڵگر و شمشێروەشێنەکانی کەریم خانی زەند، هەروەها مهر عەلی خان خاوەن دەسەڵات و سوارەیەکی زۆر بووە، بە فێڵ و سوێندی درۆی کاربەدەستانی ڕەزا شاهی تەفرەیان داوە و دەستگیریان کردووە(٥).

---

(١) نزهە القلوب ل٧٨ .

(٢) حدود العالم ل٨٣ .

(٣) عالم آرای عباسی ل٢٢ .

(٤) جوگرافیای نظامی لوڕستان ل٩٦ .

(٥) هەمان سەرچاوەی پێشوو ل٢٢ .

یەشتا زۆر لە داوونەریتی پێش ئیسلام لە ناوچەی ئەلیشتەری لوڕستاندا وەدی دەکرێ. تیرەی کاکولۆوەند، معفر، خەمسە، بستام، وەیسی، دەکاموەند، ترکاشوەند، جان جان، موئمین، گاوکوش، ئەسڵان شا، فەروخ شا، کەرەم شا، یمار شا، ساکی، سوری، سیاپۆش، ئاهنگەر، کورد لەو ناوچەدا نیشتەجێن.

مەلاوی:

کەوتووەتە نێو ناوچەکانی خورەم ئاباد و وەیسیان و لورە گەرمیانییەکان و پاپی و کەشکان. بەشی سەرەوەی پڕە لە چیای بەرز تا ڕادەیەك بە کوێستان دادەنرێ بە پێچەوانەی دەشتەکانی بەشی خوارەوەی: چیای کیالان، کەبوتەران، دهلیچ، غەزال، هەشتا پەهلو بەشی سەرەوەی ناوچەکەی گرتووەتە خۆ. ئەم چیایانە وەك زنجیرەیەکی پان و درێژ لە زۆر بەشی لوڕستاندا وەدی دەکرێن. لەم ناوچەیەدا ڕووباری گەورە و بچووکی زۆری تێدایە وەك ڕووباری: غەزال و فەنی و زال. برێك لەم ڕووبارانە لە هاویندا کەم دەکەن و لەبەرئەوەی بە خاك و زەوییەکی جۆراوجۆری پڕ لە کان و گەچ و خوێ و نەوتاویدا دەگوزەرێن تام و چێژێکی تاڵ و تفتیان تێدایە.

دانیشتووانی مەلاوی زۆرتر لە تیرەی: میر، بەهاروەند، جودەکی پێك هاتوون جگە لە شارەدێی «باڵاگریوە» تێکڕا ٤٨ دێ لەو ناوچەیەدایە بازێك لەو دێهاتانە بوونەتە شارەدێ وەك: مەلاوی، پول دوختەر، مەعمولان، ئافەرینە، چۆڵوهۆڵ.

لە ناوچەی ئافەرینەدا تاڤگەیەکی گەلێك جوان لە دابڕاویی چیاکەدا دەکەوێتە خوارەوە، ڕووباری غەزالیش بۆ هەردەم جوانی و دیمەنی بەلای بینەرانیەوە لە بیر ناچێت ئەم ناوچەیە بە دووریان ژمێردراوە؛ کاروانی خوار و ژوور ئەگەر باج و خاوەی تێپەڕبوونی بە سەلامەتییان نەدابا بە دانیشتوانی ئەو ناوچەیە و لە ژێر تفەنگی ئەواندا تێ دەپەڕین یان تووشی دەردەسەر و بیگرەوبەردە و ڕووتکردنەوە دەبوون. خەڵکەکەش بە ئازایی و چاونەترساوی و بێ باکی شۆرەتیان هەیە. زۆرتر لە پێش تێپەڕبووندا قورئانیان بۆ زەوارەکان ئیمزا دەکرد بە نیشانەی ئەمان و سەلامەتی.

خانمی دوراند لە ساڵی ١٨٩٩ زاینیدا گوزەری دەکەوێتە لوڕستان و پێش ئەوەی بەو ناوچەیەدا تێپەڕ بێ فەرمانداری ناوچەی خوزستان یەك دوو دەمڕاسی لوڕ بانگ دەکا و دەیکاتە چاوساق و پێش قەرەوڵی دوراندی سەیاح، دەڵێ: دەتوانم بەوردی باسی ئەو دوو کەسەتان بۆ بکەم؛ یەکێك لەو دووانە ناوی میرحاجی خان بوو کڵاوێکی لە خوری فەرەنجی لەسەر دابوو دەورەکەی بە ساتان چنرابوو، ریشی رەشی لێ بەردابوویەوە جگە لە سپێنەی چاو و دانەکانی تەواوی روخساری رەش و تاڵ دەهاتە چاو، کەواکەی لە پارچەی گەبەردین و رانکێکی رەشی لە پا دابوو، سواری ماینێکی لەڕ و چابك بووبوو بە چالاکی لەنێو تل و دەوەن و بەرد و بەرزی و نزمیدا سەردەکەوت، ئامۆزاکەی بەپێیان لە پێشەوە دەڕۆیشت هەر یەکە تفەنگێکی (مارتینی)یان لە شاندا بوو کە دوو سێ قەتار فیشەکیان چەپ و راست لە خۆ دابوو.

تەرهان:

ئەم ناوچەیە بە گرینگترین ناوچەکانی لوڕستان دەدرێ لە قەڵەم، کەوتووەتە رۆژاوای باکور و کەوتووەتە نێوان چەندین رووبارەوە لە باکورەوە رووباری سیمرە و لە خوارەوە رووباری کەشکان و لە رۆژهەڵاتەوە دیسان رووباری کەشکان و ناوچەی چکنییەوە. دۆڵ و دەربەندی سەرسەوز و پڕ لە ئاو و کانیاو بەربڵاوی دەگاتە ١٢٠کم٢ .

چەندین زنجیرە چیای تێدایە وەك چیای گوراز، سورخ دەم لوڕی، هیزم ئاباد، چۆڵوهۆڵ، دەم شیران، سێ دندانە، خەرسدر، وەسماق.

لە ناوچەی گاومیشاندا پردێکی گەورەی کۆن وەدی دەکرێ، رووباری گەورە و بچووك لەم ناوچەیەدا فراوانە و زۆربەی کشتوکاڵ ئاویاری دەکات، بەداخەوە رووبارە گەورەکان لەبەر قووڵی و دابڕاوی ئاورەوەکانی هێندە سوودی لێ وەرناگیرێ، بەڵام رووبار و جۆگە جۆراوجۆرەکانی وەك مادیان، سیاب، قلعە ئاستان.

یاقووتی حەمەوی لەبارەی ئەو پردە کۆنە لە (معجم البلدان) دا دواوە. تەرهان

کراوەتە سێ بەشەوە:

١- کۆهدەشت ٢- ڕومیشکان ٣-تەرهان

لەو کتاوانەی وا لە سەدەکانی هەشتەم تا سیازدەمی کۆچەریدا نووسراون ناوی (کورشت و کۆهدەشت)یان زۆر تێدایە. دانەری کتاوی (گزیدە) دەڵێ کورست لە لوڕستاندایە، مەسعودی لە کتاوی (التنبیە والاشراف)دا ناوی (کۆهدەشت) دەبا و دەڵێ شارێکی وێرانە و کاول بووە. لەوەی گومان نییە کە تەرهان یەکێکە لەو ناوچە مێژووینەی لوڕستانە و بە بێشکە و هەوارگەی هۆزە کاسیتەکان دەناسرێ و زۆر بەڵگەی مێژوویی و زیوەر ئالات و قاپ و قاچاغی جۆراوجۆریان لە تەپۆلکەکانی ئەو ناوچەیە دەرهێناوە.

زۆربەی مێژوونووسان لەوەی دڵنیان کە ناوچەی تەرهان لە پێش ئیسلامدا ناوچەیەکی ئاوەدان و پڕ جووڵانەوە و بە پیت و بەرەکەت بووە، وە بە گوێرەی نووسینەکانی (مستەوفی و بدلیسی) دیارە دوای دەسەڵاتی ئیسلامیش هەر ئاوەدانی پێوە دیار بووە.

مستەوفی لەم ڕووەوە دەڵێ: (سمها) ناوچەیەکە مەڵبەندی (شجاع الدین خورشید) ناسراوە کە دانەری دەسەڵاتی لوڕی بچووك و وا دەردەکەوێ سەرەتای ئەتابەکەکانی لوڕ لەو ناوچەوە دەستی پێ کردووە.

بە ناوبانگترین چیای (تەرهان) سورخ دەم و لکی و چەنکرین. زۆرتر لە حەفتا دێ و ئاوایی تێدایە بە ناوبانگترینیان سەراب میری و ئەبولعیرفان کە بە ناوی ئیمامزادە (أبوالوفا)وە ناونراوە.

ڕومیشکان کە لە دامێنی چیای (معلە)دایە و زۆرتر سوود لە کانیاو وەردەگرن بۆ کشتوکاڵیان.

لەو ناوچەدا ئاسەواری زۆر وەدی دەکرێ، زۆر لە ئاسەوارناسان وەك گیرشمن و دەمرگان و سیر ئورل ئوستیین گوزە و کووپەڵە و گۆبەرە کۆن و پەیکەری گەورە و بچووکیان لە ژێر خۆڵا وەدەر هێناوە.

دەشتی (ڕومیانی) سەر سەوز و ئاو و هەوا خۆشە و زۆربەی خەڵکەکەی

دەوارنشینن، لە ئاوی بیر و چالاو سوود وەردەگرن. بەڵام ناوچەی یازوەندی تا ئەندازەیەك گەرمە و ئاو لە چالاو دەخۆنەوە، زستانانە لە خانوودا دەژین هاوینانیش لە دەوار و ڕەشماڵدا بە دوای لەوەڕی ئاژیلا لە کۆچ و باردان.

تەرهان هەرچەندە کەوتووەتە نێو زنجیرەیەك کەژ و کێوەوە، بەڵام لە هاوینا لە ناوچەکانی تری لوڕستان گەرمترە. چیای بلوران، سەر ئاستان لە نزیکی تەرهاندایە پڕن لە گژوگیای فراوان، بە سەریەکەوە لەو ناوچەیەدا چل دێی تێدایە گەورەترینیان پشتە گراب، سەر تەرهان، گر خوشاب و کونانین. خەڵکەکەی ئەو ناوچەیە بە کشتوکاڵ و ئاژەڵدارییەوە خەریکن.

خەڵکی ئەو ناوچەیە بە لەهجەی لوڕی و لەکی دەدوێن، تیرەی (گراوەندەکان) کە چەندین پەل و کۆمەڵن، بە لەهجەی لەکی دەدوێن و لەبارەی ئابوورییەوە تا ڕادەیەك دەوڵەمەندترن.

ئادینە وەندەکان و تیرەی کۆنانی و ئازاد بەختەکان و کوڕانی قوبادییەکان هەر هەموویان بە لەهجەی لەکی دەدوێن. بەڵام ئەو تیرانەی وا بە لەهجەی لوڕی قسە دەکەن ئەمانەی خوارەوەن:

سوری، ئومارا، غەزنەفەری، کوشکی، قرعلییوەند، خۆشناموەند، زیودار، ڕیکا، حزونی عەبدولی، گرمەیی، شیراوەند لەو تیرانەدا ئومەرایەکان بە پاشماوەی ئومەرای لوڕ دەژمێردرێن.

یەکێك لەو ئومەرایانە کە لە زۆر چاوگەی مێژوویی ئەم دوادوایەی ئیراندا باس دەکرێ (نەزەر عەلی خان)ە کە ئینگلیزەکان و کاربەدەستانی دەوڵەت دڵنەوازیان کردووە و لێی ترساون.

لەم ناوچەدا هەر دۆڵ و دەربەندێکی مەزاری ئیمامزادەیەکی تێدایە ڕەنگە زۆربەی ئەو مەزارانە هی دەسەڵاتدارانی سەردەمی کۆن بوونە و بەگوێرەی درێژیی زەمان بوونەتە زیارەتگا و پەنا و مەزاری خەڵکی نەخوێندەوار و بێ دەرەتان و داماو:

١- ئیمامزادە محەمەد

٢- أبوالوفا

٣- بلوران

٤- ئیمامزاده پیر میکائیل

٥- زەردە سوار

٦- داود ڕەشید

٧- پەنج عەلی

٨- شاهـ ئەحمەد

٩- بابا هوی

١٠- سالار وەلی

١١- سهل نادان

١٢- حزونی

سیمره - داراشار:

لە سەرەوەی ڕۆژهەڵاتی سیمرەیە و لە ڕۆژاواوە ناوچەی بەدرەی عیلامە و لە خوارەوە چیای سەر بە ئاسمان کشاوی (کبیر کوهـ)ە.

ئەم ناوچەیە بەدوو بەشی جیاواز ناسراوە؛ بەشی سەرەوە و خوارەوە کە لە بارەی ئاو و هەواوە لێك جیاوازن. بەشی سەرەوەی گەرمیانە و باشوور و ڕۆژهەڵاتی تا ڕادەیەك لە هاویندا فێنکە و ئاو و هەوایەکی دڵپەزێری هەیە، چەندین چیای بەرز و بڵندی تێدایە وەك چیای: سیمرە، وەڕە زەرد، بابا سەیفەدین.

مینۆرسکی دەڵێ: چیای مانشیت چەندین ڕووباری تێدایە وەك:

١- ڕووبارەکانی ڕۆژاوای سیمرە کە بەرەو ڕۆژهەڵات دەڕۆن.

٢- ڕووباری (ئەیوان) کە لە سەرچاوەکەیەوە بەرەو باکور دەڕوا و زۆر ناخایەنێ پێچ دەکاتەوە بەرەو سارای بەندینجین واتا شاری مەندەلی.

٣- لە ڕۆژاوایەوە ڕووبارێك دادەکشێت بەرەو وڵاتی عێراق بەناوی تورسەف.

٤- ڕووباری گەنجیان کە بەرەو زەرباتیەی عێراق دەڕوات.

پـانـتـايـيـی نـاوچـەی سيمـرە: درێژييـەكـەی ٩٠ كيـلـۆمـەتـرە، پـانـيـيـەكـەشی ٢٤ كيلۆمەترە.

تێكڕا ٣٧ دێی تێدايە لەگەڵ چەندين گەورە دێ، وەكو:

دەرەشەهر، شێخ مەكان، چەم كەلان، ماژين، هاشم ئاباد، شاهـ كەرەمی خالسە.

مـێژوونـووسـانـی عـەرەب لـەبـارەی داگـيـركـردنـی ئـەم نـاوچـەيـە بـيـروڕای جۆراوجۆريان هـەيە، ناوچەكەش يەكێكە لە گرينگترين ناوچەكانی لوڕستان و بەختياری.

لـە (مـعـجـم الـبـلـدان)دا ل٤٤٣ لـەبـارەی وشـەی سيـمـرە دەڵـێ: ئـەم نـاوچـەيـە كەوتووەتە نێوان خوزستان و (بلاد الجبل)ەوە.

ناوی سيمرە بە (صيمرە)ش دەگوترێ، ڕووبارێكی گەورەش هـەر بەناوی سيمرە لە لوڕستاندايە.

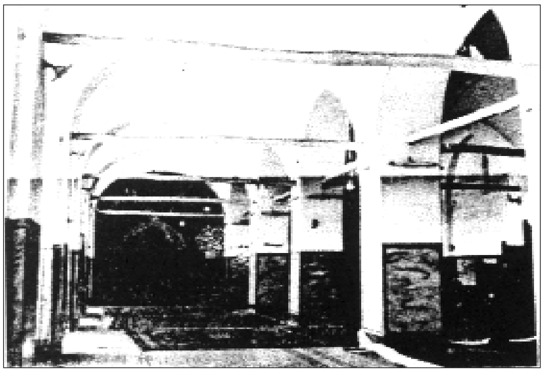

شەبستانی مزگەوتی خوڕەم ئاباد

مـاسـپـيـرۆ لـە كـتـاوی (مێژووی مـيـلـلـەتـە ڕۆژهـەڵاتـيـيـەكـان)دا لـەبـارەی شاری ماداكتو نووسيويەتی: «هـەواڵی هێرش و هێزی دوژمن كە گەيشتە كدور ناخونتا شای عيلام، بۆ مەبادا وای بەچاك زانی شاری ماداكتو چۆڵ بكا و بەرەو خايدالو وەڕێ بكەوێ و لەوێڕا لە چيا سەختەكاندا سوپاكەی دادەمەزرێنێ و بەربەرەكانيی

دوژمن بکات».

ئەگەرچی تا بە ئەمڕۆ بەوردی مێژووی عیلام نەزانراوە و نەنووسراوە بەڵام لەوەدا گومان نییە کە ساڵی ٢٢٨٦پ. ز وڵاتی کلدەی وەچنگ هێناوە و داگیری کردووە. جا ئەو ئاسەوارەی کە لە داراشار دایە هەمان شاری ماداکتوی بەناوبانگە کە لە پێش ٤٢ سەدەدا بۆ خۆی شارێکی ڕازاوە و بەناوبانگ بووە. دەسەڵاتی عیلام لە تەواوی دەورە کۆنەکانی مێژوودا یەکێك بووە لەو دەسەڵاتانەی پێوەستە لە شەڕوشۆڕ و ململان و ئاشتی و بیگرەوبەردەدا بووە لەگەڵ دەسەڵاتە بە هێزەکانی ئەو دەمەدا وەك سومەر، کلدە، ئاشوور.

وەك وتمان بیرورا زۆرە لەبارەی چۆنیەتیی پەلاماری سوپای ئیسلام بۆ ناوچەی سیمرە. دانەری «مؤلف البلدان» لە بەرگی چوارەمدا دەڵێ:

«سوپای ئیسلام بە فەرماندەی ئەبومووسا دوای تێشکانی سوپای ساسانی لە ناوچەی نەهاوەندا بەرەو دینەوەر و ماسبذدان چوون، سیمرەشیان بەبێ شەڕ و بەرانبەرکێ وەدەست هێنا. بەڵام زانای گەورەی کورد ڕەشید یاسەمی[١] لە کتاوی کورد و پێوەندە ڕەگەزایەتییەکانیدا دەڵێ: «فەرماندەی سوپای ئیسلام (قەیسی بنی ئەبوسەلمە) دوای شەڕێکی خوێناوی لەگەڵ خەڵکی ماسبزان و سیمرەدا ئەو دوو ناوچەیەی داگیر کرد».

یاقووت لە (معجم البلدان) دا ل٢٤٣ نووسیویەتی: «شاری سیمرە کەوتووەتە نێوان خوزستان و مهرجان قذقەوە، لەو شارەدا دارخورما و دارگوێز و زەیتوون دەبینرێ. لە نێوان ئەو ناوچەیە و ناوچەی (تەرهان)دا پردێکی گەلێك گەورە و سەرسام ئاوەر وەدی دەکرێ کە گەورەیی و درێژی و پانییەکەی دوو بەرابەری پردەکەی شاری خانەقینە» ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە پردەکەی سەر ڕووباری ئەلوەندی ناو شاری خانەقین لەو کاتەدا هەبووە و زەمانێکیشی بەسەردا ڕۆیشتووە.

ئەستەخری نووسیویەتی[٢]: «سیمرە و شیروان دوو شارۆکەی بچووکن،

---

(١) رشید یاسمی: کورد و پێوستیگی نژادی او ل١٧٦.

(٢) مسالك الممالك ل٢٠٠ .

خانووەکانیان لە بەرد و گەچ دروست کراون، لەو شارەدا هەموو جۆرە میوەیەك دەبینریّ وەك لیمۆ، گویّز، زۆربەی میوەی گەرمیان و کویّستان. ئەبوتەمام ئیبراهیم ئیبن ئەحمەد ئیبن هەمەدانی خەڵکی شاری بروجوردە لە بنەچەکدا بۆ خۆی خەڵکی سیمرەیە ئیّستاش سەرۆکی شاری بروجوردە».

یەعقووبی دەڵیّ[١]: «شاری سیمرە بەگەورەترین و گرینگترین شاری ناوچەی مهرجان قدق حیساو دەکریّ و پڕ لە ڕووبار و چاوگەی جۆراوجۆرە، خەڵکی ئەو شارە کورد و عەجەم و فارسن و بە فارسی دەدویّن».

مەسعوود ئیبن موهەلهەل[٢] دەڵیّ: «لە نەرزەوە بەرەو ڕاست ڕوو بە ماسبدان مهرجان قدق دەڕۆن شاری زۆر دیّتە ڕیّ وەك شاری ئەریوجان کە شاریّکی جوان و ڕازاوەیە و لە دامیّنی چیای سەر سەوز و پڕ لە دار و درەختە و چەندان کانی گەورە و کانیی جۆراوجۆری تیّدا وەدی دەکریّ، مەهدی خەلیفەی عەباسی لەو شارەدا مردووە و نیّژراوە».

قەڵایەکی کۆن و دژوار لە سیمرە دایە ناسراوە بەقەڵای سەردەمی ساسانییەوە بەهاوینەهەواری هومزان دەناسریّت، ئەگەرچی لە هیّرشی سوپای ئیسلامدا ویّران کراوە و بومەلەرزەش ئەو بەشەکەشی بەیەکجاری ویّران کردووە یەشتا هەروەك شار ماوەتەوە.

مەسعوودی لەم ڕووەوە نووسیویەتی[٣]: «لە ساڵی ٣٣٤ی کۆچیدا بلەرزە شاری سیمرەی ویّران کردووە».

دانەری (أحسن التقاسیم ل٣٣٨) دەڵیّ: «ولاتیّکی ئاباد و پڕ خیّر و بەرەکەتە، لە ساڵی ٢٥٨دا بلەرزەیەکی ڕووخیّنەر ئەو شارەی ویّران کردووە».

ئیبن ئەلئەسیر و حەمزەی ئەسفەهانی هەردووکیان پیّیان وایە کە بلەرزەکە ساڵی ٢٥٨ك ڕووی داوە.

---

(١) تاریخ جغرافیای خوزستان. بخش صیمره.

(٢) سفرنامە ابو دلف ل٦٠ .

(٣) التنبیە والاشراف ل٣٤٣ .

دانەری (الكامل في التأريخ) لەبارەی ئەو زەلزەلەیەن بلەرزە دەڵێ: دەنگێکی یەکجار گەورە بیسترا، بەدوایدا دەنگێکی گەورەتر.. وە شار بەیەکجاری وێران بوو، زۆرتر لە ٢٠ هەزار کەس کوژران.

لەوە دەچێ دوای ئەو بلەرزە وێرانکەرە ئەو شارە بەوێرانی ماوەتەوە.. تا سەدەی پێنجەم و شەشەم کە بەسەر کەلاوەکانییەوە شارێکی گچکەیان دووبارە دروست کردووەتەوە وە هەر لەو نزیکەدا کەل و دەربەندێکی گرینگ و دیدەنی دەبینرێت ناسراوە بە دەربەندی (عیلام چوبینە).

لە سەردەمی ئاقا محەمەد خانی قاجار سیمرە و پشتکوه لەژێر فەرمانی والیی لوڕستاندا بەڕێوە دەبرا، تا سەردەمی ڕەزا شای پەهلەوی بنەماڵەی حوسێن خان سیلوەرزی و نەوەکانی لەو ناوچەدا خاوەن دەسەڵات بوونە و سەرئەنجام لەلایەن سوپای ڕەزا شاوە داگیر کرا.

دانیشتوانی سیمرە لە خێڵی میرەکانن کە بە نەوەی شاهوێردی خان دەژمێردرێن. ئەو شاهوێردی خانە کە لەلایەن شا عەباسەوە خۆی و بنەماڵەکەی جگە لە دوو کوڕی هەر هەمووان سەر بڕاون.

لوڕی گەرمیان

ئەم ناوچەیە بەخوارترین ناوچەکانی لوڕستان دەژمێردرێ کەوتووەتە نێوان ڕووباری سزار و سیمرە و چیاکانی «چاهـ والی» ئاو و هەوای گەرم و تۆزاوییە. چیاکانی: گردکانە، بهشت کوهـ، چاوانی، باریك ئاب، کوهـ کل، کوهـ دز، تەنگ وان، کوهـ لەك.. زۆربەشیان ڕووتەڵ و بێ دار و درەختن.

ڕووبارەکانی ئەمانەن: ڕووباری سزار دز، دەمدەم مازو، قلآشیخ، بلارود.

دانیشتوانی ئەم ناوچەیە زۆربەیان لە تیرەکانی: قلاوەند، میر عالی خان، میرزاوەند، چەندان یعقوبوەند و خەدەمەن.

چەندان گەورە دێ لەم ناوچەیەدا هەیە وەك:

١- چلت ٢- سرخەکان ٣- قیلاب پائین ٤- ئەشکەنان ٥- پاریاب ٦- مطلب ٧- مەنگرە ٨- دورەق ٩- شێخ ١٠- چنار ١١- میرزاوەند ١٢- مەحموود عەلی ١٣- چل ١٤-جوروەند.

لەم ناوچەدا برێك مەزار و ئیمامزادەی تێدایە بەناوی شاهزادە ئەحمەد، تالب عەلی، حاجی باریك، ئیمامزادە مەحموود عەلی، ئیمامزادە شێخ. هەر یەکە لەمانەش بۆ خۆیان پەیرەوانێکی لە دەور کۆبووەتەوە کە لە دەریای نەخوێندەواری و بیروڕای پڕوپووچدا خنکاون.

چگنی:

ئەم ناوچەیە کەوتووەتە نێوان چیای (سپی کوهـ)و چیاکانی چل ڕاز، تەنگ تونبلە، بەرزترین چیاکانی چیای سپی کوهـ، یافتە، سیا کوهـ، پڕ ئافتاب، پیل وەراز.

بەرزترینیان سپی کوهـ کە درێژییەکەی ٨٠ کیلۆمەترە و لە پایاندا ناوی دەگۆڕێت بە (هەرو) کە ئەویش بۆ خۆی بەچیایەکی سەخت و دژوار و ڕووتەڵ ناسراوە.

سێ ڕووباری گەورە بەم ناوچەدا تێ دەپەڕن، ڕووباری خوڕەم ئاباد، ڕووباری تەشکەن و ڕووباری کشکان.

ئەم ناوچەیە بەهەوارگەی تیرەی تولابی، چکنی، وە ساداتی (حیاة الغیب) ناسراوە. چیاکانی ناوچەی چکنی پڕ لە دار و میوەی جۆراوجۆرە، خەڵکی ئەم ناوچەیە بەزیرەك و وردەکاری ناوباویان دەرکردووە، چەندان گەورە دێ لەم ناوچە دایە بەناوی: سەراب دەورە، دەورە، دولبەر، دلبەر، رك رك، ناوەکوش، سەراب ناوکوش، بابا عەباس، چنگائی، جلدان، سماق، کالیاب، حەوت چەشمە.

پاپی:

پاپی کەوتووەتە ڕۆژهەڵاتی لوڕستانەوە لە نێوان ناوچەی لوڕی گەرمیانی و ناوچەی وەیسیاندایە، لەبەرئەوەی مەزاری شازادە ئەحمەد کە یەکێکە لە ئیمامزادەکان و خەڵکی ئەم ناوچەیە بە مورید و خزمەتکاری ئیمام و مەزارەکان لە کۆنەوە ناسراون.

ناوچەیەکی کەژاوییە چیاکانی دار و درەختی زۆر تێدایە بەتایبەت لە چیاکانی تاف، کۆهـ کەلا، کرناس، نوژیان، تیل و مرودا. جانەوەری جۆراوجۆری تێدایە هەتاوەکو پڵنگیش لە چیاکاندا وەدی دەکرێ.

لە زستاندا بەفری زۆری لێ دەبارێ، ڕووباری گەورە و بچووك لەم ناوچەدا زۆرە وەك ڕووباری: ١- کشوەر ٢- دز ٣- کرناس ٤- دەمدەم ٥- سزار کە بە سنووری نێوان لوڕ و بەختیاری دەژمێردرێ ٦- گریتی بچووك ٧- کاکە شەرەف ٨- چنارگل. جگە لە ڕووباری کاکە شەرەف و چنار تەواوی ئەو ڕووبارانە دەرژێنە ڕووباری سزارەوە.

ئەم ناوچەیەش بەسەر دە پارچەدا دابەش بووە:

١- چناکل ٢- کاکە شەرەف ٣- ترس لیریائی ٤- سرکانە ٥- شعباد ٦- کشوەر ٧- لوین ٨- بن ڕیز

ئاسەوارێکی بەناوبانگی تێدایە بەناوی (قلای تەنگ) کە لە شەڕی نێوان

عزەدین گەرشاسف و حوسامەدین خەلیل دا پەناگای حوسامەدین بووە[1].

لە سەرەتای دەم و دەورانی ئەتابەکەکانی لوڕدا ئەم ناوچەیەیان بە گرینگ هاتووەتە چاو و هەتاکو لە کتاوە مێژووییەکانیشدا باسی ناوچەی (پاپی) زۆر هاتووە وەك کتاوی گزیدە، شەرەفنامەی بدلیسی و (منتخب التواریخ).

ناوچەی (گریت) یەکێکە لە ناوچە مێژووییەکانی لوڕستان کاتێك سوپای هۆلاکۆ بەرەو شاری بەغدا سەراژێر بوویەوە بەشێکی زۆری ئەم سوپایە لەم ناوچەیەوە تێپەڕ بوون. لەم ناوچەیەدا چەندان گەورە دێ دەبینرێ وەك: گریت، وارك، هەنام، کازە، سپید دەشت، لیریائی، نای ئەنگیز، چل ڕێز، کشوەر، برد کراوەرك، للڕی، سرکانە، نۆش ئاباد.

لوڕستان دوای ئیسلام

لە مێژەوە لوڕستان بە دوو بەش ناوبراوە هەتاوەکو جوگرافیازانانی عەرەبیش کردوویانە بە دوو بەشەوە: سەر و خوار. سەرەوەی بە (ماسبذان)[2] و خوارەوەی بە (مهرگان) ناوبراوە وە بە درێژایی چەندان سەد ساڵ ئەم دوو ناوچەیە لەژێر فەرمانی ڕاستەوخۆی عەرەبدا بووە.

ساڵی شازدەی کۆچەری، دوای شەڕی جەلەولا ناوچەی حەلوانیش کەوتە ژێر دەسەڵاتی سوپای ئیسلامەوە، بەدوای ئەویشدا ناوچەی ماسبذان. لەو دەمەدا هورمزان ناوێك لەلایەن دەرباری ساسانییەوە فەرمانڕەوای لوڕستان بووە و دوای تێکشکانی لە شەڕدا دەستگیر دەکرێ و بە قۆڵ بەستراوی دەنێردرێتە مەدینە.

مینورسکی نووسیویەتی[3]: «لە ناوچەی مهرگان قذق دا هورمزان پەنا دەباتە بەر کەژێکی سەخت و دژوار کە لە ناوچەی سیمرەدا بووە».

نووسەری (مرآة البلدان)[4]

(١) منتخب التواریخ – معینی، ل٦٨ .

(٢) کتاوە جۆراوجۆرەکانی مەسعودی، طبری، یاقوت، یعقوبی.

(٣) گەشتەکەی سعر ابن مهلهل.

(٤) مرآة البلدان، بەرگی (٤).

دەڵێت: «دوای گەڕانەوەی (أبوموسي الأشعري) لە شەڕی نەهاوەند بە خۆی و سوپاکەیەوە هێرش دەباتە سەر دینەوەر و بە ئاسانی ئەو ناوچەیەش بە دەست دێنێ، ئەوجا ڕوو دەکاتە ماسبذان وە بەبێ شەڕ و خوێنڕێژی مەرجەکانی بە دانیشتوانی ناوچە دەسەلمێنێ».

ڕەشید یاسمی لە کتاوی (کورد و پیوستگی نژادی أو)دا لاپەڕە ۱۷٦ دەڵێ: (قیس أبن أبوسلمی) فەرماندەی سوپای ئیسلام بووە کاتێك هێرش دەبەنە سەر ماسبذان و مهرگان قدق و شەڕێکی خوێنین لە نێوان خەڵکی ناوچە و لەشکری ئیسلامدا ڕوو دەدا.

کاتێك ئوستان و ناوچەکانی ئیران دابەش کرایە سەر سیستەمی ئیداری ئیسلامییەوە هەرێمی لوڕستان خرایە سەر (کووفە) و هەرچی دارایی و خەراج و کاروباری لوڕستان هەیە هەر هەموو لە ڕێی فەرمانداری کووفەوە دەنێردرا بۆ مەدینە (دار الخلافە) و ئەو سیستەمە نزیکەی ۳۰۰ ساڵ درێژەی کێشا. تەنیا گۆڕانێك لەو سێ سەدەیەدا کرابێ وڵاتی لوڕستانیان کردووەتە دوو بەشەوە: بەشی بەختیاری یان نێو ناوی (لوڕی گەورە) و خودی لوڕستانیان بە لوڕی بچووك نێو بردووە. لە شەرەفنامەی ئەمیر بدلیسیدا (ل ٢٤) نووسراوە: «لوڕستان بە دەست دوو براوە بووە بە ناوی (بدر و منصور). بەدر لوڕی گەورەی بەڕێوە بردووە، مەنسووریش لوڕستان کە بە لوڕی بچووك ناوبراوە.

لە نیوەی دووەمی سەدەی چوارەمی کۆچیدا (حسنویە)ی کورد دەست دەکێشێ بەسەر سەرەوەی لوڕستاندا و بەشێکی تری خوارەوەی، تا ساڵی ٥٠٦ کۆچی فەرمانڕەوای بنەماڵەی (حسنویە) درێژە دەکێشێ.

دوای مردنی (حسنویە) نەوەکانی دەسەڵاتەکەیان دابەش و بڵاوە پێ کرد.

(عضد الدولة) وڵاتەکەیانی داگیر کرد و دیسانەوە دایەوە دەستی (أبوبدر بن حسنویە).. بەدر لە سەردەمی (فخر الدولە)دا دەسەڵاتێکی بەربڵاوی هەبووە، کتاوی (مجمل التواریخ) ل۳۹۸ دەڵێ: «فخر الدولە کچی بەدر مارە دەکا لە کوڕەکەی و بەو شێوە پەیمان تازە دەکەنەوە. لەو کاتەدا دەسەڵاتی بەدر دەگاتە هەمەدان».

لە هەرا و بیگرەوبەردەی نێوان (مجد الدولە) و (سیدە خاتون) پەنا دەباتە بەدر.. بەدریش سوپا و سانێکی زۆری بۆ ئامادە دەکا و لەگەڵ (مجد الدولە) دا بە شەڕ دێ و (مجد الدولە) ڕاو دەنرێ.

لەم کاتەدا کوڕەکەی بەدر لە فەرمانی باوکی یاخی دەبێ و کاتێك باوکی لە شەڕی (مجد الدولە) دەگەڕێتەوە قۆڵی دەبەستێ و دەیخاتە بەندیخانەوە، دوای ماوەیەك داوا لە هیلالی کوڕی دەکا کە لە بەندیخانە ئازادی بکات و لە لوڕستان دووری خاتەوە و بەبێ ترس فەرمانڕەوایی خۆی بکات.

هیلال پێشنیازەکەی باوکی ئەنجام دەدا.. زۆر ناخایەنێت زۆربەی زۆری تیرە و عەشایەرەکان دیسانەوە لە دەوری بەدر گلێر دەبنەوە و لەلایەن (شمس الدولە)ی دەیلەمیشەوە یارمەتی دەدرێ و بە لەشکرێکی گەورە و گرانەوە پەلاماری هیلالی کوڕی دەدا و لە شەڕدا هیلال دەکوژرێ، دیسان دەسەڵات وەدەست دێنێتەوە. زۆر تێ ناپەڕێ کوڕەکەی هیلال لە باپیری یاخی دەبێ و یاخیبوونەکەی درێژە ناکێشێ و دەستگیر دەکرێ. بەدر دوای ٣٦ ساڵ فەرمانڕەوایی لە ساڵی ٤٠٤ کۆچیدا دەمرێت و بە دوای ئەودا تاهیری کوڕی هیلال دێتە سەر کار و تەنیا یەك ساڵ فەرمانی ڕاندووە و مردووە. بەدوایدا بەدری کوڕی هاتووەتە سەر کار و لە سەردەمی ئەودا دەسەڵاتی حەسنەوەیهەکان لە لایەن دەسەڵاتی (ئال بوەیهەوە) لەناو دەچێت. بەڵام یەکێك لە کوڕەکانی بەدر بەناوی (بەرسەق) گۆشەیەکی بۆ دەمێنێتەوە و فەرمانی تێدا دەڕانێت و بە (بەنی عەیار) ناو دەبرێ و لە سەردەمی دەسەڵاتی (حسنویە)کاندا خەراجیان لە ڕێگەی ئەوانەی دەنارده دەرباری (ئالی بوەیه) و دوای (ئال بوەیه) بوونە باجدەری سەلجووقییەکان ئەمەش ناوی فەرمانڕەواکانیانە:

١– ئەبوفەتح محەمەد کوڕی عەیار ٢٠ ساڵ فەرمانی ڕاندووە.

٢– ئەبولشەوك کوڕی محەمەدی عەیار ١٦ ساڵ فەرمانی ڕاندووە.

٣– مهلهل کوڕی محەمەد عەیار ٧ ساڵ فەرمانی ڕاندووە.

٤– سرخاب کوڕی محەمەدی عەیار ٢ ساڵ فەرمانڕەوایی کردووە.

٥- سرخاب کوڕی بەدر ٥٦ساڵ فەرمانڕەوایی کردووە.

سەرەنجام بە هۆی دەسەڵاتی ئەتابەکەکانی لوڕەوە دەسەڵاتەکەی لەناو چووە.

هەرچی بنەماڵەی بەرسەقی کوڕی بەدری حەسنوەیە لە ناوچەکانی ئەلیشتەر و نەهاوەند و هەمەداندا دەسەڵاتی هەبووە. پەیوەستە لە ژێر فەرمانی سەلجوقییەکاندا جووڵاوەتەوە سەرەنجام لەلایەن (شجاع الدین خورشید)ەوە دەسەڵاتەکەیان کۆتایی پێ دێنرێت.

ئاسەوارەکانی سەردەمی ئیسلام

١- قەڵای (فلك الافلاك):

لەناو شاری خوڕەم ئابادایە، بەسەر گردێکەوەیە کانیاوێك ئاو لە ژێرییەوە دێتە دەرێ، بە وردی یەشتا نەزانراوە کێ ئەو قەڵایەی دروست کردووە، بەڵام لە کۆندا بە قەڵای شاپور خواست ناسراو شار و قەڵایەکە بەناوبانگ بووە. یاقووت دەڵێ: (شاپور خواست شار و قەڵایەکە لەنێو چیاکانی لوڕستاندا).

نووسەری (مجمل التواریخ) نووسیویەتی: «هی سەردەمی بەدری کوڕی حەسنەوەیهییە» بەڵام ئەوەی ڕاستەقینەیە ئەو قەڵایە گەلێك لە سەردەمی بەدر کۆنترە و شاری شاپور خواست و قەڵا بەناوبانگەکەی هەمان (فلك الافلاك)ە.

٢- تاتە بەردێکی نووسراو:

بەسەر ڕێی خوڕەم ئاباد و خوزستانەوەیە، هی سەدەی شەشەمی کۆچەرییە.

٣- منارە:

لە نزیکەی شاری شاپور خواستەوە منارەیەکی لە کەرپووچ دروستکراوە وەدی دەکرێ زۆرتر وەك دیدەبانی سوودی لێ وەرگیراوە بۆ نیشانەی کاروان و زەوار لە شەو و ڕۆژدا. بەرزییەکەی ٢٠و٢٦ مەترە، تەنگەکەی ٥٠و٥ مەترە.

٤- فلك الدین:

مەزارێکە لە نزیکەی شاری خوڕەم ئابادەوە، لەوە دەچێ هی یەکێك لە ئەتابەکەکانی لوڕ بێ بە ناوی (فلك الدین حسن بن بدرالدین مسعود).

٥- مەزاری خدر:

کەوتووەتە نێو گۆڕستانی شاری خوڕەم ئابادەوە. پێم وایە ئەم مەزارەش هی

جەمالەدین خدرە کە یەکێك بووە لە ئەتابەکەکانی لوڕ.

٦- **شاری خوڕەم ئاباد**: ئەوە بوو پێشتر باسمان کرد.

٧- **مزگەوتی خوڕەم ئاباد**:

بە فەرمانی شازادە (شا پەروەری کچی ئاغور بەگ) ساڵی ٩٢٠ك دروست کراوە و لە سەردەمی شاهـ سوڵتان حوسێنی سەفەویدا دووبارە ساز کراوەتەوە.

٨- **زاهد شیر**:

مەزارێکە نزیکی شاری خوڕەم ئاباد بەسەر ڕێگەی شاری بوروجوردەوە وەك (هەرەم) وایە.

٩- **شاهزادە عەبدوڵا**:

لە دامێنی چیاکە دایە بە سەر ڕێگەی کۆهدەشتەوە کە لە شاری خوڕەم ئابادەوە وەدەردێت، خەڵکەکە پێیان وایە کە یەکێکە لە کوڕانی حەزرەتی موسای کازم.

١٠- **بەردەنووسانی سەردەمی سەفەوی** :

لە مزگەوتی خوڕەم ئابادا سێ تەختە بەردی نووسراو وەدی دەکرێ کە یەکێك لەوانە لەبارەی ئازادیی مرۆڤە بە پانی و درێژی ٤٨×٨٠ سم.

١١- **تاتە بەردی عبرانی**:

تا سەردەمێك لەمەوبەر یەکێك لە گەڕەکەکانی شاری خوڕەم ئاباد بە گەڕەکی جوولەکەکان ناو دەبرا، جگە لە ٦،٥ خێزانی جوو هەر هەموویان کۆچیان کردووە، لەو گەڕەکەدا کڵێسایەکی تێدایە، تەختە بەردێکی ڕەشی نووسراو بەسەر یەکێك لە دیوارەکانییەوە چەسپاوە بە ئەندازەی ٢٤×٢٢سم. دوازدە دێری بە زمانی جوولەکانە لەسەر نووسراوە.

١٢- تاتە بەردی نووسراوی سەردەمی سەفەوی (١١٠٧)ك:

لەو تەختە بەردە نووسراوەدا چەندین شتی یاساغ کردووە وەك: قومارکردن، خواردنەوە، ورچ فرۆشتن، کۆتربازی، ڕاوە گورگ، شەڕەگا و شەڕە بەران.

١٣- مەزاری بابا تاهیر:

ئەم مەزارە کەوتووەتە خوارەوەی خوڕەم ئابادەوە لە ڕۆژاوای قەڵای (فلك الافلاك)ەوەیە (وێنەی ژمارە ٤٧) خەڵکی لوڕستان پێیان وایە کە ئەمە مەزاری شاعیری کوردی نەمر بابە تاهیری عوریانە.

١٤- دوو برا:

گوومەتێکی لە کەرپووچ دروستکراوە لە نزیك شاری خوڕەم ئابادەوەیە دەڵێن مەزاری یەکێك لە نەوەکانی (موسی کاظم)ە.

١٥- پردی خوڕەم ئاباد:

لە نێو شاری خوڕەم ئاباد دایە، لە کەرپووچ و گەچ دروست کراوە.

١٦- مەزاری زەیدی کوڕی عەلی:

ئەم مەزارەش لە نێو شاری خوڕەم ئاباد دایە، دەرگەیەکی گەلێك نایاب و پڕ لە وردەکاری لە مەزارەکە دایە دیارە ساڵی ١٣٠٧ك بە فەرمانی (بدر بن حسنویە) دروست کراوە.

١٧- مەزاری محەمەد جەلالە:

کەوتووەتە دەربەندی بابا عەباسەوە.

١٨- مەزاری میر سەید عەلی.

١٩- حەوزەکەی مووسا:

لە چیای (مدبە) دایە.

٢٠- پردی کشکان:

لەسەر ڕووباری کشکانەوەیە بە درێژیی ٣٠٠م و ١١پایەیە، لە نزیکی ئەم پردەوە ئاسەواری پردێکی دی دەبینرێ، بێگومان هی سەردەمی ساسانییە.

٢١- پیر شمس الدین:

کەوتووەتە باکوری شاری ئەشکەنەوە لە دامێنی چیای «سپی کێو» دایە گوایە لە نەتەوەی (موسی الکاظم)ە.

٢٢- باوە دانیال:

کەوتووەتە دەربەندێکەوە نزیکی چگنی کە بە دەربەندی مووسا ناسراوە.

٢٣- گردی باوەخانی و تەختە چرا:

لە نزیکی دەربەندی مووساوەیە.

٢٤- مەزاری (حیاة الغیب):

لە دێی (قالبی) دایە بەسەر تەپۆلکەیەکەوەیە لە کەرپووچ دروست کراوە. جارێك بە فەرمانی مەحموود میرزای قاجاری دووبارە سازی کراوە.. ئەم (حیاة الغیب)ە ناوی (أبو القاسم محمد أبن أحمد أبن رضی الدین)ە کە لە نەتەوەی ئیمام موسایە.

٢٥- گومبەتی ئەلیاس:

٢٦- تەختە بەردی سراو جنگانی:

کانییەکی گەورەیە یەك دوو ئاشگێڕ ئاوی تێدایە ساڵی **١١٣١**ك کاتێك (عەلی مەردان خانی کوڕی حوسێن خان) لە زیارەت دەگەڕێتەوە، لە کانیاوی (سەراو نیلوفەڕی) کرماشانەوە نیلوفەڕ دێنێ و لەو کانیاوەدا داینا و بەو بۆنەوە ئەو تەختە بەردەش دەنووسێ.

٢٧- گومەتی عالی گیژو:

لە ناوچەی ڕومیشکانە ڕەنگە لە سەدەی هەشتەمی کۆچیدا دروست کرابێ.

٢٨- سهل الدین:

کەوتووەتە دامێنی چیای (ملە)وە لە نزیکی ئەم گومەتەوە چەندین درەختی کۆنە ساڵ وەدی دەکرێ خەڵکی ناوچەکە جارەوبار سوێندیان پێ دەخۆن.

٢٩- باوە حوی:

مەزارێکە لە ڕۆژهەڵاتی ڕومیشکان دایە.

٣٠- قەڵای چنگری:

ئەم قەڵایە لە شاری کۆهدەشتەوە دە کیلۆمەتر دەبێ.

٣١- پەنجە عەلی:

کە نزیکی ئاوایی چوا قەڵایە، بەردێکی گەورەیە وێنەی لەسەر هەڵکەنراوە.

٣٢- گوومەتی شاە محەمەد:

ساڵی ١٣٢٢ك لە سەردەمی مزەفەرەدین شای قاجاردا گوومەتەکەی کراوە.

٣٣-گوومەتی أبوالوفا:

کەوتووەتە دامێنی چیای (بەرە کاظم). ئەم (أبوالوفا)یە یەکێکە لە پیرەکانی ئەهلی حەق، یەکێکە لەو حەوت خەلیفانەی سوڵتان ئیسحاق کە ڕابەر و پێشەوای ئاینی ئەهلی حەق بووە. حەوت خەلیفەکەی سوڵتان ئیسحاق ئەمانەی خوارەوەن:

١- سید محەمەد ٢- سید أبوالوفا ٣- حاجی بابو عیسی ٤- میرسرە ٥- سەید مستەفا ٦- شێخ شهاب الدین ٧- شێخ حبیب شە.

نەتەوەی ئەم حەوت کەسە بەلای پەیڕەوانی ئەهلی حەقەوە بە بنەماڵەی

حەقیقەت دەناسرێن.

٢٤- بلورین:

ناوی ناوچەیەکە لە ناوچەکانی لوڕستان و مەزارێك بە سەر لووتکەی یەکێك لە چیاکانی ئەم ناوچەوەیە بەهەمان ناو.

٣٥- داودە ڕەش:

یازدە کیلۆمەتر لە کۆهدەشتەوە دوور دەبێ، گوومەتێکی چوار گۆشەیە، هەر گۆشەیەکی حەوت مەترە. ئەم مەزارەش یەکێکە لە مەزارەکانی ئەهلی حەق برێك پێیان وایە کە مەزاری یەکێکە لە بنەماڵەی شوجاعەدین خورشید دامەزرێنەری دەسەڵاتی (لوڕی بچووك)ە.

٣٦- مەزارگای جابر:

ناوچەیەکە بە (بەردە) ناو دەبرێت، وا باوە کە ئەو گۆڕە هی (جابر بن عبدالله الانصاری) بێ، بەڵام ئەوەی ئاشکرایە جابری ناوبراو لە شاری مەدینە مردووە، هەندێکی تر پێیان وایە ئەو مەزارە هی کیمیازانی بە ناوبانگ (جابر بن حیان) بێ، ئەمەش لە ڕاستەقینەوە دوورە.

٣٧- پردی گامیشان:

ئەو جێگەیە کە ڕووباری گامیشان و ڕووباری سیمرە تێکەڵ دەبن، ئەگەرچی نیشانەی پردی کۆنتری سەردەمی پێش ئیسلام هەر لەو نزیکە دایە بەڵام پردی گامیشان هی سەردەمی دوای ساسانییە، لەوە دەچێ یەکێك بێت لە کارەکانی (بدر بن حسنویە).

٣٨- مەزارگای مەهدی صاڵح:

گوومەتێکی هەرمێییە کە بە تەواوی لە هەرووژاندایە.

٣٩- مەزاری مەهدی:

سێیەمین خەلیفەی عەباسییە کە لە ساڵی **١٦٩ك دا** مردووە. یەعقووبی دەڵێ: (ومات المهدي بقرية يقال لها البرز من أرض ماسبذان). ئەلفەخری دەڵێ: (ومات المهدی بماسبذان). تەواوی مێژوونووسان دانیان بەوەدا ناوە کە ئەو گوومەتە بۆ خۆی مەزاری خەلیفەی سێیەمی عەباسییە.

بڕوانە: (منصور الدوانيقی، مجمل التواريخ، حبيب السير، تاريخ گزيده) و زۆری تر.

فەرمانڕەوایی ئەتابەکەکانی لوڕی بچووک

٥٧٠ - ١٠٠٦ك

شوجاعەدین خورشید:

لێهاتوویی و کارزانیی شوجاعەدین خورشید بەوردی سەرنجی حوسامەدین شوهلی ڕاکێشاوە. ئیتر ڕۆژ بەڕۆژ زیاتر لە خۆی نزیك دەکردەوە و ڕاوێژی لەگەڵ دەکرد، ئەم ڕاوێژ و نزیکبوونەوە بوو بەهۆی شاکامی و ڕق و کینەی (سرخاب عیار) کە ئەویش لەژێر فەرمانی حوسامەدین دابوو بەرە بەرە ناکۆکی و ململان کەوتە نێوانی شوجاع و سرخاب و چەندان جار سرخاب ویستوویەتی شوجاعەدین لە ناو ببات و نەیتوانیوە.

سەرئەنجام ژێر دەستانی سرخاب لە تاو زوڵم و زۆر و کوشت و بڕینیدا پەنا دێننە بەر حوسامەدین شوهلی کە دەردیان دەوا دەکات، ئەویش شوجاعەدین هەڵدەبژێرێ و تا چۆنیەتیی ناکۆکی و دووبەرەکیی نێوان سرخاب و ژێر دەستەکانی کۆتایی پێ بهێنێ. لە ڕووی کارزانی و زیرەکییەوە شوجاعەدین توانی زۆربەی زۆری خەڵکەکەی ژێر دەستەی سرخاب ئاڵۆزتر و ناڕازیتر بکا و لە گەڵیاندا سوێند و پەیمان ببەستێ و بیانکاتە لایەنگیری خۆی.

لەم هەلومەرجەدا حوسامەدین دەمرێ و شەڕوشۆڕیش لە نێوان شوجاعەدین و سرخاب دا دەست پێ دەکا و سەرەنجام سرخاب بۆی دەردەکەوێ هەموو کارێکی لە دەست دەڕوا، وا بە چاك دەزانێ لەگەڵ شوجاعەدین دا ڕێك بکەوێ و بە فەرمانڕەوایی ناوچەی تەرهان ڕازی بێت، بەدوای ئەم ڕەزایەتەدا شوجاعەدین کاروباری بۆ یەکلایی بووەوە و کەوتە چەسپاندنی توانا و دەسەڵاتی خۆی و بەربڵاویی ئیمارەتەکەی کە بەشێوەیەکی نیوە ئازاد و سەربەخۆ بەڕێوەی دەبرد.

شوجاعەدین نە پەروەردەی دەرباری عەباسی بوو و نە جیرەخوار و هەڵبژاردەی فەرمانداەرانی سوپای عەباسی، بگرە لوڕێکی بێ ناونیشان لە تیرەی (چنگروی)

لوڕ و لە هیچەوە بەهێز و بازووی خۆی بە بیر و تەگبیر و لێهاتوویی خۆی گەیشتبووە پلە و پایەی فەرمانڕەوایی بێگومان ئاوا کەسێکی لێهاتوو ئازا و دلێر دەبێتە چقڵی چاوی دەرباری عەباسی و بە دوای هەل و فورسەتدا دەگەڕێن بۆ لە ناوبردنی، تا برێك لە تیرەکانی تری (لوڕ) شکات و پەنا دەبەنە بەر دەرباری عەباسی و خەلیفەش ئەوە بە هەل دەزانێ و فەرمانی لابردنی دەدا.

شوجاعەدین وا بە چاك دەزانێ لە سەرەتاوە سەرشاخی دەرباری عەباسی نەبێ و لە گیروگرفتیانەوە دوور کەوێتەوە، یەکێك لە براکانی بە نوێنەری دەنێرێتە بەغدا بۆ دڵدانەوەی خەلیفە، بەڵام خەلیفە فەرمانی بەندکردنی دەدا و دەیخاتە بەندیخانەوە مەرجێك دادەنا کە دەبێ قەڵای مانگرە بسپێرێتە سوپای عەباسی. بەڵام نوورەدین برا بەندکراوەکەی شوجاعەدین لە بەندیخانەوە پەیام دەنێرێتە سەر (شجاع) کە گوێ نەداتە بەڵێن و هەڕەشەی خەلیفە و ئەو قەڵایەی پێ نەسپێرێ.

لەم کاتەدا نوورەدین لە بەندیخانەی خەلیفەدا دەمرێ و سوپای خەلیفەش دەگاتە لوڕستان و قەڵای مانگرە گەمارۆ دەدەن.. ئابڵووقەدانی قەڵا درێژە دەکێشێ و سوپای خەلیفە ڕاوەستاوییەکەیان بەبێ سوود دەزانن، (شجاع الدین)یش بەوردی ئاگەداری بێ تامووڵی و ئاشوفتەییان دەبێ و نامەیەك بۆ دەرباری خەلیفە دەنووسێ.. خەلیفەش بە مەرجێك لێی خۆش دەبێ کە قەڵای سیاهـ و شاری (طرازەك) بسپێرێتە یەکێك لە چاو ساقانی خەلیفە، بەو شێوە ناکۆکیی نێوان شوجاعەدین و خەلیفەی عەباسی کۆتایی پێ دێت و شوجاعەدین بۆ ماوەی ٣٠ساڵی ڕەبەق بە تواناوە فەرمانڕەوای لوڕستان بووە.

بەدرەدینی کوڕی (شجاع الدین) گەلێك ئازا و لێهاتوو بوو لەلایەن باوکییەوە بە وەلیعەهد هەڵبژێردرابوو، ئەو هەڵبژاردنە بوو بەهۆی شاکامیی سەیفەدین ڕوستەمی برازای، وردە وردە دڵی باوکی لێ ڕەش و کینەدار کرد کە گوایە دەیەوێت لەناوی ببا، فەرمانی کوشتنی کوڕەکەی دەدا بە دەستی سەیفەدینەوە و داوێکی بۆ نایەوە، بەدرەدینی بەبێ تاوان کوشت، سەرەنجام شوجاعەدین بێ تاوانیی

کوڕەکەی بۆ دەردەکەوێ، بەڵام کار لە کارێ ترازا بوو ئەویش تەمەنی لە سەد ساڵ زیاتر بوو، لە داخ و دەردا ساڵی ٦٢١ ك کۆچی دوایی کرد(١) بەپێی قسەی کتاوی عالم ئارای عەباسی شوجاعەدین دامەزرێنەری دەسەڵاتی ئەتابەکەکانی لوڕستان پیاوێکی کارامە و لێهاتوو و زیرەك بوو. نووسەری کتاوی گزیدە(٢) دەڵێ: خەڵکی لوڕستان بە ئەندازەیەك شوجاعەدینیان خۆش دەویست دوای مەرگی گۆڕەکەی بوو بە مەزار و زیارەتگای خەڵك.

سەیفەدین ڕۆستەم:

لە ساڵی ٦٢١ دوای مەرگی مامی بوو بە فەرمانڕەوای لوڕستان، بەشێوەیەکی پەسند و ڕێکوپێك وڵاتی بەڕێوە بردووە، ئاسایش و ئارامی بەخشیوەتە خەڵك و وڵات. لە سەردەمی ئەودا برێك چەتە و ڕێگر لە نێوان ڕێگەی لوڕستان و بەغدادا کاروانیان ڕووت دەکردەوە، خەلیفە نامەی بۆ دەنووسێ تا دەستگیریان بکات. ئەویش دەکەوێتە تەقەلاوە و زۆر ناخایەنێ هەر هەموویان قۆڵبەست دەکا و دەیانخاتە بەندیخانەوە. کەسوکاری گیراوەکان لە جوێیی هەر یەکە لەو گیراوانە ٦٠ ئێستر پێشنیاز دەکەن بەرانبەر بە ئازادییان. بەڵام پێشنیازەکەی قبووڵ نەکرد وتبووی «شتی وا ناکەم.. تا لە داهاتوودا بڵێن خۆ وەڵڵا ڕۆستەم دزفرۆشی دەکرد».

برایەکی هەبوو بە ناوی شەرەفەدین دەستی لەگەڵ دوژمنانی ڕۆستەم تێکەڵ کردبوو بۆ لەناوبردنی. ڕۆستەم لە حەمامدا دەبێ هێرشی دەبەنە سەر و بە پەلەقاژی خۆی ڕزگار دەکا و دوژمنانیش بە دوایەوە، یەکێك لە خزمەتکارەکانی پێوەندیی لەگەڵ دوژمنانیدا دەبەستێ و دەیانهێنێتە سەر ڕۆستەم و دەستگیری دەکەن دەیدەنە دەستی ئەمیر عەلی کوڕی بەدرەدین کە بە پیلانی ڕۆستەم کوژرابوو، ئەویش لە جێگەدا دەیکوژێ.

بە کوژرانی ئەتابەك ڕۆستەم وڵاتی لوڕستان فەرمانڕەوایەکی دادوەر و لێزانی لە دەست دا.

---

(١) منتخب التواريخ – معينى، ل٥٥ .

(٢) تاريخ گزيده، ل٥٤٨ .

شەرەفەدین:

دوای کوشتنی سەیفەدین ڕۆستەم ئەبوبەکری برازای شوجاعەدین بوو بە ئەتابەکی لوڕستان. زۆری نەکێشا دەرمانخوارد کرا و مرد. دەڵێن گوایە ژنەکەی بەدرەدین کە دوای کوشتنی مێردەکەی لەلایەن سەیفەدین ڕوستەمەوە عاشقی ڕۆستەم دەبێ و لە تۆڵەی کوشتنی ڕۆستەم هەڵدەستی شەرەفەدین دەرمانخوارد دەکا.

عزەدین گرشانی:

برای شەرەفەدینە هەر لە سەردەمی ئەودا کەوتە کوشت و تەفروتوناکردنی دەسەڵاتدارانی نێو بنەماڵەوە. ئەمیر عەلیی کوڕی بەدرەدینی کوشت و ژنەکەشی مارە کرد.

لە سەردەمی عزەدین دا حسام الدین خەلیل کەوتە تەقەلای وەدەستهێنانی هێز و دەسەڵاتەوە، سوپا و سانێکی لە دەور کۆبوونەوە. عزەدین کە نواڕی وا حوسامەدین هاتووەتە مەیدانی شەڕەوە لەشکرێکی زۆری گلێر کردەوە و بۆی چووە مەیدانەوە، میر و دەم چەرموانی لوڕ لە ناخدا خۆیان بەسەر سوپەردەی کوڕ و نەتەوەی شوجاعەدین دەزانی، کە دوو سوپا لە یەك نزیك بوونەوە زۆربەی لەشکری عزدین چوونە ناو سوپا و لەشکری (حسام الدین)ەوە. ئیتر عزدین ناچار بوو بۆی دەرچێ و پەنای بردە قەڵای گریت. قەڵا لەلایەن حوسامەدینەوە گەمارۆ درا. مەلەکە خاتوونی ژنی عزەدین لە قەڵا هاتە دەرەوە و داوای لێبووردن و بەخشینی مێردەکەی لە حوسامەدین کرد. جا حوسامەدین لە تاوانەکانی خۆش بوو و لەگەڵ خۆیدا گێڕایەوە بۆ شاری خوڕەم ئاباد.

حوسامەدین خەلیل:

لە سەرەتای کارەوە (عزالدین)ی کردە جێگری خۆی، کە بە تەواوی خۆی چەسپاند توانی دەست و دڵی چاوساقان و لێهاتووانی لوڕ وەدەست بهێنێ. فەرمانی کوشتنی عزەدینی دا و بە بەرچاوییەوە سەریان بڕی. عزەدین سێ کوڕی لێ بەجێ

ما بە ناوی: شوجاعەدین خورشید، سەیفەدین ڕوستەم و نوورەدین محەمەد. هەرسێ کوڕ لە دوای کوشتنی باوکیان خۆیان شاردەوە و خۆیان گەیاندە کوردستان(١) لای سلێمان شای خاڵۆیان. داوای یارمەتییان لێ کرد. ئەویش لەشکرێکی بۆ ڕازاندەوە و بەرەو لوڕستان وەڕێ کەوتن، دوای شەڕێکی خوێنین لەشکری کورد شکا و تەفروتونا کرا. بەڵام ئەم شەڕە بە سەرەتا دانرا و چەندان شەڕی تر لە نێوان حوسامەدین و سلێمان شادا ڕووی دا.. لە تەواوی ئەو شەڕانەدا سوپای لوڕ سەردەکەوت. سلێمان شاهـ گەیشتە ئەو باوەڕە کە تەنیا نابێتە هاولفی حسام الدین. جا بۆیە دەست بە دامێنی خەلیفە بوو. خەلیفەی عەباسی بۆ خۆی لە دەمێکەوە کینەی ئەتابەکەکانی لوڕی لە دڵدا بوو ئەمەی بە هەل زانی و دەستی یارمەتی بۆ سلێمان شاهـ درێژ کرد و سوپایەکی گەورە و ڕازاوی ناردە هانایەوە.

شەڕکەری کورد و عەرەب لەلایەکەوە و شەڕکەری تیرەکانی لوڕیش لەولاوە بەرانبەر یەك وەستان و وردە وردە شەڕ دەستی پێ کرد و ڕۆژ بەڕۆژ گەرمتر دەبوو، نیشانەی سەرکەوتنی حوسامەدین کەم و زۆر وەدەرکەوتووبوو، بەڵام لە ناکاو لەناو شەڕ و هێرشدا ئەسپەکەی دەگلێ و دەکەوێتە ژێر سمی ئەسپی هێرشبەران و دەکوژرێ. بە کوشتنی حوسامەدین سوپای لوڕ دەشکێت. سلێمان شاهـ گەلێك شیفتەی ئازایی و کارزانیی حوسامەدین دوژمنی بوو، پێوەستە دەیوت: ئەگەر بە زیندوویی دەستگیرم کردبا بێگومان نەمدەکوشت. جا لەم ڕووەوە ئەم شیعرەی نووسیوە:

بیچاره خلیل بدر حیران گشته
نجم هوس بهار در جان کشته
دیو هوسش ملك سلیمان میجست
شد در کف دیوان سلیمان خسته

واتە: خەلیلی بێ چارە و تەگبیر کەوتە هەوەس و کەڵکەڵەی موڵك و دەسەڵاتی سلێمانەوە، بەڵام سەرئەنجام لەنێو دەست و پەنجەی دلاوەرانی سلێماندا پلیشایەوە.

---

(١) ئوستانی کوردستان لە مێژەوە لە ئێرانا هەر بە کوردستان ناوبراوە.

بەدرەدین مەسعوود کوڕی حوسامەدین خەلیل ٦٤٠- ٦٥٨ ك

دوای کوشتنی حوسامەدین خەلیل، بەدرەدین کە نواڕی وڵاتی لوڕستان لەژێر ناڵی ئەسپی کورد و عەرەبدا دەناڵێنێ، لە لوڕستان وەدەرکەوت و خۆی گەیاندە سوپای مەغۆلی داگیرکەر کە سەروخوار بوونەوە لەگەڵ لەشکری مەغۆل بەرەو بەغدا وەڕێ کەوت. لەولاشەوە سلێمان شاه بۆ پاراستنی شاری بەغدا و دەرباری خەلیفە بەخۆی و هێزەکەیەوە ڕۆیشتە نێو سوپای خەلیفەوە. بۆ پاراستنی شاری بەغدا لە شەڕدا کوژرا.

بەدرەدین بەرەو کوردستان ملی نا و ژن و منداڵ و خێزانی سلێمان شای یەخسیر کرد و بە دیلی هەناردیانی بۆ لوڕستان. بەڵام معینی لە کتێبی (منتخب التواریخ) دا (ل ٥٨) دەڵێ: کاتێك لەشکری لوڕ پەلاماری کوردستانی دا سلێمان شاه زیندوو بووە و لە شەڕدا کوژراوە.

دوای کوشتنی خەلیفە و گرتنی شاری بەغدا لەلایەن هۆلاکۆوە لە جیاتی خۆش خزمەتیی بەدرەدین فەرمانی فەرمانڕەوایی سەرتاسەری لوڕستانی پێ دا.

بەدرەدین ئازا و زیرەك و لێهاتوو بوو، گەلێك هەوالی زانیاری و ئەدەب و شیعری لە کەللەدا بووە، ماوەی ٦١ساڵ لە لوڕستاندا ئەتابەکی کردووە، لە ساڵی ٦٥٨ ك مردووە. دوای مردنی کوڕەکانی سلێمان شاه لە تۆڵەی باوکیانا چەندین جار پەلاماری لوڕستانیان داوە و کوشت و کوشتاریان کردووە. سەرئەنجام ئەتابەکەکانی لوڕستان دەست بە دامێنی دەرباری مەغۆل دەبن و ئەباقا خانی مەغۆل یارمەتییان دەدات.

تاجەدین شاه (٦٥٨- ٦٧٧ ك):

دوای مردنی بەدرەدین مەسعوود، لە نێوان جەلالەدین بدر و ناسرەدین عمری کوڕەکانی و تاجەدین کە کوڕی حوسامەدین خەلیل بوو بیگرەوبەردە و مەرافە دەستی پێ کرد. هەردوو لا پەنایان بردە دەرباری مەغۆل، خانی مەغۆل فەرمانی ئەتابەکی دا بەدەستی تاجەدینەوە.

دوای ماوەیەك ناكۆكی كەوتە نێوان تاجەدین و شەحنەكانی مەغۆل، تاجەدین هێندە بە تەنگی چاوساقانی مەغۆلەوە نەبوو، ئەم بێ دەربەستییەوە بوو بەهۆی نارەزاییی خانی مەغول، سەرەنجام لەشكرێكی گەورەی نارده سەری كەوا تاجەدینیان دەستگیر كرد و كوشتیان.

تاجەدین ١٨ساڵ فەرمانڕەوایی كرد، هێندە حەزی لە شەڕ و هەرا و خوێن نەدەكرد تەوحی زۆرتر بە لای ئەدەب و شیعر و خەت نووسیندا بوو.

فەلەكەدین حەسەن وعزەدین حوسێن (٦٧٧- ٦٩٢ ك)

وەك لە پێشدا وتمان كوڕەكانی بەدرەدین هەوای فەرمانڕەواییيان لە سەردا بوو لەلایەن تاجەدینەوە كوژران، دوای كوشتنی تاجەدین فەرمانی ئەتابەكی بۆ دوو كوڕی تری بەدرەدین تۆمار كرا بە ناوی (فلك الدین حسن و عزالدین حسین) ئەم دوو برایە دوو بە دوو برایانە و بێ دەردەسەر و بیگرە و بەردە لوڕستانیان بەڕێوە دەبرد بەشێوەیەكی وا لە سەردەمی ئەواندا شوشتەر و نەهاوەندیش خرایە سەر لوڕستان.

بەپێچەوانەی ئەتابەكەكانی لوڕ كە لە هیچ كاتێك سوپای ئامادەیان نەبووە و پێوەستە لە كاتی شەڕدا لەشكریان گلێر دەكردەوە، ئەم دوو برایە هەموو كات ١٨هەزار سەربازی ئامادەی شەڕیان لەژێر فەرماندا بووە.

فەلەكەدین پیاوێكی لەخواترس و بەئیمان بووە، پێوەستە دەرباری پڕ بووە لە گاڵتەچی و قسەخۆش و نیكتەباز.

سەرئەنجام ناكۆكی كەوتە نێوان دوو براوە و لەشكریان لە یەك گلێر كردەوە و شەڕ دەستی پێ كرد. هەردووكیان لەو شەڕەدا كوژران دوای ١٦ساڵ فەرمانڕەوایی دووبەدوویی.

جەمالەدین خدر (٦٩٢- ٦٩٣ ك)

لە سەردەمی (گیخا تو)ی خانی مەغول لە نێوان بەدرەدین كوڕی فەلەكەدین و عزەدین حوسێن لەلایەكەوە لەگەڵ جەمالەدین خدر كە لە نەوەی شوجاعەدین

خورشیدی سەر زنجیرەی ئەتابەکەکانی لوڕستان بوو هەرا و بیگرەوبەردە پەیدا بوو سەرئەنجام جەمالەدین ڕشتەی کاری گرتە دەستەوە و بوو بە ئەتابەکی لوڕستان.

سەردەمی فەرمانڕەواییی جمالەدین پڕ بوو لە شەڕوشۆڕ و هەرا و خوێن. کەوا حوسامەدین عمر و شەمسەدین درنگی و (تهمتن)ی کوڕی بەدرەدین شوجاعەدین خورشید هەرسێ دەستیان تێکەڵاو کرد و دژی جەمالەدین ڕاوەستان. لە ساڵی ٦٩٣ ك بە یارمەتیی سوپای مەغۆلەوە توانییان لەناوی بەرن. مەزارەکەی تا بە ئەمڕۆ لە نزیکی شاری خوڕەم ئاباددایە بووەتە زیارەتگای خەڵك.

سەمسامەدین مەحموود (٦٩٣- ٦٩٥ ك)

دوای کوشتنی جەمالەدین (حسام الدین عمر) بوو بە ئەتابەکی لوڕستان، بەڵام سەمسامەدین مەحموودی لێ ڕاپەڕی، ڕاپەڕینەکەی بە لایەنگیریی زۆربەی زۆری تیرەکانی لوڕ بوو. حوسامەدین لایەنگرانی بێ ژمارەی سەمسامی دی پێشنیازی کرد لێی گەڕێ لە لوڕستان دەڕواتە دەرەوە.. بەو شێوە سەمسام بوو بە ئەتابەك.

حوسامەدین عمر دوای ماوەیەك لە بڕیارەکەی پەشیمان بوویەوە و کەوتە تەقەلای هێز گلێر کردنەوە.

سەمسام لە ئازاییدا بەناوبانگ بوو، کاتێك لە ئامادەبوونی لەشکری حوسامەدی ئاگەدار بوو بە هێزێکی کەمەوە پەلاماری بۆ برد و لە شەڕدا زیاتر لە ٥٤ لاوە بریندار کرا و بەو برینانەوە مرد. برای ژنەکەی سەمسام شکاتی زوڵم و زۆریی حوسامەدین بردە لای خانی مەغۆل، ئەویش فەرمانی کوشتنی دا و عزەدین محەمەدی بە ئەتابەکی هەڵبژارد.

عزەدین محەمەد (٦٥٩- ٧٠٦):

لە سەرەتای فەرمانڕەواییدا مێردمنداڵێکی جوان و شیرین ڕوخسار بوو. فەلەکەدین هەوا و هەوەسی فەرمانڕەوایی لوڕستانی لە سەردا بوو پەنای بردە دەرباری ئەلجایتو خانی مەغول. خان کە جوانی و ڕەزا شیرینی عزەدینی دی

بەلای خۆیەوە گلی دایەوە، دوای ماوەیەك فەرمانی بۆ دەرهێنا و گەڕایەوە لوڕستان و بوو بە ئەتابەك.

دوای مردنی عزەدین، ژنەکەی کرایە فەرمانڕەوا، لەبەرئەوەیش گەلێك پابەندی مەرجەکانی دین بوو تەواوی کاروباری دەوڵەت کەوتبووە دەست ئومەرا و دەسەڵاتدارانی تر.. سەرئەنجام براکەی کرایە ئەتابەك، (مەلەکە خاتوون) بە یەکجاری پەنای بردە نوێژ و ئاین و خواپەرستی. دەسەڵاتی خاتوونساڵی (٧٠٦-٧٢٠ ك) بەردەوام بوو.

شوجاعەدین مەحموود (٧٢٠- ٧٥٠ ك)

دوای مردنی باوکی کرایە فەرمانڕەوا. کاتی فەرمانڕەواییەکەی بەرانبەر بە سەردەمی سوڵتان (أبوسعيد)ی مەغۆل بوو. سوڵتانی مەغۆل ڕێزێکی تایبەتی لێ دەگرت. ئەویش لە زۆر لاوە لاسکایی دەرباری خانی دەکردەوە، وردە وردە زوڵم و زۆری دەست پێ کرد و ڕۆژ بەڕۆژ خەڵکی لێ دوور دەکەوتنەوە. فەرمانی کوشتنی چەند نۆکەرێکی خۆی دەرکرد، بەڵام پێش ئەوەی بیانکوژێ شەو لە جێگەدا دەیکوژن. هێندە زوڵم و زۆری کردبوو کەسێك نەکەوتە دوای تۆڵەیەوە.

مەلیك عزەدین کوڕی شوجاعەدین مەحموود (٧٥٠- ٨٠٤ ك)

کە کرایە ئەتابەکی لوڕستان لە تەمەنی دوازدە ساڵیدا بوو.. زیرەك و دانا و لێهاتوو بوو. بە بۆنەی کارزانی و زیرەکیی خواجە مەحمودی چاغرییەوە زۆر گیروگرفتی بۆ ئاسان کرا و توانی لە نێوان خۆی و ئەتابەکەکانی فارسدا پەیمانیکی دۆستانە پێك بهێنێ و ئەو دۆستییە بوو بەهۆی ئاسایش و ئاوەدانی. بەڵام زۆری نەخایاند گەردەلوولی لەشکری تەتاری تەیمور لەنگ لە ئاسۆدا وەدەرکەوت و گەیشتە خوڕەم ئاباد. مەلیکەدین بە ناچاری خوڕەم ئابادی بە جێ هێڵا و بۆی دەرچوو تەیموور لەشکرێکی بە دوادا هەنارد. هێرشی تەیمووری بوو بە هۆی وێرانکردنی شاری خوڕەم ئاباد و زۆر لە ناوچەکانی لوڕستان.

شەڕەفخانی بدلیسی دەڵێ: «قەڵای ڕومیان لەلایەن سوپای تەیموورەوە گەمارۆ

دەدرێ و عزەدین و کوڕەکەی تێدا دەستگیر دەکرێ». دوای دوورخستنەوەی عزەدین لە وڵاتی لوڕستان ئاشوفتەگی لە زۆر لاوە بەربڵاو دەبێ. لە دواییدا تەیموور فەرمانی گەڕانەوەی عزالدین دەدا.

شەحنەکانی تەتەر بۆ گلێرکردنەوەی خاوە و باج گەلێك ئازار و ئەزیەتی خەڵکیان دەدا هەروەها بەبێ ڕێزی لەگەڵ عزەدین دا دەجووڵانەوە.

سەیدی ئەحمەدی کوڕی عزەدین کە لە ئازاییدا ناوێکی هەبوو کەوتە کەڵکەڵەی لەناوبردنیان.. پیلانەکەی لای شەحنەکانی تەتار ئاشکرا بوو، بەناچاری بۆی دەرچوو.. دوای ڕاکردنی ئەو باوکی دەگرن و پێستی دەکەنن و دەینێرنە دەرباری تەیموور. سەیدی ئەحمەد شەڕێکی پارتیزانی لە چیاکانی لوڕستاندا دژ بە سوپای تەتەر دەست پێ کرد، شەڕەکەی تا ساڵی ٨١٥ ك بەردەوام بوو.

شا حوسێن (٨١٥– ٨٧٣ ك):

تا ئەو حەلەی سەیدی ئەحمەد لە شەڕی پارتیزاندا دژ بە دەسەڵاتی تەتەر لە شەڕدا بوو، لەلایەن تەیموور و کوڕەکانییەوە کەسیان بە ئەتابەکی لوڕستان هەڵنەبژارد. بەڵام دوای مردنی سەیدی ئەحمەد، براکەی کە ئەویش یەکێك بوو لە ئازاکانی ئەو دەمە بوو بە ئەتابەکی لوڕستان. بەڵام دەسەڵاتدارانی تەتەر ئەو فەرمانڕەواییەیان بە دڵ نەبوو، سوپا و لەشکرێکی گەورە و گرانیان ناردە سەری و گرتیان و کوشتیان.

کوشتن و برین لەلایەن دەسەڵاتدارانی تەیمووری لە لوڕستاندا بوو بەهۆی بێ هێزی ئەتابەکەکان، ئەو بێ هێزییە وردە وردە بوو بەهۆی پەیدابوونی دەسەڵاتی سەفەوییەکان لەو ناوچەیەدا.. وە بە سەر کار هاتنی شا عەباس بوو بە هۆی لەناوچوونی فەرمانڕەوایی ئەتابەکەکان لە لوڕستاندا.

ئەتابەکەکانی لوڕ لە سەردەمی سەفەوییەکاندا

شاه ڕۆستەم عەباسی:

کوڕی شا حوسێن و لە سەرەتاوە باجدەری دەسەڵاتی بەغدا بوو، تا زەمانی (شاه تەهماسب)ی یەکەم خۆی چەرخاندەوە بەلای دەرباری سەفەویدا.

نووسەری (حبیب السیر) نووسیویەتی: کاتێك شاه ڕۆستەم گەیشتە خزمەتی شاه تەهماسب بە زمانی لوڕی لەگەڵ شادا دوا.. شا (ڕوکی) و ڕاستییەکەی شاه ڕۆستەمی بەلاوە شیرین بوو، فەرمانی دا ڕیشی بە جەواهیرات بڕازێننەوە، تا ئەو کاتەی لە دەربااردا بوو هەر بەو شێوە لە خزمەتی شادا بوو.. سەرئەنجام دەگەڕێتەوە بۆ لوڕستان.

(اشتنن میتز)(١) لە کۆواری خواندنیها دا لە ساڵی ٤٢ ژمارە ٤٣و ٤٤ نووسیویەتی: ئەو سەربازانەی وا لەژێر فەرمانی کورددا بوون لە شەڕی چاڵدیراندا سەرتاسەری کورد بوون. ئەو لوڕانەی لە تیرەی قەڵاوەند و سەگەوەند و ئەسیاوەند بوون تەنیا چەکی دەستیان تێڵا بووە و بە هەلایەکدا بپلکایەنەوە کەس توانای بەربەرەکانییانی نەبوو.

ئاغوری کوڕی شاه ڕوستەم:

خۆی بەسەر سوپوردەی دەرباری سەفەوی دەزانی، کاتێك شاه تەهماسب لەشکری گلێر کردەوە بۆ سەر ئوزبەکەکان ئاغور بەخۆی و لەشکرەکەیەوە خۆی گەیاندە شاه.

جیهانگیری برای توانی کەسانێك لە دەوری خۆی گلێر بکاتەوە و جێگەی ئاغور داگیر بکات. ئاغور دەگەڕێتەوە لوڕستان و لەگەڵ برادا شەڕ دەست پێ دەکا، بەڵام ئازایی جهانگیر و خۆشەویستی لەناو تیرەکانی لوڕدا بوو بە هۆی سەرکەوتنی و بەفەرمانڕەوایی مایەوە.

---

(١) اشتنن میتز: نووسەری ئەڵمانی و دانەری کتاوی سوڵتان سەلیم.

جهانگیری لوڕی ئاغور:

کاتێك تەهماسب شاهـ لە کوشتنی ئاغور ئاگەدار کرا لە تووڕەییدا گڕی تێ بەر بوو، لەشکرێکی هەناردە سەر جهانگیر و لە شەڕدا جهانگیر دەکوژرێ.

شاهـ ڕۆستەمی دووەم:

ئەم شاهـ ڕۆستەمە لەلایەن دەربارى سەفەوییەوە لە قەڵای (ئەلموت)دا بەندکراو بوو، یەکێك لە سەرتیرەکانی لوڕ کە زۆر لە شاهـ ڕۆستەم دەچوو، بانگ هەڵدەدا کە ئەو شاهـ ڕۆستەمە و لە بەندیخانە ڕای کردووە. ژنەکەی شاهـ ڕۆستەمیش دان بە داواکەیدا دەنا و خەڵکێکی زۆری لێ گلێر دەبێتەوە. کاتێك شاهـ تەهماسب ئاگەدار دەکرێ لە داوای درۆیینی کابرای لوڕ بە ناچاری شاهـ ڕۆستەم لە بەندیخانە ئازاد دەکا و دەینێرێتەوە لوڕستان و کابرای درۆزن دەگرن و لە سەری دەدەن.

شاهـ ڕۆستەم برایەکی تری هەبوو بە ناوی (محمدی) کە پێوەستە لە شۆڕش و بیگرەوبەردەدا دەبێ، ناچار لەگەڵی ڕێك دەکەوێ کە ئەو پشت کۆهـ بەڕێوە ببات، ئەمیش پێش کۆهـ. سەرئەنجام لە ڕێگەی فەرماندارانی سوپای قزڵباشەوە شاهـ ڕۆستەم پیلانێك بۆ براکەی پێك دێنێ و دەستگیری دەکەن و بە قۆڵ بەستراوی

نظر علی خان تەرهانی دەسەڵاتداری ناوچەکانی دلفان و جکنی
لە ناوەڕاستی کوڕەکانیدا دانیشتووە

دەینێرنە قەڵای ئەلموت و دە ساڵ لە بەندیخانەدا دەمێنێتەوە.

شاهـوێردی خـان کـە یـەکـێك بـوو لـە کـوڕەکـانـی (محـمدی) و لـە هـەمـوویـان دەمڕاست و ئازا و کارزانتر بوو شاهـ ڕۆستەمی هێنابووە چۆکا. تا شکاتی بردە دەربـاری سەفەوی.. شاهـ بە ناچاری محەمەدی لە بەندیخانە ئازاد کرد، بەڵام بە مەرجێك ٣٠ هـەزار سەرمەڕ باج بداتە دەربـاری سەفەوی.

کاتێك محەمەدی بیری دەکردەوە کە ئەو ژمارە مەڕانەی پێ گلێر نابێتەوە لە دەستی یاساوڵەکانی ڕادەکا و خۆی دەگەیەنێتە لوڕستان.. شاهـ ڕۆستەم توانای بەربەرەکانی محەمەدی و کوڕەکانی پێوە نەبوو، لوڕستانی بەجێ هێڵا و خۆی گەیاندە دەربـاری سەفەوی و (محمدی)یش جێگەکەی گرتەوە.

محەمەدی:

لە سەرەتاوە لە دەربـاری سەفەوییەوە دوور بوو، بەڵام سەرئەنجام توانی دڵی شاهـ وەدەست بهێنێ. زۆری پێ نەچوو ئاشوفتەگی لە دەسەڵاتی سەفەویدا ڕوو دەدا و محەمەدی پێوەندیی لەگەڵ دەربـاری عوسمانیدا (سولتان مراد) دەبەستێ و دیاری و پێشکێشی دەنێرێتە خزمەتی سوڵتان. بەڵام زۆر ناخایەنێ ناکۆکی دەکەوێتە نێوان محەمەدی و والی بەغداوە.

جهانگیر و شاهوێردی خان کە هەر دوو بارمتە دەبن بە لای والیی بەغداوە لە فورسەتدا بۆی دەردەچن و خۆیان دەگەیەننەوە لوڕستان.

سولتان محەمەدی سەفەوی ئەم ناکۆکییەی بە هەل زانی و ناردییە خوازبێنی کچەکەی بۆ (وەلیعەهد)، ئەم پێوەندییە بوو بەهۆی پتەوی نێوان لوڕستان و دەربـاری سەفەوی.

شاهوێردی خان:

یـەکێك بـووە لـە کـەڵـەمێردەکـانی ئـەتـابـەکـەکـانی لوڕ، تـا مردنی حەمزە میرزای سەفەوی کە زاوایان بوو بە دڵسۆزی و لایەنگیری دەربـاری سەفەوی ژمێردراوە، بەڵام دوای تیرۆری حەمزە میرزا ئاشوفتەگی و بیگرەوبەردە و بکوژە لە لوڕستان

و سەرتاسەری ئێراندا دەست پێ دەکا، ئەویش وا بە چاك دەزانێ لە دەسەڵاتی عوسمانییەکانەوە نزیك بێتەوە.

بەڵام دوای بەستنی پەیمان لە نێوان عوسمانی و سەفەویدا نوێنەرێکی هەناردە دەرباری سەفەوی و داوای بەخشینی لە شاهـ کرد. شای سەفەوی بۆ خۆی تووشی کۆمەڵێك گرفتاری بوو نەیدەویست بەدژواری لەگەڵ لوڕستاندا مامەڵە بکات.. داواکەی قبووڵ کرد و نامەشی بۆ نووسی. لەم کاتەدا یەکێك لە فەرماندەکانی قزڵباشی بە ناوی (ئوغور سولتان بەیات) کە لەلایەن شاوە خەریکی گلێرکردنەوەی سوپا و سەرباز بوو بۆ شەڕی ئوزبەکەکان ناکۆکی کەوتە نێوانیانەوە و زۆری نەبرد شاهوێردی خان هێرشی بردە سەر هەوارگەی نوێنەری شا و خێوەتگاکەی تاڵان کرد و خۆیشی دەستگیر کرد و کوشتی. شاهوێردی خان دووبارە نوێنەری ناردەوە دەرباری عوسمانی، بەڵام شا بەوە ڕازی نەبوو بە سوپاوە خۆی گەیاندە لوڕستان.

شاهوێردی خان زانی توانای بەربەرەکانی سوپای قزڵباشی تێدا نییە، لە خوڕەم ئاباد ڕۆیشتە دەرەوە بەرەو ناوچەی سیمرە. سوپای قزڵباش گەیشتە لوڕستان و یەکێك لە فەرماندەکانی شاهوێردی خان بە خۆی و دوو هەزار

مظفر الملك فەرمانڕەوای لوڕستان لەگەڵ سەرۆکەکانی عەشایەری حسنەوەندا لە ساڵی ١٨٩٠ز

سوارەوە دەڕۆنە نێو سوپای قزڵباشەوە. ئەم خەنجەرە کە لە پشتەوە دەدرێت لە شاهـوێردی خـان دەبـێتـە هـۆی ئـاشوفـتـەگی نێو لـەشکرەکەی. شا عـەبـاس ئەو ئاشوفتەگییە بە هەل دەزانێ و پەلاماری دەدا و گەمارۆی دەدەن. شاهوێردی خان ئازا و دلاوەر گەمارۆ دەشکێنێ و خۆی دەگەیەنێتە خاکی عوسمانی. بەدوای ڕۆیشتنی شاهوێردی خان بۆ بەغدا شاهـ عەباس سوڵتان حوسێنی کوڕی شاهـ ڕۆستەم کە لەناو کەڵهوڕەکاندا دەژیا دەکاتە ئەتابەکی لوڕستان.

شاهـوێردی خـان لـەوەدا نـەبـوو کـە دامـرکـێت.. ئـازایـی و چـاونـەتـرساوی گەیشتبووە چوار تەنیشت. لە ڕێگەی پشتکۆوە دیسانەوە خۆی گەیاندەوە لوڕستان و کەوتـە بیگرەوبـەردە.. لـەم کـاتـەدا (اعتمـاد الدولـە) کە یـەکێك لـە چـاوساقـانی سەفەوی بوو بە لەشکرەوە بەرەو خوزستان دەڕۆیشت.. شاهوێردی خان نامەی بۆ نووسی کە دڵی شاهـ عەباسی بۆ بنێرێتەوە جێ و لە تاوانەکانی خۆش بێ. شاهـ عەباس ئەندازەی خۆشەویستی شاهوێردی خانی لەناو لوڕەکاندا لا ئاشکرا بوو، دیسانـەوە کـردیـەوە ئـەتـابـەگی لـوڕسـتـان. بـەڵام ئـەم گـەڕانـەوەیـە نـەبـوو بـەهـۆی لابردنی گومان لە نێوان شا عەباس و شاهوێردی خاندا.

شاهـ عەباس لە سەرکێشی و ئازایی و دلێریی شاهوێردی خان دەترسا، بەناوی گەشتەوە بەرەو لوڕستان کەوتە ڕێ، شاهوێردی خان لە لوڕستان دەرچوو و لە یەکێك لە قەڵاکانی سەر بە دەوڵەتی عوسمانیدا گیرسایەوە، بە هەوای ئەوە کە شا عەباس دەستدرێژی بۆ نەکا. بەڵام قین و ڕق و خوێنخواریی شاهـ عەباس لەوەدا نەبوو، بەتەواوی تواناوە قەڵاکەی گەمارۆ دا و زۆری نەخایاند قەڵای وەدەست هێنا و شاهوێردی خانی دەستگیر کرد.

ئەگەر شاهوێردی خان سەری بۆ شاهـ عەباس دانوینابا، ئەگەر بە توند و تیژی نەدوایە ڕەنگ بوو نەکوژرابا. بەڵام ئازایی و کەڵەمێردیی شاهوێردی خان بە سەر زمـانـی خـەڵـکـەوە بـوو. شا عـەبـاس فـەرمـانـی دا بـە بـەرچـاوییـەوە دوو کـوڕیـان سەربڕی و ئینجا خۆیان. بەم شێوە یەکێك لە قارەمانەکانی گەلی کورد لەلایەن خوێنخوار و تاڵانکەرێکی وەك شاهـ عەباس لەناو دەڕوا.. بەکوشتنی شاهوێردی خان دەسەڵاتی ئەتابەکەکان (٥٢- ١٠٠٦ك) لەناو دەچێ.

سەردەمی والییەکانی لوڕستان

١٠٠٦ - ١٣٤٨ك

دوای کوشتنی شاهوێردی خان دەرباری سەفەوی بەتایبەت بیروڕای خوێناویی شاهـ عەباس ماوە و مەودای نەدایە لێهاتووانی بنەماڵە ناسراوەکانی (لوڕ) تا وەك سەدەهای پێش لەلایەن خۆیانەوە وڵاتەکەیان بەڕێوە ببەن، هەرچەند لەملا و ئەولای لوڕستانەوە دەمڕاسان کەوتنە ململان و بەرانبەرکێ، بەڵام قین و دەسەڵاتی شاهـ عەباس لەو پەڕی تواناندا بوو، هەتا وەکو (میر قەیسەر) کە بە دوو هەزار سوارەوە لە شاهوێردی خان هەڵگەڕابوویەوە و سەرسوبردەکی بۆ شای سەفەوی تاقی کردبوویەوە، بەلای شاهـ عەباسەوە جێگەی مەترسی بوو، مەودای فەرمانڕەوایی پێ نەدا و یەکێکی تری بێگانە لە ڕەگەزی لوڕی هەڵبژارد و بە زەبر و زورەوە ناردییە لوڕستان.

حوسێن خانی والی:

ئەم کەسە بە یەکەمین والی سەردەمی سەفەوییەکان دەژمێردرێ. لە کتاوی (عالم ئارای عەباسیدا– ل ٣٢٨) دەڵێ:

«یەکێك بووە لە میرەکانی هۆزی ڕەبیعە کە لە نێوان سنووری عێراق و ئێراندا دەژیان».

ئەگەر شاهوێردی خان جگە لە سەردەمی شاهـ عەباس لە هەر سەردەمێکی تردا بایە دەسەڵاتی لە سنووری لوڕستان دەرۆیشتە دەرەوە، شاهوێردی خان بە ئەندازەیەك خۆشەویست بووە لەناو لوڕەکاندا سوێندیان بە سەری دەخوارد، بەڵام دەسەڵاتی شاهـ عەباس کە لەم دوا دوایەدا ناونرا بە شا عەباسی گەورە بە ئەندازەیەك بوو دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی هێنابووە لەرزین.. هەر ئەزیەت و ئازار و بەربەستی دەسەڵاتی عوسمانی بوو کە بە تەواوی تواناوە پشتی حوسێن خانی والیی گرت تا سنووری ڕۆژاوای باشووری ئێران بپارێزێ.

والیەتی حوسێن خان لە لوڕستاندا ٣٤ ساڵ درێژەی کێشا و لەسەر

سوبـوردەگـی دەربـاری سەفـەویـیـەکـاندا درێغی نەکرد و تـا مـرد دژ بـە هـەستی دلاوەری و ئـازادیخوازیی لوڕەکان کۆشا و لە داپڵۆساندنیاندا درێغی نەکرد.

شاهوێردی خان (١٠٤٠- ١٠٥١ك)

دوای مردنی حوسێن خان کرایە والیی لوڕستان. لە چەندین شەڕدا بەشداری کردووە. کاتێك عەشرەتی (باجەلان) دژ بە زوڵم و زۆری سەفەوییەکان تەکیان دایە لای عوسمانییەوە، حوسێن خان غافڵگیرانە شەبەیخوونی بردە سەریان و زۆری لێ گرتن و تالآن و چەپاوی کردن[١] شاهوێردی خان کاتێك دەڕۆیشتە شاری ئەسفەهان کە ئەو حەلە پایتەختی سەفەوییەکان بوو تەواوی کاتی لە دەربـاردا دەگوزەراند[٢].. شەوێك بـە سەرخۆشی لە دەربـار دەگەڕێتەوە دەیەوێ زۆر و هێزی بـازووی تـاقی بکاتـەوە، شمشێر هـەڵدەکێشێ تـا بـەرانێك بکا بـە دوو کەرتـەوە شمشێر بـەر پـای دەکەوێ و هـەر بـەو زامـەوە دەمرێ.

عەلی قولی خان:

لـەسەر وەسیەتی شاهوێردی خـانی والی، کوڕە منداڵەکەی دەکەنە والیی لوڕستـان. زۆر نـاخـایـەنێ هـەرا و شۆڕش لە زۆر جێگەی لوڕستـاندا دەست پێ دەکا و ئـەو شۆڕشانە دەبنە هۆی هـەڵبژاردنی مـامی بۆ سەرپـەرشتی کاروبـاری لوڕستـان. زۆر نـاخـایـەنێ عەلی قولی خـان لـە والییەتی واز دێنێ و یەکێکی تر جێگەی دەگرێتەوە.

عەلی مەردان خان:

یـەکـێکـە لـە گـەورەتـرین دەسەڵاتدارانی سەردەمی سەفـەوی. کـاتێك مـەحـموودی ئەفغانی هێرشی هێنایە سەر ڕۆژهـەڵاتی ئێران و شار بەدوای شاردا ملکەچی دەبوون. بـە بۆنـەی دووبـەرەکی و نـاکۆکیی عـەلی مـەردان خـان و شـاهوێردی خـانی برایدا، شاهـ سوڵتـان حوسێنی سەفـەوی فـەرمـانی دەستگیرکردنی دەرکردبوو و لـە بەندیخانەدا بوو، بەڵام کاتێك سوپای ئەفغانی گەیشتە دەوروبەری پایتەخت

---

(١) عالم ئارای عەباسی، ل٢٢٩

(٢) هـەمـان سەرچاوە ل٢٩٨.

توانی لە بەندیخانە ڕا بکا و خۆی بگەیەنێتە لوڕستان و لەوێڕا سوپا و سانێکی گلێر کردەوە و ئامادە بوو بۆ بەربەرەکانیی لەشکری ئەفغان. لەبەر پووچی و بوودەڵەیی شاهـ سوڵتان حوسێن لەشکری ئەفغان لە تەواوی شەڕەکاندا سەرکەوتوو بوون و عەلی مەردان خان لە شەڕدا بریندار دەبێ و دوو کچی شان بە شانی باوکیان لە شەڕدا بەشدار دەبوون ئازایی و سوارچاکییان ناووباوێکی دەرکردبوو.. بە برینداری دەگەڕێتەوە بۆ لوڕستان، لەوێڕا دیسان دەکەوێتەوە تەقەلای لەشکر گلێرکردنەوە، هیچ کەس ئامادەی یارمەتی نەبوو. قاسم خانی بەختیاری کە لەگەڵیدا ناکۆکیی دێرینی هەبوو دەیتوانی پێکەوە بەری لەشکری ئەفغان بگرن، بەڵام نەڕۆیشتە ژێر ئەو پێوەندەوە و خۆی بەتەنیا بە ١٢هەزار سوارەوە چووە مەیدانی شەڕی مەحموودی ئەفغانەوە و زۆری نەکێشا لە شەڕدا شکا و بۆی دەرچوو.. خیانەتی یەکێك لە براکانی بوو بەهۆی بێ هێزی و ئاشوفتەگیی زۆرتری عەلی مەردان خان. لەلایەکی ترەوە سوپای عوسمانی گەیشتە دەوروبەری خوڕەم ئاباد. عەلی مەردان خان فەرمانی دا کە شار بەجێ

غولام ڕەزا خانی والی ئاخرین والی لوڕستان

بهێڵن.. کاتێك لەشکری عوسمانی هاتنە ناو شاری خورەم ئابادەوە چۆڵوهۆڵ بوو.

عەلی مەردان خان توانی عەشایەری عەرەب و بەختیاری ڕازی بکا تا پێکەوە هێرش ببەنە سەر شاری بەغدا و دەوروبەری تا سوپای عوسمانی لە داگیرکردنی لورستان پەشیمان بکاتەوە.. لەو هێرشەدا دیسان دوو کچە شۆڕەسوارەکەشی لەگەڵیدا دەبن.. ئیتر پێوەستە لە شەڕ وشۆڕدا دەبێت تا شاهـ تەهماسب لەلایەن (نادر)ەوە لە تەخت دێتە خوارەوە و دەڕواتە دەربـاری نادر شا و پەیمانی دۆستایەتی لەگەڵ دەبەستێ. نادر بە نوێنەر هەڵی دەبژێرێ تا بڕوا بۆ دەرباری عوسمانی، لە ڕێگەدا لە شاری (سیوا) دەمرێ.

ئیسماعیل خان:

لە سەردەمێکدا بووە بە والی، لە ئێراندا شا گەردان بووە، نادر شاهـ کوژرا و هەر یەکە لەلایەکەوە ئاڵای شایەتی بەرز کردبوویەوە، فەرماندەرانی نادر وەك کەریم خانی زەند، ئازاد خان، عەلی مەردان خانی بەختیاری و محەمەد حەسەن خانی قاجار کە هەر یەکەیان بە لایەکدا دەیانکێشا.

ئیسماعیل خان لە سەرەتاوە بوو بە لایەنگری کەریم خان، لە شەڕی نێوان کەریم خان و ئازاد خاندا لورەکان بە تەواوی تواناوە لەگەڵ کەریم خاندا بوون.. لەبەر توورەیی و ئاڵۆزیی تەبع و ڕەفتاری ئیسماعیل خان کەم کەس دەیتوانی لە هاوکاریدا لەگەڵی بەردەوام بێ.

لە شەڕی نێوان کەریم خان و عەلی مەردان خانی بەختیاری دا بە خۆی و لەشکرییەوە بوو بە لایەنگیری عەلی مەردان خانی بەختیاری کە بە ئامۆزای خۆی دەزانی، بەڵام لەو شەڕەدا عەلی مەردان خان دەکوژرێ.. دوای کوشتنی لە خوێن خوای عەلی مەردان خاندا والیی لورستان لەشکر گلێر دەکاتەوە و پەلاماری لەشکری کەریم خان دەدا و لە شەڕدا خراپ ڕاو دەنرێ.

کاتێك کەریم خان بوو بە شاهـ ئیسماعیل خانی لەسەر کار لابرد و یەکێك لە خوشکەزاکانی خۆی دەکاتە والیی لورستان. ئەم فەرمانە لەلایەن ئیسماعیل خانەوە قبووڵ نەکرا و دیسان شەڕێکی تر پێك دێ و ئیسماعیل خان لە شەڕدا

دەشکێ و پەنا دەباتە بەر چیاکانی لوڕستان.

کەریم خان کەوتە ئەو بیرەوە کە دیسانەوە لوڕستان بداتەوە دەستی لێهاتووانی خودی لوڕەوە.. نەزەر عەلی خانی کردە والیی لوڕستان، بەڵام دوای مردنی کەریم خان ئیسماعیل خان و هاتنە سەر کاری ئاقا محەمەد خان قاجار دیاری و پێشکێشییەکی زۆری هەناردە لای، بەڵام ئەو نەیدەویست ئیسماعیل خان لوڕستان ببا بەڕێوە، جا عەلی قولی خان کە برای یەکێك لە فەرماندەکانی بوو کردە والیی لوڕستان. لە سەردەمی عەلی فەتح شادا کە دوای ئاقا محەمەد خان بوو بە شای ئێران ناوی والیی لوڕستانیان گۆڕی بە والیی پشتکوه.

بەڵام ئەوەی ئاشکرایە ئیسماعیل خان لە تووڕەیی و توندوتیژیدا بەناوبانگ بووە، گەلێك لە تیرەکانی «لوڕ» لە تاو ئەو ئاڵۆزی و تووڕەبوونەدا کۆچیان کرد و لە ناوچەی چەمچەماڵ گیرسانەوە.

والییەکانی پشتکوه:

هەموو کات لوڕستان و هۆزەکانی لوڕ جێگەی مەترسیی دەوڵەتە مەرکەزییەکانی ئێران بووە، هەردەم کۆشاون ڕوحی سەرکێشی و ململان لەناو لوڕستاندا بە زەبر و زۆر لەناو بووەن، هەمیشە کۆشاون هۆزەکانی لوڕ بە دەم دەردی نەخوێندەواری و هەژارییەوە بتلێنەوە، هەردەم کۆشاون دووبەرەکیی خوێناوی بخەنە نێو تیرەکان و دەمڕاسانی لوڕەوە.. پێوەستە لە تەقەلادا بوون برا لەگەڵ برادا ناکۆك و دەست بە خەنجەر بێ. هەموو کات کۆشاون هەستی (لوڕ) زاڵ بێ بەسەر هەستی نەتەوایەتیدا. پێوەستە کۆشاون بیروڕای شیعەگەری بەشێوەیەکی پڕ لە ئەفسانە و بیروڕای سەیر و سەمەرە لەناو لوڕاندا بڵاو بکەنەوە.

قین و ڕقی شاکانی قاجار بەرانبەر بە لوڕ و لەك لە سەردەمی ئاقا محەمەد خانی (خواجەوە – خەساو) بە میرات ماوەتەوە، ئەوە بوو ژێرخانی ڕقێکی خوێناوی و تەواونەبووی دژ بە بنەماڵەی کەریم خانی زەند و نەوەی لوڕ و لەك لە ناخ و دەروونی دەسەڵاتدارانی قاجاردا دانا.. (لە سەردەمی فەتح عەلی شادا ناوی لوڕستانیان لابرد و کردیانە پشتکوه. واتا کە لە پێشدا فەرمان دەردەچوو بۆ

هەر والییەك دەنووسرا (والیی لوڕستان) بەوەشەوە ڕانەوەستان بارەگای والییان لە خوڕەم ئابادەوە گوێزایەوە ئیلام تا وردە وردە بیرەوەریی هەزاران ساڵەی ئەو شارە کە پێوەستە پایتەختی باوباپیرانی لوڕ بووە لە بیر بچێتەوە و غروور و کەسایەتییەکی ئەوتۆیان نەهێڵنەوە.

وەك لە بەشەکانی پێشوودا دواین لە هەوڵ و تەقەڵای شاکانی سەفەوییە کە پێوەستە کۆشا بوون لە چوارگۆشە و چمکی لوڕستان دابڕن و بیخەنە سەر ئوستانەکانی تر، هەردەم ترسی یەکگرتن و یەکپارچەگی لوڕ و پێوەندیی لوڕ لەگەڵ هۆزە کوردەکانی تردا لە دڵیاندا بووە.

شاکانی قاجار تەنیا بەوەوە ڕانەوەستاون، سەرەڕای ترسێکی مێژوویی کینە و هەستی تۆڵە سەندنەوەش سەرباقی.

(لە سەردەمی کەریم خانی زەندا ئاقا محەمەد خان کوڕی محەمەد حەسەن خانی قاجار لە پیاوەتی دەخرێ و دەخەسێ.. سەر زنجیرە و دامەزرێنەری دەسەڵاتی قاجار لەلایەن لوڕ و لەکەوە خەسێنراوە و ئەو هەتکە دیارییە گرێ تۆڵەی لە دڵ و دەروونی شاکانی قاجار و هۆزی قاجاردا بەردەوام بڵێسە پێ سەندووە).

ئەمەش ناوی فەرمانداراانی لوڕستانە کە لەلایەن دەرباری قاجارەوە دانراون:

١- عەلی قولی خان ٢- محەمەد علی میرزا دەوڵەت شاه ٣- شاهزادە مەحموود ٤- حوسام سەڵتەنە ٥- حشمت الدولە ٦- بهرام میرزا ٧- شاهزادە فەرهاد میرزا ٨- محەمەد حست مرقانی ٩- ئەردەشیر میرزا «ڕکن الدولە» ١٠- (احتشام الدولە) «خانلر میرزا» ١١- عماد الدولە ١٢- حاجی عەلی خان «ضیاء الملك» ١٣- فەرهاد میرزا ١٤- عماد الدولە «جاری دووەم» ١٥- مەسعوود میرزا «ظل السلطان» فەرمانڕەوای باشووری ئێران و ڕۆژاوای ئێران بوو لە شاری «ئەسفەهان»دا دادەنیشت سێ کەس لەلایەن ئەو کراوەتە فەرمانداری لوڕستان:

أ- جلال الدولە کوڕی ب- حمزە میرزا «حشمت الدولە» ج- مظفر الملك.. ١٦- حشمت الدولە ١٧- ئەنو شیروان میرزا ١٨- ئاقا ڕەزا خان نازم ١٩- عەبدوڵا میرزا ٢٠- شاهزادە عین الدولە ٢١- ئەبوفەتح میرزا کوڕی مزەفەرەدین شاه ٢٢- میرزا موحسن خان مزەفەر مەلیك.

زمان و ڕۆشنبیری

لەهجەی لوڕ:

لوڕ بە کەسانێك دەوترێ نیشتەجێی ناوچەکانی لوڕستان و بەختیاری بن. ناوی لوڕ تا سەرەتای سەدەی چوارەمی کۆچەری لە هیچ سەرچاوەیەکی مێژوودا نەبینراوە، با وەك لوڕستان لەژێر دەسەڵاتی زۆردارانی جۆراوجۆردا پلکاوەتەوە. بێگومان هۆزەکانی لوڕ هەزاران ساڵ پێش ئەو مێژووە هەر لە لوڕستاندا ژیاون بەڵام بە ناوێکی ترەوە.

بەپێی لێکدانەوەی بەراوردی لێزانان و چاوساقانی زمانەوانان لەهجەی لوڕی دەگەڕێتەوە سەر زمانی پەهلەویی کۆن و لەبەر پتەوی و پێوەندیی بە هێزی ئەو زمانە بە یەکدا ئاڵاوەی وشە و واژەکانی هێزە هێرشبەرەکان و داگیرکەران نەیانتوانیوە ئەو پێوەندییە پتەوە لەیەك بپچڕێنن و لەناوی ببەن. بەپێچەوانەوە هێزی داگیرکەری لە فەرهەنگ و داوونەریتی خۆیدا تواندووەتەوە و نیشانەیەکی دیاری لێ بەجێ نەماوە.

ڕەشید یاسەمی دەڵێ: «گەورەترین تاوانێك دەربارەی میللەتێك ئەنجام بدرێت ئەوەیە ئەو میللەتە دابەش بکرێتە سەر چەندان بەشدا.»

ئەساڵەتی ڕەگەز و نەژادی میللەتێك لەو دابەشکردنەدا وەدەردەکەوێت، دوای سەدان و بگرە هەزاران ساڵ ڕمبازیی سوپای بێگانە لە کوردستاندا بزیسکەی سمی ئەسپی لەشکری قین و خوێن لە ناوچەکانی کوردستانی گەورەدا، پێوەندیی زمانی کوردی لە یەك نەپچڕاوە و زنجیرەیەکە بە یەکەوە بەستراوە و داوونەریتی دەست لێنەڕو و پاك و خاوێن ماوەتەوە.

مۆنتسیکیۆ دەڵێ: «ئەو بیروڕا و چوارچێوە و سنوورانەی بۆ هەندێك لە میللەتان دانراوە هەڵە و گەوجانەیە.. داوونەریت و فەرهەنگی میللەتان گەلێك لەو سنوورانە بەهێزترە و لە بچووکترین هەل و دەرفەتدا دەیهاڕێتە سەر یەکدا و بە ئاسانی ئەو سنوورە دەستکردانە ڕادەپێچێ و میللەتەکە پێکەوە جۆش دەخۆنەوە و دەبنەوە

یەك.. بەلای منەوە هێزی زمان هەتاوەکو لە هێزی دابوونەریتیش بەهێزترە».

ئێمەی کورد سەرەڕای گیرۆدەبوونی هەزاران ساڵەمان و تەقەڵای داگیرکەران و دوژمنانی هەمیشەییمان، هێز و زەبر و زۆر و زرنگی و حەرامزادەگی دوژمنانی کورد نەیتوانیوە پێوەندییە سەرەکییەکان لە نێومـاندا لەیەك بپچڕێنن.. ئەگەر کوردێك گوزەری بکەوێتە ناوچەکانی لوڕستان و بنواڕێتە هەڵسان و دانیشتن و داوونەریتی (لوڕ) و لەگەڵ خۆی و ناوچەکانی کوردستاندا بەراودی بکا و هەڵی سەنگێنێت و تۆزەکێك لە وشە و واژەی گفتوگۆیان ورد بێتەوە، هیچ جیاوازییەکی ئەوتۆ وەدی ناکا و باشیش لەو وتووێژە تێ دەگات.

سەدان ساڵە دەسەڵاتدارانی ئێران و حکوومەتە ناوەندییەکانی ئێران بە بەرنامە و لێکدانەوەیەکی وردەوە کۆشاون لوڕستان لە کوردستانی گەورە داپچڕێنن و بە لوڕەکان بسەلمێنن کە ئەوان هیچ پێوەندییەکی ڕەگەزی و نەژادییان لەگەڵ کورداندا نییە و نەبووە، بەتایبەت دوای پێکهاتنی دەسەڵاتی سەفەوییەکان کە بەزۆری شمشێری قزڵباشان زۆربەی زۆری میللەتی ئێرانیان کردە پەیڕەوی مەزهەبی شیعە و مەکتەبی شیعەگەری.

لوڕ و بەختیاری و ئەو دوو هۆزە نەجیب و دلاوەرە کوردەی کە لە ئەسفەهانی پایتەختەکەیانەوە نزیك بوونە و ئێلاخ و قیشلاخیان لەو نزیکانەدا بووە هەموو کات بەلایانەوە جێگەی گومان و گیروگرفت بوونە، بە هەزاران شێوە کۆشاون بەهۆی جیاوازیی مەزهەبەوە پێیان بسەلمێنن کە ئەوان کورد نین و بۆ خۆیان لوڕن، لوڕیش هیچی لە کورد کەمتر نییە. هەتاوەکو بەوەشەوە دانەکەوتوون و لە ناخەوەی ئاژاوە و دووبەرەکی لە نێوان ئومەرا و تیرەکانی لوڕدا کۆتاییان نەکردووە. فەرمانەکەی نادر شاه گەورەترین بەڵگەیە بۆ لەناوبردنی یەکەتی و برایەتیی هۆزەکانی لوڕ کە هانی خەڵکەکانی لوڕ دەدا بە فەرمانی ئومەرا و سەرکۆمارەکان نەکەن و فەرمان لە کاربەدستانی دەوڵەتەوە وەربگرن.

بەم شێوە و بە گوێرەی درێژاییی زەمان هەستی ئاینی لە هەستی نەتەوایەتی لە نێو لوڕەکاندا بەهێزتر بووە بەتایبەت لەناو چینی نەخوێندەوار و سوودجۆیان و کۆنەپەرستاندا کە بەداخەوە وە لە ڕووی بەرنامە و داڕشتنێکی لێکدراوەوە تەواوی

دەسەڵاتەکانی دوای سەفەویانیش بە تەواوی توانایانەوە و تێکۆشاون نەخوێندەواری و هەژاری و دووبەرەکی لە سەرتاسەری لوڕستاندا فەرمانڕەوا بێ و پێی وا بێ لوڕ لوڕە و کورد نییە.

بەسەر ئەمەشدا هەرچەندە دوژمنانی میللەتی کورد بەدرێژایی زەمان زیرەکانە جووڵاونەتەوە هەموو کوردێك هەست بەهیچ جیاوازییەك ناکا لە نێوان خۆی و لوڕدا چ لە ڕووی داوونەریتەوە یان لە ڕووی زمانەوە. ئەو جیاوازیی لەهجەیە لە نێوان زۆربەی زۆری ناوچەکانی کوردستاندا وەدی دەکرێن و هەر هەمووشیان خۆیان بە کورد دەزانن.

لەهجەی لوڕی بە یەکێك لە نزیکترین لەهجەکانە کە لە زمانی پەهلەوی کۆنەوە نزیکە و هێندە لە واژە و وشەکاندا دەوڵەمەندە بەپێچەوانەی لەهجەکانی تر بۆ تەمەنی جۆراوجۆری کەسان و جانەوەران و ئاژیڵ بۆ هەر یەکەیان ناوی تایبەت بەخۆی هەیە. لە زمانی فارسیدا بۆ گای سێ ساڵە و دوو ساڵە و پێنج ساڵە لە وشەی (گاو) زیاتر بەکار نابرێ، لە کاتێکدا لە لەهجەی لوڕ و لەك و بەشێکی زۆری لەهجە ناوچەییەکانی کوردستاندا بۆ هەر یەکەیان ناوێکی تایبەت بەخۆی هەیە.

یاقوت لە (معجم البلدان) دا دەڵێ: «حەمزەی ئەسفەهانی زمانی «فەهلەو»ی کردووەتە پێنج بەشەوە: پەهلەوی، دری، فارسی، خووزی، سریانی. بەڵام زمانی پەهلەوی زمانی تایبەتی پاشا و دەرباریانە و زیاتر لە پێنج شاردا بەکاری دەبەن: ئەسفەهان، ڕەی، هەمەدان، نەهاوەند، ئازەربایجان. شیرۆیەی کوڕی شەهردار (بلاد فهلوین)ی بە شاری ماسبدان، هەمەدان، قم، ماه البصره، سیمره، ماه الکوفه، قورمسین (کرماشان) و ئەلیشتر داناوە. بە حیسابی ئەو سەرتاسەری لوڕستان بە زمانی پەهلەوی دواون و لەهجەی لوڕیش وەك وتمان لە پەهلەوییەوە نزیکە. بە گوێرەی زەمان و ئاو و هەوا و چوارلا و فەرمانڕەوایانی بێگانە و دەرودراوسێیەکانی هۆزەکانی لوڕ و لەك جیاوازییەکی لەهجە کەوتووەتە نێوان لەهجەی لوڕ و لەکەوە. ناوچەکانی چگنی و سەگەوەند و میر، قائد ڕەحمەت و بەهاروەند و خوڕەم ئاباد بە لەهجەی لوڕی دەدوێن لە کاتێکدا لەهجەی لەکی لە (هەرو، سلسلە، دلفان)دا بەکار دەبرێ.

لوڕ و مۆسیقا و ئەدەب

ئێمەی کورد دووچاری دەردێکین لە خودی زەمان پیرترە.. سێ چوار هەزار ساڵ ژێردەستەیی و وێرانە ماڵی و چەپاو و تاڵان و کۆچە کۆچ، هەزاران ساڵ تیژیی شیر لەسەر گەردن، هەزاران ساڵ بە ئاسانی مردن، هەزاران ساڵ لێڵی و لە تاریکیدا ژیان و تەپاوتلکردن.

شەپـۆل شەپـۆل دەرد و درم و بـاو نـەخـۆشی و ژان، ئـاسۆی ڕۆشنـایـی و هەناسەدان، دەردەکەمان بێ دەرمانە، زام و زەبوونییەکی ڕیشوودارە تا بن و بێخی مێژوو پەلی کوتاوە وڵاتەکەمان سفرەیەکی ڕاخراوە دەستی دوژمن لە دەفر و دەویماندایە، هیچیان بۆ نەهێڵاینەتەوە. ئەوەی بە کەڵکە دابەش بووە، ئەوەی ماوەتەوە شێواو و بێ ڕەنگ و ڕوو لەناو چووە. نە یەك ساڵ و نە سەد و نە هەزار لە سەردەمی کۆرشی هەخامەنشی باپیرە کوژەوە تا بە ئەمڕۆ هەر سەد و هەزارەیە دێن و دەڕۆن، ئێمەش سەر لێ شێواو و بێ دەرەتان، دەم چەرمووان کەیلی هەوەس و دوور لە ویژدان، ڕۆشنبیران مەند و گێژ و وێژی بێ دەربەست و بێ سەر و سامان.

سەرم سوڕماوە! گەلێك، میللەتێك، زمانێك زۆرتر لە دوو هەزار ساڵ لە ژێر سم و ناڵی ئەسپی داگیرکەر و چەپاوکەراندا بێ، دوو هەزار ساڵ دوور لە فەرهەنگ و زانیاری و ڕۆشنایی و کەمترین مەرجی ژیاندا بێ چۆن تا ئەمڕۆ دەمێنێتەوە؟ چۆن وشە و واژەی زمانەکەی لە بیر نەچووەتەوە؟ چۆن خەرمانی کەلەپوور و پێوەندیی خوێشایەتی و زمان و گۆرانی و داوونەریتی بەم هەموو چەپاوە هەر مابێتەوە؟ چۆن مۆسیقا و بەزم و ڕەزم و شایی و شیوەن و پرسە و ڕەفتار و کردار و گفتاری بەدرێژاییی زەمان پارێزراو دەبێ؟

کاتێك لاپەڕەکانی مێژوو هەڵدەدەمەوە و ڕووداوە خوێناوییەکان بە بەرچاومدا ڕیز دەبەستن، کاتێك زنجیرەی پیلان و بەڵێن و تەفرەدان و هەڵخەڵەتاندنی جۆراوجۆری سەدەکانی مێژوو بە بیر دێنمەوە. دەزانم چ گەلێکی بێ

فەریادڕەسین.. دەزانم چەندە بێ پەنا و بێ کەسین، خنکاوی نێو گۆمی فرمێسکی گریانی بێ دەرمانین، بێ دەمڕاست و پارێزەر و بێ شوانین.. نەك تەماحگیری فەرهەنگی پێشکەوتوو پێگەیشتوو بم. دووچاری سەرسامی و واقوڕمان دەبم.

چ جادوو و تەلسمێك بە قووڵاییی مێژوو، فولکلۆر و داوونەریتی ئەم میللەتەی پاراستووە؟

ئێمە لە قوژبنی تاریك و ڕاڕەوە پێچ پێچە بێ تروسکەکانی ئەولای زەمانەوە هاتووینەوە، گوێمان پڕە لە حیلەی ئەسپی زۆردارانی ڕۆژاوا و ڕۆژهەڵات.. قەفی زنجیری زەبوونی و یەخسیریمان لە ملدایە، بێ نانین، بێ خوانین، بێ باوانین، نابووت و پرپووت و بێ پەلوپۆین. سەرەڕۆین، بە یەك ئازا و بە ئاسانی یەکتر دەخۆین. ماندووی ڕێگەیەکی دوور و درێژین. یەشتا سەرخۆشین، بێ هێز و لاواز و نەخۆشین، مەنگ و مەلوول و گێژین. شپرزە و بێ گڕ و تاوین. بێ ئەوزەڵ و خلیچك و خاوین. لە دەر و دەروازەی هەزارەی سێیەمدا ڕاوەستاوین. هەزارەیەکی وا هەر ساڵێکی بەرانبەر بە پەنجا ساڵی سەدەی بیستەمە. سەدەی بیستەمێك کە زۆربەی زۆری ڕووداوی گەورەی مرۆڤی تێدا ڕووی داوە.

ئەو سەدەیەی مرۆڤ قۆناغی هەمیشەگی خۆی تێدا گواستەوە، ئەو سەدەیەی دەنگی ئازادیخوازانی جیهان گەیشتە گوێی زۆرداران و داگیرکەران، ئەو سەدەیەی چاوساقانی دڵڕەش تۆپی زەوییان گوریس گوریس بەسەر خۆیان و دەست و پاکانیاندا دابەش کرد. بێ دەربەست بە مافی ڕەوای مافداران.. بێ ئاگا لە هاواری چەوساوەکان.. بێ خەم لە سروودی عیشقی عاشقانی ڕێگەی ململان و تەواجود.

وا گەیشتوومەتە باسی «لوڕ و مۆسیقا و ئەدەب» لەم کاتەدا ئەمەی دەنووسم هەزارەی دووەم تەنیا یەك ڕۆژی لێ ماوەتەوە. دوای بیست و چوار سەعاتی تر پێ دەنەینە هەزارەی سێیەم و دەروازەی بەربڵاوی فەرهەنگی پێشکەوتووی میللەتانی تێگەیشتوو و پێشکەوتوو.

بێگومان بە ئاسانی پێ نەگەیشتوون. قوربانییان داوە. زەحمەتیان کێشاوە، بەرنامەیان داڕشتووە، هەزاران میحنەتیان دیوە و ئازاریان بۆ چەشتووە،

هەریەکەیان پاڵپشتی ئەوەی تریان بوونە یەکێك بۆ هەمووان، هەمووان بۆ یەکێك. وەك من و تۆی مامە کورد یەکترمان نەشکاندووە.. چاوساقانیان وردە کار، خۆبەختکەر و لەخۆ گوزەشت، دوور لە هەوا و هەناسەی خۆپەرستی، هوشیار و ئاگەدار بەردیان لەسەر یەك داناوە، بەرەو هەوارگەی باشتر و کۆمەڵگەی بەختیار گوێزایانەتەوە. گەیشتوونەتە دەر و دەروازەی فەرهەنگ داویانە لە دەرگەی بەربڵاوی ڕۆشنایی و زانیاری و هونەر. دەم ڕاستانە لە گۆڕەپانی ژیاندا وەستاون بەپێی بەرژەوەندی گەل و وڵات و دوارۆژیان مامەڵە دەکەن و دەدوێن، ڕەنگە زۆریش بە پەرۆشی ناڵە و هاواری گەلانی لە خۆیان دواکەوتووتر و پێ نەگەیشتووتریشەوە نەبن.. ئەگەر بوونیش بەشی زۆری بوونەکەیان پڕوپاگەندەیەکی ئاشکەرا و بێزیاو و ناحەزە.

ئەوەی ئێمە دەیڵێین گلەیی لە بەختی خۆکردنە و تۆزەکێك تەماح زۆری و بە تەمابوونێکی نەشیاو و نەگونجاوە، بەهەرحاڵ دەردی دڵ و مەینەت و ئازار و بێ قەراریم وای لێ کردم لە کاکڵی باسەکەم دوور بکەومەوە و خۆم بهاوێژمە نێو تیشك و پڕشنگ و مەشخەڵانی ڕەنگاوڕەنگی سەدەی تازەوە.

بمبوورن.. نەمدەتوانی خوێنسارد و بێ دەربەست لەو هەرا و بەزمە تێکڕایە، لەو هەموو بیگرەوبەردە و گۆرانی و شاییە کەمتەرخەم بامایە و وەك وابێ هیچ ڕووی نەدابێ و لە نووسینەکەمدا بەردەوام باما.

گەیشتوومە باسی ئەدەبیات و مۆسیقای برا لورەکانمان و دوا چرکەکانی سەدەی ڕابردوو بیر و ئاوەز و ئەندێشەمی پڕ کرد لە خۆ و .. نەمتوانی نەکەومە بیری میللەتەکەمەوە، داخۆ منی مامە کوردەی لە دنیا بێ خەبەری، وێرانە ماڵی خۆ خۆری برسی و ڕووت و ڕەجاڵ چۆن چۆنین دەڕۆمە پیری سەدەی تازەوە؟

ئایا دەکەومە پەلەقاژێ و پەلکوتانی بنەمایی و بەرنامە و پرۆژەی ڕاستەقینەی ژیانەوە.. یان هەر وا دەزانم ژیان تەنیا قۆناغی کلاشنکۆف و ڕەفتاری چەکمە ڕەقانە و کوشتن و بڕین و تاڵان و برۆ و هەر من هەر منە؟ بەهەرحاڵ هەرچی بێ لە سەدەی ڕابردوو باشتر دەبین. ئەم سەدەیە گەلێك پڕ لە سەیر و سەمەرە دەبێ هەر ساڵێکی بەرانبەر بیست ساڵی سەدەی ڕابردوو.. سەدەی ڕووداوە پێشبینی

نەکراوەکانە، هەر نەبێ بەلای ئێمەی لە هەموو شت بێ خەبەر.

لە نێو برا لورەکانماندا نەخوێندەواری هێڵە دەکا. پایتەخت نشینەکانی ئێران لەم ڕووەوە کۆشاون بە زەبر و زۆرەوە بەردەوام لە بەربڵاوی نەخوێندەواری و بێ خەبەری و کۆچاوکۆچ و دەربەدەری لوڕ کۆشاون هەرچی پەڵ و چڵ و پۆ و پێوەند بەکوردبوونەوە بێ بێ دەربەستانە و بێ ڕەحمانە لە ناویان بردووە و بە درێژاییی زەمان دووریان خستوونەتەوە و بە (فارس)یشیان دانەناون وەك وا بێت ئاسمان دڕنی دابێ و لێی کەوتبنەتە خوارەوە.. بێ ڕیشوو، بێ مێژوو، بێ ڕابردوو مەست و سەرخۆشی ئێرانیبوون کراون، بێ مافی.. بێ بزاڤی فەوتاوی نێو نەخوێندەواری و بیروباوەڕی ئاینی تێکەڵ بە دەمارگرژی و ئەفسانە ئامێز.

ئەگەر کوردێکی خێڵەکی و پابەندی یاسای عەشایەری یان خوێندەوارێکی کوردی ئاگەداری داوونەریتی عەشایەری گوزەری بکەوێتە نێو لوڕستان و لە هەر تیرەیەکی عەشایەری لوڕدا ببێتە میوان، هەست بەهیچ جۆرە جیاوازییەك لە ژیان و هەڵسوکەوتیاندا ناکا و پێی وایە لەنێو تیرەیەکی عەشایەری کوردستانی عێراقدایە و هەمان بەزم و ڕەزم و هەمان داوونەریت، سەیر لەوەدایە بەوردی زۆر شت وەك خۆی ماوەتەوە، زۆر شت پارێزراوە. بە هەرلایەکیدا بنوارێت خەرمانێکی بەرزی بڵندی فۆلکلۆر و داستانی کۆن و پەندی پێشینان و چیرۆك و داستانی گۆی ئاگردانە، شیعر و گۆرانی مەلحەمی هەنگامە ئاسا. بەزم و مەقامی داستانسەرایی و شەڕوشۆڕ و هەڵکەوت و دواکەوت و ململان و سروود و سوارکاری و دڵداری و شیوەن و پرسە و کۆتەڵ چەمەرانەیە.. ئەوی وەدی نەکرێ ئەدەبی نووسراو و تازە بابەتە.. ئەوەی دیار نەبێ ڕۆشنبیری و هونەر و ئەدەبی سەردەمانەیە، یان نووسینی ئەدەبیات بە لەهجەی لوڕی کوردییە.

وەك وتمان بەدەگمەن جیاوازییەك وەدی دەکرێ لە نێوان تیرەیەکی لوڕی بناری لوڕستان و تیرەیەکی دەشتی شارەزووردا هەمان ڕەفتار و کەلەپوور و هەڵسان و دانیشتن و بیروڕای کۆمەڵایەتی پێداهەڵدان لەلایەن شایەرەکانەوە، سەربووردەدان لەلایەن ئافرەتانەوە بەتەواوی لەناو تیرەکانی لوڕا باوە یان

وەسفی وڵات و جوانیی دیمەنەکانی نێو لوڕستان کە کتومت هەمان تۆبۆگرافیی سەرتاسەری کوردستانەکەیە.

فۆلکلۆر:

دەمرگان لە گەشتنامەکەیدا لەبارەی تیرەی پیران وەندیی لوڕ دەڵێ:

«لە کاتێکدا گوزەرم کەوتە ناویان چەندان کەسیان لەلایەن ژاندارمەکانی دەوڵەتەوە کوژرابوون.. شین و شیوەن بوو ژنان دەیانلاواندەوە و سەربوورەیان دادەدا، ئەگەرچی لە شیعر و پیاهەڵدانەکانیان تێ نەدەگەیشتم، بەڵام هەستم بەسۆز و ژانەکانیان دەکرد و لە ناخەوە ئامێختەی کۆست کەوتووان بووبووم.

شایەرەکانی نێو لوڕستان لێزان و وەستاکارانە ڕۆیشتنەتە پیری دیمەنی جوانیی وڵاتەکەیانەوە بە دار و درەخت و چیا و لووتکە و باڵ و دۆڵ و دەربەند و تاڤگە و ڕووبار و گوڵ و شینایی لوڕستاندا شیعریان هەڵداوە.

عەلی دۆستی:

شاعیری ناسراوی نێو تیرەکانی (لوڕ) کاتێك بە دۆست و دڵدارە بێ وەفاکەیدا شیعری وتووە و کراوەتە گۆرانی و بەزم و بالۆرەی خەم ئەنگێزانە تا بە ئەوڕۆیش ئەدەبیات و شیعری عەلی دۆستی باوێکی بەربڵاوی هەیە.

لەناو تیرەکانی (لەك)دا شیعر و سروودی شیوەن و سەربووورە دادان ڕێك و ڕەوانترە با وەك شیعرەکانیان زۆر پابەندی قافیە و نەزم نییە بەڵام سۆز و ژانی گۆیاترە.

میر نەورۆزی:

شاعیرێکی ناسراوی لوڕستان ناسراوە، زۆرتر هەر بە سروشتی وڵاتەکەیدا شیعری وتووە، شیعری ئەو پڕە لە وردەکاری و جوانی و زەرافەت.. جیاوازیی نێوان عەلی دۆست و میر نەورۆزی لە بیروڕا و دەرد و تێڕوانینەکاندایە. عەلی دۆستی دڵدارێکی ناکام و لە خەم نیشتووی پەرێشانی بێ دەرمانە، ناڵە و هاوارەکانی پڕە

لە نائومێدی و تەمەننا جارەوبار داوا لە دڵدارەکەی دەکا کە (لێی گەڕێ با بەدەردی عیشقەوە بسووتێ تا دەردی دڵ و پەرێشان حاڵیی خۆی بگەیەنێتە گوێی تەواوی جیهان).

بەڵام میر نەورۆزی کوڕی سروشت و پەروەردەی نێو هاژەی ئاو و تاڤگە و ڕووبارەکانی لوڕستانە، وەك تل و دەوەنی چیای سەر بە ئاسمان کێشاوی «کەبیر کوهـ» سەرمەستی جوانی و دیمەنە جوانەکانە کەمتر خۆی لە قەرەی خەم و لاواندنەوە دەدا.

کاتێك باسی شایەرەکانی لوڕ دەکەین ناکرێ هەنگامە و مەلحەمەی شێرەژنی لوڕستان قەدەم خێر لە بیر بکەین. قەدەم خێری شۆڕشگێڕی ئازا و دلێر، قەدەم خێری لە پێناوی حەق و حەقیقەتدا دەربەدەری وێرانە ماڵی ڕووداوەکانی ژیانی، شەڕە پڕ لە ململانەکەی دژ بە جەلادەکانی ڕەزا خانی میر پێنج، لە دوو ساڵ زیاتر بەخۆی و تیرەی قەڵاوەندی ململانکەرەوە دژ بەهەموو هێز و دەستگا چەپاوکەرانە ڕاوەستا و سەری بۆ شۆڕ نەکردن.. جا بۆیە شایەرانی لوڕ بە جوانی، بەوردی تەواوی ئەو شەڕ و ململانەیان وەك فیلمێکی سینەمائی داڕشتووە و سنگ بەسنگ تا بە ئێستا ماوەتەوە.

هەندێك ئاهەنگ و گۆرانیی تایبەت لەبارەی ژن هێنان و شایی و هەجوو، یان باسی سوار چاکی و شەڕە تفەنگە وەك یاخیبوونی (کەرەمی) ناوێك کە لەگەڵ داوودەستگای دەوڵەتیدا چەند ساڵێك لە شەڕدا بووە.

هەجوو:

بەڵام ئەو شاعیرانەی کە ژیانیان بەسەر هەجوو گوزەراوە لەنێو لوڕەکاندا ناسراون بە (دەلی) لە ترسی جنێو و ناتۆرەوە و وتەی ناجۆردا زۆر کەس بەگوێرەی توانای ڕازیانی کردووە تا خۆی لە دەم و زمانیان بپارێزێ، لە ڕاستیدا هەندێك لەو شایەرانە بە ئەندازەیەك بە توانا و ئامادەی وەڵام و قسەسواران گوێگرانیان دەحەپەسێنن.

گۆرانی:

گۆرانی مۆسیقای لوڕی لەگەڵ ئەو شیعرە فۆلکلۆرییانەدا تێکەڵ و ئامێختەی یەك بوونە و کەموکوڕی یەکتر دەپۆشن. ئاهەنگی (عەلی دۆستی) و (قەدەم خێر) و (سیت بیارم) و (شیرین گیان) کە تەواوی ئەوانە لەسەر مایە و نەوای ئەفشاری و سێگا و ماهوورن، بەشێوەیەکی بەربڵاو لە شار و دێی کووچە و کۆڵان و دەشتودەری لوڕستاندا دەیبێژن و دەیڵێنەوە.

ئەمما ئەوە ناگەیەنێ کە لەنێو تیرەکانی لوڕدا ئەدیب و شاعیری بەناوبانگ نەبووبێ، ئێمە و خەڵکی تریش ئاگەداری چۆنیەتیی شیعر و ئەدەب و توانای شاعیری نەمر بابا تاهیرین، بەڵام زۆر کەس پێی وایە لە بابا تاهیر زیاتر شاعیری تری لەنێو لوڕەکاندا نەدیوە.

شاعیرانی لوڕ:

کەسی زۆر ناسراو لە لوڕ بە فارسی شیعریان نووسیوە و گەیشتوونەتە پلە و ئەندازەیەکی پەسەندی ئەدەبی وەك:

(١) عەلی قولی خانی والی:

لە سەردەمی (شاهـ صەفی)ی سەفەویدا کراوەتە والیی کوردستان و لەو دەمەدا لوڕستان دووچاری ئاشوفتەگی و بیگرەوبەردەیەکی فراوان دەبێ و لەلایەن شاهـ عەباسی دووەمەوە دوور دەخرێتەوە بۆ خوراسان و مامی دەخەنە جێگەکەی ئەم بەیتە یەکێکە لە شیعرەکانی:

بعد أز مجنون علم عشق ز پا افتاد است

همتی کو که کنم راست ببالای کەسی

(٢) مەلا واستەی چگنی:

لە تیرەی چگنییە، سەردەمێك لە هیندوستاندا ژیاوە و لە سەردەمی شاهـ عەباسی دووەمدا دەگەڕێتەوە ئێران و لە شاری ئەسفەهاندا دەست دەکاتە کاسبی دار و کوترە و خەڵووزفرۆشتن، ئەمەش نموونەیەکە لە شیعرەکانی:

بسنگ کـــم تــــرازوی کـــرم را سر فـــرو نــــایـــد
مـــن أز بـــهـــر هـــمین بـــر دوش دارم کـــوه عـــصیـــان را
سرو در رقص أست و قمری مست و دست أفشان چنـار
وقت بشکـــن بشکـــن تـــوبـــه أست ساقـــی مـــی بـــیـــار

(٣) مەنوچیهرخان والی:

هـاوسەردەمی شاهـ عەبـاسی دووەم بووە. والییەکانی پشتکۆهـ لە نەتەوەی ئەون و گەلێك مەجلیس ئارا و خۆش بەیان بووە. ئەمەش نموونەیەکە لە شیعرەکانی:

أبـروی کـمـــان دار تـــو پـــیـــوستـــه بـــجـــنگ أست
مـــژگـــان رسای تـــو رسـاتـــر ز خـــدنگ أست
مـــعـــنـــی مـــردی تمام أز تـــیـــغ مـــیـــایـــد بـــرون
مصرع شمشیر را خود مصرعی در کار نیست

(٤) لطفعلی بیك:

لە سەدەی دوازدەی کۆچیدا ژیاوە و لە نەوەی حەسەن خانی والییە و لە شیعر و ئەدەبدا دەستی باڵای هەبووە.

کـمـرش را مـیـان نمی بـایـد
بی نیشان را نشان نمی باید
مـژه بـرگشت و گـفت بـا ابـرو
تـیـر مـا را کـمـان نمی بـایـد
چشم بی سرمه کرد خاموشم
شکـوه أم را زبـان نمی بـایـد

(٥) مەلا پەرێشان:

شاعیری بەتوانا و ناوداری هۆزی لوڕ بە تەواوی بیروڕا و دەسەڵاتییەوە

کەوتووەتە دوای بیر و باوەڕی کۆمەڵەی ئاینی (نوقتەویانەوە) و هەندێك لە شیعرەکانی تەرخان کردووە بۆ بڵاوکردنەوەی بیروڕا و ململانەکەی. هەندێکی زۆری شیعرەکانی بە لەهجەی لوڕی وتووە، وەك دەڵێ:

أولین حــرف نـبـوّوەت نـونـن
ملفوظش سە حرف أولیش مکنونن
واو خـود کـنـایـە زە ولایتن
نـە مـن یـە وتم نـصی ئـایتن
أولین حـــــرف ولایت واون
أو نـیـز مـلـفـوظش سە حـرف واون
أوسط ألـفـا ژ الـوهـیت
منـکـر انـکـار کـرد ژ بـلـوهـیت.

مەلا پەرێشان لەم چەند دێرەدا بەپێی بیروڕای (نوقتەویان) وشەی (نبووەت)ی لێك داوەتەوە و شی کردووەتەوە، (واو)ی بە نیشانەی ولایەت و خەلافەتی حەزرەتی (عەلی) داناوە و (ئەلف) وشەی ولایەتی بە نیشانەی (الوهیت)ی زانیوە. دەڵێ ئەوەی ئەم ڕاستەقینەیە ئینکار دەکا بە گێل و گەوجی دادەنێت.

بەندە لەم ڕووەوە واتا لەبارەی کۆمەڵەی ئاینی (نوقتەویان) لە بەشی ئاینیدا بە درێژی باسم کردووە و بەپێی سەرچاوە مێژووییەکان هەڵم سەنگاندووە و لێی دواوم.

(٦) عەبدوڵا سوڵتان چگنی:

لە سەدەی یازدەی کۆچەریدا ژیاوە، فەرمانڕەوای بەشێکی زۆری خوزستان بووە، دیوەخانەکەی پێوەستە پڕ بووە لە شاعیر و ئەدیب و قسەخۆشان. وەك دەڵێ:

بگذشت عمر موی میانی نشد نصیب
کامی ز لعل غنچە دهانی نشد نصیب

بژمرده سرزند گل عشقم ز شاخ بخت
نـحـل مـرا بـهـار و خزانـی نشد نـصیب

(۷) مەلا حەق قولی فەیلی:

دل ز مـن بـرد لـربـا هـی هـی
رحـم نـارد بـحـال مـا هـی هـی
هـی هـی أز ان کـمـان أبـرویش
زان خـدنگ جگـر کـزا هـی هـی
حـاقـه بستـه کـرد گـنـج رخش
ان دو زلفش چو أژدیها هی هی
بـوسەای أز کـنـار لـعـل لـبش
شکـری هست جـانـفـزا هـی هـی

(۸) شایق لوڕستانی:

دیارە ئەم شاعیرە شیعری زۆر هەبووە، بەڵام زۆربەیان لەناوچوون. ناوی هادی بەگە و لە تیرەی ساکی لوڕ بووە. ئەمەش نموونەیەکە لە شیعرەکانی:

ز کویش چون روم در هر قدم بیخود ز پا أفتم
چون مخموری که مست أز خانه خمار برخیزد

***

کشیدم بارها با أو بە حلون جام زاهدرا
پی انکـار می رندان عبث کـرند نامش

(۹) میر نەورۆز:

نەزانراوە کەی لە دایك بووە و کەی مردووە. بەڵام ئەوەی ئاشکرایە یەکێکە لە نەوەکانی شاهوێردی خان. هەڵبەستە لوڕییەکانی وردی و زەرافەتکاری زۆر تێدایە. ئەمەش نموونەیەکە لە شیعرەکانی کە بۆ ژنێك وتوویەتی بە ناوی «شیرین».

شو خـیـال أز خـاتـر شیرین گذر کن
خاطرش چون خاطرم زیر و زبر کن
دز رەای أز قـــهـــر اتش خـــانـــه دل
در دلش زن تا شود چون مرغ بسمل
رشتــەای أز اه مـن در سیـنـەاش کش
تا شود پیچان جو مو بر روی اتش

(١٠) بنان:

ناوی (حسین حیدر)ە و لە تیرەی سیانۆشی ناوچەی ئەلیشتەر لە ساڵی ١٢٤٤ك هەتاوی لەدایك بووە و لە تەمەنی شەست و دوو ساڵیدا مردووە، دەوروبەری دوو هەزار دێر شیعری نووسیوە و زۆربەشی لەناو چووە. ئەمەش نموونەیەکە لە شیعرەکانی:

أی دلا أز شدت غـم تـا بـکـی بـاشی خـمـوش
مات و مبهوتی چه حاصل یکزمان باز ار هوش
کـــائـــنـــا کـــل مـــقـــدر روزگـــار أنـــدر گـــدر
دیـدەرا نـادیـده مـی پـندار و بـر مـن دار گـوش

(١١) حاجی میرزا ساڵحی لوڕستانی:

کوڕی مەلا ئیبراهیمە لە تیرەی شەهریاروەندە، ئەمەش چەند دێڕێکە لە شیعرەکانی:

نــهــان در چین زلــفت و یـا تـاتـار یـا هـردو
عیان أز عارضت نار أست یا گلنار یا هەردو
زنی که نیش و گه پیچی بخویش أی طره مشکین
نـدانم عـقـرب جـراره أی یـا مـار یـا هــەردو

(١٢) شێخ عەبدوڕەحمان لوڕستانی:

کوڕی حاجی میرزا ساڵحی لوڕستانییە، لە ساڵی ١٢٥٢ك هەتاویدا لە شاری

خورپەم ئاباد لەدایك بووە، بە دوای زانیاریدا بەرەو شاری نەجەف ڕۆیشتووە و دوای تەواوکردنی پلەکانی زانیاری گەڕاوەتەوە لوڕستان و دژ بە زوڵم و زۆر کەوتووەتە تەقەلاوە وە لە زۆربەی دەورەکانی مەجلیسی نیابیدا بە نوێنەری لوڕستان هەڵیان بژاردووە، لە تەمەنی ٦٧ساڵیدا مردووە. ئەمەش نموونەیەکە لە هەڵبەستەکانی:

من كه غافل أز تن و جانم چه غم دارم دگر
پای تا سر محو جانانم چه غم دارم دگر
أوست درد و أوست درمان چه غم دارم دگر
نی بفکر سر نه سامانم چه غم دارم دگر
بسته ان زلف أفشانم چه غم دارم دگر

(١٣) مەلا مەنوچەهری کۆلیوەند:

زۆربەی هەڵبەستەکانی بە لەهجەی لەکی بووە، گەلێك وردەکار و زیرەك و بە توانا بووە، ئەمەش هەندێکە لە هەڵبەستەکانی:

یە روژی مغموم ژ کردار دهر
رام کەت او مخروب جاکە دره شهر
بازارش ژ بزم خاسان تهی دیم
خالی جای شیران سەر و سهی دیم
جز اواز جغد، شهرش خاموش دیم
نه زرین باف بی، نه زەڕین پۆش دیم
نه وعظ واعظ نه درس و منبر
نه بانگ تەکبیر اللە اکبر
نه شاه نه دستور نه سەر نه سەروەر
نه سپەهسالار نه جەیش و لەشکر
نه تاج گوهەر نه تەخت زەڕ دیم
قەصری شاهنشین بی زیب و فەڕ دیم

نه صەف پەناهـ بی نه سان هەر روز
نـه مـیـر شکـار بـی نـه بـازو نـه یـوز
نـه صدای قـەهـقـەهـ بـاده نـوشان دیـم
نه سەر و قامەتان و ئەتڵەس پوشان دیم
نـه مـەیـخـانـه بـی، نـه مـطـرب، نـه ساز
نـه مـەهـ تـەلـعـەتـان، ساقـی خـوش اواز

(١٤) غولام رەزاخانی ئەرکەوازی:

والیی پشتکوهـ گەلێك رێزی گرتووە و قسەی بەلاوە ڕەوا بووە، لە تەواوی کاروبار و کردەوەکانیدا پرسی پێ دەکرد و بە گوێی دەکرد، تا والی لێی دڵگران و تووڕە دەبێ و فەرمانی بەند و پێوەند لە دەست و پێ کردنی دەدا. لە بەندیخانەدا چەندین شیعری موناجات دەنووسێ و دەبێتە باو کە پێوەندەکەی دەکرێتەوە و لە بەندیخانەش هەرا دەکا. ئەمەش نموونەیەکە لەو موناجاتەی:

بـیـنـای لامـەکـان، بـیـنـای لامەکان
قـادر قـودرەت بـیـنـای لامـەکـان
الـتـجـام وه تـۆن یـا سر سوبـحـان
بـهـانم بـیـدر لـی بـنـد زنـدان
یـارەب زوڵـم ژ عـەدل تو قـەبـاحـەتن
شەو خـو و اردیـم گشت عـەلامـەتـن
پـنـام هـەر تـوئـی یـەکـتـای بێ هـەمتا
وی بـنـد زنـدان مـن بـیـوم ڕەهـا

(١٥) قازیی مەنگوڕە:

لە دەسنووسێکدا کە لە دەوروبەری فەرمانڕەوایی زەند (١٧٥٨-١٧٩٤ز)[١]

(١) بڕوانـە: لـە بـابـەت مێژووی ئـەدەبـی کـوردیـیـەوە، د. مـارف خـەزنـەدار، بـەغدا، ١٩٨٤ چاپخانەی (المؤسسة العراقیة) ل ٤٢٨- ٤٤٦ .

لە ئێران نووسراوەتەوە شیعری دوو شاعیری لوڕ دەبینین یەکێکیان (قازیی مەنگوڕە)یە و ئەوی تر (شەهمیری لوڕ).

هەرچی قازیی مەنگوڕەیە وەکو د. مارف خەزنەدار دەڵێ مێژووی ژیانی نەزانراوە و میعراجنامەیەکی نووسیوە کە ٣٦ نیوە دێری لێ بڵاو کراوەتەوە کە یەك قافیەیین و لەسەر بەحری (هەزەج) هۆنراوەتەوە. ئەمەش چەند دیرێکە لەو شیعرە:

بووراك ئو وەرد جربایيل و دەر ساعەت سوارەش کەرد
بواکش چی کەوبووتەر ئەز زەمین ور ئاسمان پەهرەست
کە دەم دەر ئاسمانی ئەووەلی بنهاد ئان هەزرەت
ئەلی چون شیری سوهراون سەری ڕەهـ نە بە ئوو گهرەست
بجربیل گوفت موهەمەد کە ئین شیر ئەز منەش چی نما؟
کە ئەز ترسەش دڵم هەمچون کولاهی کوهنەی دەهرەست

لە دواییدا دەڵێ:

قازیی مەنگورە وەلی شیررە وەلی دوڕە
ئەگەر موو موئجیزی گوفتەم کە نە بهرەست و نە کهرەست

(١٦) شەهمیری لوڕ:

هەر لەو کتێبەدا هاتووە کە شەهمیری لوڕ مێژووی ژیانی نەزانراوە و هیچ شیعری تری بەرچاو نەکەوتووە.. قەسیدەکەی ئەم شاعیرە بەناوی (خوم غەدیر)ە ئەویش لە باسی ڕێبازی شیعەگەری و حەزرەتی عەلییە. ئەمەش دێرێکە لەو قەسیدەیە:

ئەلی بوو ئان کوڕی تانەم، ئەلی ماس هوردە ئەز کاسەم
ئەلی دەردایی هەمڕاهم بیدە هەمان شەو دەرمانی بالا
ئەلی شیری خوا بووهە، ئەلی پەهلوونی ما بووهە
ئەلی ساف ئیتراشە تیغی تیزەش وەر کوهی خارا

چنین کاد موهەممەد ین گفت ڕەفیقان جوملە شەهیدەند
قبوول هەرفشە کەردەند تەمام ئەو جەماعەتها.

(۱۷) مەلا نامدار:

۱

میرزا لە مولەق میرزا لە مولەق
ئەوڕوو دەریای دیم بەنەن لە مولەق
سی ستون سوراغ دوو ئەژدەر لە فوق
ئیستادان ساختن وەچەند عیشق و شەوق
دەریا لە مابین حوقەی سی پایە
قادر لە قودرەت ویش قەرار دایە
یەك ماری کلید سەرچەشمەی دەریان
ئەسلی سەرچەشمە پێش موحکەم کریان
یەك خاکی پەچە بی زەرە و مایە
تەشریف بردەوە یای حوقەی سی پایە
بی خەوف بی حجاب مار پیچا وەدەس
زەری خەف نەکرد مار نەکرش قەس
تاکە تەماشای مەوج دەریا کرد
تاکە یەك فکری لە ئەندەرون کرد
باز هەم وەو دەستور ئەو ئادەمیزا
مار کردە و کلبد سەرچەشمەی دەریا

۲

فەلەك بریە داك لە دلیران   ڕیوی ڕامەکەی لە جاگەی شیران
خوا بریە دەنگ لە دلیران   ڕیوی ڕاو ئەکا لە جادەی شیران

برێك لە شیعری فۆلكلۆری فەیلی

١

قامەتم لەژێر بار خەم چەمی   مردن بیترەن لە هاومالّ كەمی
هەردەم تالم بیو ول بووم لە شاران هەر داخ بكیشم پەی دووری یاران
تاكەی بنیشم لە سای دیواران   زنجیر لە گەردەن چون گوناهكاران
تاكەی بنیشم لە پای داری پەرك   تاكەی بكیشم لار و لەنجەی خەڵك

٢

فــەزا وەخــتــیــكــە و فــەزا فــەزا بــوو
دەم و خــنــج و خــالّ لــەهــەم ڕەزا بــوو
فــەزا وەخــتــێكــە نــەو بــچــمت وەجــای
دوست وەخــنــەخــن وەرەو پــیــریت بــای
هــەرجــای بــلــیــنــكــە بكــەی وەمــەئــوا
بــنــیشم ئــەتــێی سوو تــا خــۆر ئــاوا
بــالآت وەی بــەرزی تــویــلّ وەی تــەڕیــە
مــاچ ئــەره نــاوەی خــێرت پــەڕیــە
وەبــەرزی بــالآت بــوسم وە پــاوە
مــاچ بــكــەم گــونــات لــە هــەردوو لاوە
وەبــەرزی بــالآت نــوقــره بــكــەن كــۆو
خاڵو ڕیش چەرمگ شۆو نەكەم وەنو

٣

دنیا نەمەنەن ئاقایان نیەن   دنیا لەمەزەی عالەم تەڵخ بویەن
جەبەی جەواهیر وەجهبور بیەن   سوفیان لەرای مسجد وێلّ بیەن

٤

تو دویر و من دویر هەردوو دویریم
هەردوو ئەرای هەم چەمان زنجیریم
تو دویر و من دویر یەك لە یەك دویرتر
تا سەیر یەك کەین شەو لە ڕۆژ بیشتر

٥

نەرمە ڕازانی لاتەوە دیرم   ئەخوازم بیژمەی وەلا نیەویرم
وەت نەرمە ڕازانت لەبان گیانم   هەرچی تو ئەتوای هالە دوکانم

٦

خواردنت خەم و بەرگت پەلاس بوو
لە ماڵ دونیا هەر ژنت خاس بوو

٧

هەر زوڵفی ساحب جەلا نەدەی پیش
یا حەق ئەو زوڵفە من بیزارم لیش

٨

هەی داد هەی بیداد بیاوانمە   هاوسام بارکردگە خۆم تاوانمە
هاوسام بارکردگە هاومە چوڵەوە   وینەی عەقدالان وە کەشکوڵەوە
هاوسام بارکردگە وە ناڕەزای دڵ   یا هەق یاری بو مەنزەڵ وە مەنزەڵ

٩

شەوگار وەی دیری وەی درازیە   وەلای کی بچم کی لیم ڕازیە..؟

١٠

حوسنی بی کەماڵ حەق نەدەی وەکەس
مەقەوا لە ڕووی دیواران فریەس

١١

پیری تف لە خۆت تف لە ڕەوشتت　لە چەفتی باڵت لە کۆخی پشتت
دەنایەلیم بین وەدە نیشانگ　کردە نشین بیم ولیو کوانگ
دود تەماکو ڕیشم کردگە زەرد　وەقتی ئەقوفم ژنەیل ئیشن دەرد
وقتای مەنورم وەی کوانەوە　وەی جەسەی زەعیف ناتەوانەوە
لەکاوی قوەت کوان کەفتەنم　یەبوی وەقسمەت ئاخر مردنم

سەرچاوەکان

١- الفخرى «محمد بن على» بەناوبانگ بە «ابن طفطقى»
٢- ئێران لە سەرەتاوە تا ئیسلام «کریشمن»
٣- هەڵبژاردەی یاقوتی حەمەوی و محمد پروین گنابادی
٤- برهان الحق.
٥- پورسینا «نفیسی».
٦- مێژووی فەرهەنگی ئێرانی ساسانی «نفیسی».
٧- مێژووی فەرهەنگی «ویل برانت».
٨- میژووی جهان ئارا «قاضى أحمد بن محەمەد غفارى قزوينى».
٩- مێژووی جیهان گشای «جوینی».
١٠- مێژووی حزین «حزين أصفهانى».
١١- مێژووی عالم ئارای عباسی «أسكندر بيك».
١٢- مێژووی گزیده «حمدالله مستوفى».
١٣- مێژووی ماد «دیاکوتف» وەرگێڕی «کشاوەرز».
١٤- مێژووی مەغۆل «عباس اقبال ئاشتیانی».
١٥- مێژووی یەعقوبی «أحمد أبى يعقوب».
١٦- جوغرافیای ڕۆژئاوای ئێران «دومورگان» وەرگێڕ: دوکتۆر ودیعی.
١٧- حبیب السیر «غياث الدين خواندمير».
١٨- حدود العالم «منوچهر ستوده».
١٩- خانمی حەوت قەڵا «د. باستانی پاریزی».
٢٠- دائره المعارف الاسلاميه «عبدالعزيز صاحب جواهر».
٢١- راحه الصدور وآيه السرور «محمد بن على راوندى».
٢٢- ڕێگا مێژوویینەکان و پایتەختە کۆنەکانی ئێران « د. کریمی».
٢٣- جوغرافیای مێژوویینی وڵاتەکانی خەلافەتی ڕۆژهەڵات «لسترنخ» وەرگێڕ عرفان.

٢٤- گەشتەکەی أبو دلف «سعر بن مهلهل» وەرگێڕ أبو الفضل طباطبائی.
٢٥- سەلجوق نامە «صهیرالدین نیشاپوری».
٢٦- شاهنامەی فردەوسی.
٢٧- شەڕفنامەی بدلیسی.
٢٨- صوره الأرض «ابن حوقل» وەرگێڕ د. شعار.
٢٩- سفرنامەی علی یزدی.
٣٠- فەرهەنگی بادینان «جمشید سروش سروشیان».
٣١- فەهرستی ابن ندیم وەرگێڕ رضا تجدد.
٣٢- کامل أبن أتیر «علی بن أبی الکرم».
٣٣- لغت نامە دهخدا.
٣٤- مجمل التواریخ والقصص «ملك الشعرای بەهار».
٣٥- مروج الذهب «مسعودی».
٣٦- مسالك وممالك «ئستەخری».
٣٧- معجم البلدان «یاقوت الحموی».
٣٨- منتخب التواریخ «معینی».
٣٩- نزهە القلوب «حمدالله مستوفی».
٤٠- هونەری ئێران «پوپ» وەرگێڕ ناتل خانلری.
٤١- هونەری ئێران «کریشمن» وەرگێڕ عیسا بهنام.
٤٢- یاداشتەکانی قزوینی.
٤٣- جام جەم «معتمد الدولە فەرهاد میرزا».
٤٤- جوغرافیای سوپایی لوڕستان «ڕەزم ئارا».
٤٥- المآثر والاثار «صنیع الدولە».
٤٦- مرآه البلدان ناصری «صنیع الدولە».
٤٧- جوغرافیای دوور و درێژی ئێران «مسعود کیهان».
٤٨- مێژووی جوغرافیای خوزستان «سید محمد علی امام شوشتەری».
٤٩- تحفە العالم «شوشتەری».

٥٠– جیهان پەیمائی لە ئێرانا «لورد گرزن».

٥١– گەشتەکەی «د. فوریە».

٥٢– گەشتەکەی حاجی سید محلاتی.

٥٣– ئیران نما «میرزا عباس کوڕی محەمەد عەلی شوشتەری».

٥٤– کۆواری یادگار «عباس اقبال».

٥٥– کورد و پێوەندی ڕەگەزایەتی «ڕەشیدی یاسەمی».

٥٦– مێژووی مردۆخ «مردۆخ».

٥٧– أنیس المسافر «غلام رضا خانی والی (أبو قداره) ».

٥٨– راحه الصدور «محمد ابن راوندی».

٥٩– گێتی گوشای زەندیە «میرزا محمد صادق».

٦٠– مجمل التواریخی دوای نادر «أبو الحسن ابن محمد گلستانە».

٦١– عالم ئارای نادری «محمد کاظم».

٦٢– دەرەی «میرزا مهدی خان».

٦٣– روضه الصفا «محمد خاوند شاه».

٦٤–ناسخ التواریخ «سپهر».

٦٥– مێژووی کۆمەڵایەتی و سیاسی سەردەمی قاجاریەکان «سعید نفیسی».

٦٦– ئێرانی کۆن «پیرنیا».

٦٧– مێژووی پێنج ساڵەی خوزستان «أحمد کسروی».

٦٨– مێژووی ژیانی شاه عەباسی یەکەم «نصرالله فەلسەفی».

٦٩– دیوانی مەلا پەرێشان.

٧٠– مێژووی بەختیاری «سەردار ئەسعەد».

٧١– مێژووی کورد و کوردستان «أمین زەکی بەگ».

٧٢– لە سەعدییەوە تا جامی «ادوارد براون».

٧٣– التنبیه والاشراف «أبو الحسن مسعودی».

٧٤– البلدان «ابن فقیە».

٧٥– فتوح البلدان «بلازەری».

٧٦- أحسن التقاسيم «شمس الدين البشارى المقدسى».
٧٧- جوغرافيای مێژووی و مێژووی لوڕستان «محمد على ساكى».
٧٨- فۆلكلۆری كوردی «محمد توفيق وردی».
٧٩- ئاسەوارە كۆنەكان و مێژووی لوڕستان «حميد ايزد پناه».